

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Motivaties voor volgordevariatie

Een diachrone studie van werkwoordsvolgorde
in het Nederlands

Evie Coussé

2008

Promotor Prof. dr. Magda Devos

Proefschrift ingediend tot het behalen van de graad van
Doctor in de Taalkunde

Dankwoord

Het eerste wat ik doe als ik een proefschrift opensla, is naar het dankwoord piepen. Daar lees je onveranderd hoeveel bloed, zweet en tranen het boek gekost heeft dat je nu in handen hebt. De promovendus is er een soort martelaar van de wetenschap die zich jaren in stoffige boeken heeft verdiept ten koste van het jonge leven vol plezier en vertier. Het geeft voor mij een soort mystieke meerwaarde aan de droge zakelijke feiten die in de rest van het boek gerapporteerd staan. Daarnaast biedt het dankwoord je ook een onbeschaamde blik in het persoonlijke leven van de promovendus: collega's, vrienden en familie passeren één voor één de revue en krijgen de nodige lof voor hun steun, raad en begrip tijdens het lange schrijfproces. De promovendus is op die manier naast martelaar ook mens van vlees en bloed met zijn eigen onzekerheden en twijfels in het leven. Heerlijke lectuur waar de betere roddelpers bij in het niets valt...

Ook ik wil u, beste lezer, niet het plezier onthouden van een dankwoord vóór de droge lectuur die er nog aankomt. Al was het maar omdat dit werk er niet gekomen was zonder de steun, de raad en het begrip van vele collega's, vrienden en familie.

In de eerste plaats wil ik mijn promotoren em. prof. dr. Johan Taeldeman, prof. dr. Magda Devos en prof. dr. Joop van der Horst bedanken voor hun geloof in dit onderzoek al vanaf de eerste projectaanvraag in februari 2003. Ik heb steeds mogen rekenen op hun oprechte steun en belangstelling voor mijn academische omzwervingen. Daarnaast apprecieer ik bijzonder de vele terechte en soms ook uitdagende commentaren die op verschillende hoofdstukken van dit werk zijn geleverd. Kritiek krijgen is niet altijd gemakkelijk, maar ik heb geprobeerd om er zo veel mogelijk mijn voordeel mee te doen.

Ik wil het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden danken voor het ter beschikking stellen van de gedigitaliseerde en geannoteerde versie van het Corpus Gysseling. Ook gaat mijn dank uit naar Piet van Reenen voor het bezorgen van de meest recente digitale versie van zijn verzameling veertiende-eeuwse oorkonden. Daarnaast wil ik Gert De Sutter niet vergeten te danken om zijn gewaardeerde hulp bij het bepalen en het uitvoeren van de statistische tests in deze studie.

Daarnaast wil ik ook al mijn collega's danken voor de vele inspirerende gesprekken tijdens de koffiepauzes, de lunches in het studentenrestaurant en op vrijdagavond in de kroeg. Ik heb bijzonder veel opgestoken tijdens de twee jaar die ik eerst aan de Universiteit Antwerpen heb gewerkt als projectmedewerker. Ik wil in het bijzonder prof. dr. Steven Gillis danken om mij in zijn team op te nemen... en om me daarna ook weer te laten gaan naar mijn Gentse thuishaven. Ik koester erg mooie herinneringen aan die twee jaar in container J in de Wilrijkse prairie en ik hoop ook kind aan huis te mogen blijven in de nieuwe luxelocatie in 't Stad. Toen ik later aan de slag kon bij de vakgroep Nederlandse taalkunde van de Universiteit Gent kwam ik weer een beetje thuis. Ik heb erg genoten van de vele uitstapjes naar Den Petrus voor een 'gele rakker' waar we konden doorbomen over zowel de zin en (vooral onzin) van bijvoorbeeld de generatieve taalkunde als over meer aardse zaken als verbouwen en kinderen krijgen. Die 'gele rakkers' heb ik de laatste maanden te veel moeten missen, dus het volgende rondje is van mij!

Daarnaast heb ik ook het geluk gehad om vele fijne collega's te leren kennen op conferenties hier te lande of in den vreemde. In het bijzonder denk ik aan de zeswekelijkse bijeenkomsten van Diachronic Dialogue waar ernstige taalkundige discussies altijd gevolgd werden door een

gezellige borrel achteraf. Ik mag natuurlijk dichterbij huis de samenkomsten van LingForum niet vergeten waarvan ik de voorbije drie jaar voortrekker mocht zijn. De gedrevenheid van al die jonge onderzoekers hebben mij steeds gestimuleerd om met veel 'goesting' aan mijn eigen project verder te werken.

Ten slotte mag ik de warmte niet vergeten van mijn vrienden en familie die me door alle fasen van het onderzoek heen geholpen hebben. Ook toen ik aan het einde van het schrijfproces als een halve kluizenaar nog met moeite de deur uit kwam, bleven de lieve telefoontjes, mailtjes en sms-berichtjes maar toestromen om me te steunen bij die fameuze laatste loodjes. Bedankt, lieve mensen, om me niet te vergeten! Ik ben in het bijzonder Lisa, Sien, Sara, Dries en Griet eeuwig dankbaar dat ze zich in hun vrije uurtjes door mijn schrijfsels heen geworsteld hebben op zoek naar geniepige taalfouten. En voor mijn lieve Griet heb ik geen woorden genoeg om haar te bedanken voor de *full service* in de laatste maand van mijn kluizenaarsbestaan (titaan!) en verder voor alle steun, geloof en liefde van de voorbije acht jaar.

Gentbrugge, 13 april 2008

Lijst van afkortingen

Afkortingen worden in klein kapitaal weergegeven.

S	(subject)	subject, onderwerp
O	(object)	direct object, lijdend voorwerp
IO	(indirect object)	indirect object, meewerkend voorwerp
VF	(verbum finitum)	vervoegd werkwoord, persoonsvorm
INF	(verbum infinitum)	infinitief
PART	(participium)	voltooid deelwoord
AUX	(auxiliary)	hulpwerkwoord
V	(verbum)	hoofdwerkwoord, lexicaal werkwoord
N	(nomen)	nomen, zelfstandig naamwoord
ADJ	(adjectivum)	adjectief, bijvoeglijk naamwoord
ADV	(adverbium)	bijwoord
VGW	(voegwoord)	voegwoord

Het samen voorkomen van verschillende categorieën in een constructie wordt uitgedrukt door de afkortingen te verbinden met een plusteken. De onderlinge volgorde is niet gespecificeerd.

[AUX+V]

Wanneer de onderlinge volgorde van de elementen centraal staat, dan wordt een koppelteken gebruikt.

[VF-V] vs. [V-VF]

[VF-PART] of [VF-INF] of [VF-V]	‘rode’ werkwoordsvolgorde
[PART-VF] of [INF-VF] of [V-VF]	‘groene’ werkwoordsvolgorde

Inhoudstafel

Hoofdstuk 1: Inleiding.....	1
1.1 Rode en groene volgorde.....	1
1.2 Twee onderzoekstradities	1
1.2.1 Taalgebruiksgebaseerde onderzoekstraditie	2
1.2.2 Formele onderzoekstraditie.....	3
1.2.3 Invalshoek van het onderzoek.....	4
1.3 Onderzoeksdoelstelling	4
1.4 Opbouw van de studie	6
Hoofdstuk 2: Motivaties voor woordvolgorde	7
2.1 Inleiding.....	7
2.2 Universele volgordeprincipes	8
2.2.1 Volgorde-universalia	8
2.2.2 Volgordecorrelaties	9
2.2.3 Consistente ordening van kern en bepaling	10
2.2.4 Volgordeverandering door grammaticalisatie.....	11
2.2.5 Consistente vertakkingsrichting	13
2.2.6 Tussentijdse evaluatie.....	13
2.3 Adjacentieprincipes.....	14
2.4 Discoursprincipes.....	16
2.4.1 Topic-vóór-comment-hiërarchie	16
2.4.2 Bekend-vóór-nieuw-hiërarchie	16
2.4.3 Belangrijk-vóór-minder-belangrijk-hiërarchie.....	17
2.4.4 Zinsplaatsen voor discorseenheden	18
2.4.4.1 De eerste zinsplaats	18
2.4.4.2 De laatste zinsplaats.....	18
2.4.4.3 Posities buiten de zin	19
2.4.5 Routiniseren van pragmatische volgordepatronen	19
2.5 Complexiteitsprincipes.....	20
2.5.1 Vermijden van inbedding	20
2.5.2 Licht-vóór-zwaar-hiërarchie	21
2.5.3 Complexiteit of topicaliteit?	21
2.5.4 Psycholinguïstische verklaring	23
2.5.5 Routinisering van cognitieve voorkeuren.....	24
2.6 Conclusie	25
Hoofdstuk 3: Motivaties voor volgordevariatie in de werkwoordclusters.....	27
3.1 Inleiding.....	27
3.2 Clusterinterne motivaties voor de werkwoordsvolgorde	27
3.2.1 Categoriele status van de werkwoordcluster	27
3.2.2 Interpretatie van de werkwoordcluster	30
3.2.3 Tussentijdse evaluatie.....	33
3.3 Contextuele volgordemotivaties	33
3.3.1 Morfo-syntactische status van de omringende constituenten	33
3.3.2 Accentuering van de omringende constituenten	34
3.3.3 Informatieve zwaarte van de omringende constituenten	37
3.3.4 Tussentijds evaluatie	39
3.4 Regionale volgordevariatie.....	40

3.5	Stilistische volgordevariatie	41
3.6	Opbouw van de rest van de studie	42
Hoofdstuk 4:	Corpus en methode	45
4.1	Inleiding.....	45
4.2	Corpusverzameling	45
4.2.1	Methodologische uitdagingen.....	45
4.2.2	Ambtelijke teksten (1250-1800)	46
4.2.3	Narratieve teksten (1575-2000).....	48
4.2.4	Corpus in tijd en ruimte	49
4.3	Corpusannotatie	50
4.3.1	Semi-automatische annotatieprocedure.....	50
4.3.2	Annoteren van vervoegde werkwoorden.....	50
4.3.3	Afbakenen van zinsgrenzen	51
4.3.4	Annotatie van niet-vervoegde werkwoorden.....	52
4.3.5	Voorbeeldannotatie	52
4.4	Kwantitatieve data-analyse.....	53
Hoofdstuk 5:	Historische wortels van de volgordevariatie	55
5.1	Inleiding.....	55
5.2	Verloop van een taalverandering	55
5.2.1	Introductie van een nieuwe variant	55
5.2.2	Verspreiding van een nieuwe variant	56
5.3	Werkwoordsvolgorde in de literatuur	57
5.4	Algemene volgordetendensen.....	59
5.4.1	Ambtelijke teksten.....	60
5.4.2	Narratieve teksten.....	61
5.5	Werkwoordsvolgorde per clustertype	62
5.5.1	Ambtelijke teksten.....	62
5.5.2	Narratieve teksten.....	64
5.6	Geografische volgordevariatie.....	65
5.6.1	Clusters met <i>zijn</i> en een participium	65
5.6.2	Clusters met <i>hebben</i> en een participium.....	66
5.6.3	Clusters met <i>zullen</i> en een infinitief	67
5.7	Naar een scenario van veranderende werkwoordsvolgorde	68
5.7.1	Oorspronkelijke werkwoordsvolgorde	68
5.7.2	Selectie van de groene volgorde [V-VF].....	68
5.7.3	Dominantie van de groene volgorde [V-VF].....	69
5.7.4	Introductie en selectie van de rode volgorde [VF-V]	69
Hoofdstuk 6:	Clusterinterne motivaties voor werkwoordsvolgorde.....	71
6.1	Inleiding.....	71
6.2	Alternatieve analyse van de werkwoordclusters.....	72
6.2.1	Categoriale analyse van de werkwoordclusters	72
6.2.2	Semantische analyse van de werkwoordclusters.....	73
6.2.2.1	Betekenis van de verschillende onderdelen	73
6.2.2.2	Betekenis van de constructie	75
6.2.3	Constructioneel netwerk en werkwoordsvolgorde.....	79
6.3	Ontwikkeling constructie <i>hebben</i> + voltooid deelwoord	81
6.3.1	Inleiding	81

6.3.2	Van een resultatieve naar een perfectieve interpretatie	81
6.3.2.1	Hypotheses uit de literatuur	81
6.3.2.2	Operationalisering	83
6.3.2.3	Individualiteit van het direct object	86
6.3.2.4	Potentie van het subject	88
6.3.2.5	Uitwerking op het direct object	90
6.3.2.6	Duur van de handeling	92
6.3.2.7	Tussentijdse evaluatie	93
6.3.2.8	Schematisering van de constructie	93
6.3.2.9	Semantische generalisatie of syntactische herinterpretatie?	95
6.3.3	Van een aspectuele naar een aspectueel-temporele interpretatie	97
6.3.3.1	Hypotheses uit de literatuur	97
6.3.3.2	Operationalisering en resultaten	98
6.3.4	Constructioneel netwerk	100
6.3.5	Conclusie	104
6.4	Ontwikkeling constructie <i>zijn</i> + voltooid deelwoord	104
6.4.1	Inleiding	104
6.4.2	Van een resultatieve naar een perfectieve / passieve interpretatie	105
6.4.2.1	Hypothese en operationalisering	105
6.4.2.2	Individualiteit van het subject	107
6.4.2.3	Uitwerking op het subject	109
6.4.2.4	Duur van de handeling	110
6.4.2.5	Optionele uitdrukking van het agens	111
6.4.2.6	Schematisering van de constructie	116
6.4.2.7	Semantische generalisatie of syntactische herinterpretatie?	117
6.4.3	Van een aspectuele naar een aspectueel-temporele interpretatie	118
6.4.4	Constructioneel netwerk	120
6.4.5	Conclusie	123
6.5	Veranderende interpretatie en werkwoordsvolgorde	124
6.5.1	Inleiding	124
6.5.2	Selectie van de groene volgorde [PART-VF]	125
6.5.3	Dominantie van de groene volgorde [PART-VF]	127
6.5.4	Introductie van de rode volgorde [VF-PART]	127

Hoofdstuk 7: Contextuele motivaties voor werkwoordsvolgorde130

7.1	Inleiding	130
7.2	Focus en plaatsing van argumenten	131
7.2.1	Probleemstelling	131
7.2.2	Operationalisering van focus	132
7.2.3	Distibutie van focusgeschikte elementen in het discours	134
7.2.3.1	Types medespeler en focus	134
7.2.3.2	Zinstype en focus	135
7.2.4	Subject in <i>hebben</i> -clusters	137
7.2.4.1	Focusgeschiktheid van de subjecten	137
7.2.4.2	Plaatsing van de subjecten	137
7.2.5	Subject in <i>zijn</i> -clusters	139
7.2.5.1	Focusgeschiktheid van de subjecten	139
7.2.5.2	Plaating van de subjecten	141
7.2.6	Direct object in <i>hebben</i> -clusters	143
7.2.6.1	Focusgeschiktheid van de direct objecten	143

7.2.6.2	Plaatsing van de niet-nominale direct objecten.....	143
7.2.6.3	Plaatsing van de nominale objecten	144
7.2.7	Indirect object in <i>hebben</i> - en <i>zijn</i> -clusters.....	149
7.2.7.1	Focusgeschiktheid van de indirect objecten.....	149
7.2.7.2	Plaatsing van de indirect objecten	149
7.2.7.3	Alternatieve derde medespelers	151
7.2.8	Extrapositie	156
7.2.9	Conclusie	158
7.3	Veranderende bijzins- en werkwoordsvolgorde	159
7.3.1	Volgordevariatie in de dertiende en veertiende eeuw	159
7.3.1.1	Volgordevariatie in hebben-clusters.....	160
7.3.1.2	Volgordevariatie in zijn-clusters	161
7.3.2	Selectie van de groene volgorde [PART-VF].....	162
7.3.3	Introductie van de rode volgorde [VF-PART].....	163
Hoofdstuk 8:	Regionale verspreiding van de werkwoordsvolgorde	165
8.1	Inleiding.....	165
8.2	Selectie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF].....	166
8.2.1	Geografische verspreiding	166
8.2.2	Transmissie van de groene volgorde [PART-VF].....	167
8.2.3	Diffusie van de groene volgorde [PART-VF].....	168
8.2.4	Diffusie of transmissie?	169
8.3	Introductie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART].....	170
8.3.1	Geografische verspreiding	170
8.3.2	Transmissie van de rode volgorde [VF-PART]	170
8.3.3	Diffusie van de rode volgorde [VF-PART]	170
8.3.4	Diffusie of transmissie?	172
8.4	Conclusie	173
Hoofdstuk 9:	Volgordevariatie, verschriftelijking en standaardisatie	174
9.1	Inleiding.....	174
9.2	Selectie van de groene volgorde [V-VF]	175
9.2.1	Stilistische volgordevariatie in middeleeuwse bronnen	175
9.2.2	Invloed van Latijnse modellen.....	176
9.2.3	Verschriftelijking van het Middelnederlands.....	179
9.2.4	Oorkonden als normatief genre.....	179
9.3	Introductie van de rode volgorde [VF-V]	180
9.4	Selectie van de rode volgorde [VF-V].....	182
9.5	Conclusie	184
Hoofdstuk 10:	Conclusie.....	185
10.1	Inleiding.....	185
10.2	Scenario van veranderende werkwoordsvolgorde	185
10.2.1	Oorspronkelijke volgordevariant	185
10.2.2	Selectie van de groene volgorde [PART-VF].....	186
10.2.3	Dominantie groene volgorde [PART-VF]	188
10.2.4	Introductie van de rode volgorde [VF-PART].....	188
10.3	Implicaties voor de synchrone volgordevariatie.....	190
10.3.1	Groene volgorde [PART-VF] als de basisvolgorde	190
10.3.2	Rode volgorde [VF-PART] als een focusgemarkeerde variant	190

Bibliografie primaire teksten	192
Bibliografie	197

Hoofdstuk 1

Inleiding

In stead of viewing language types as states that languages are *in*,
in the diachronic view language types are viewed
as stages that languages *pass through*.
Croft (2000: 233)

1.1 Rode en groene volgorde

Het Standaardnederlands onderscheidt zich van zijn Germaanse buurtalen door een opvallend vrije onderlinge ordening van werkwoorden in de bijzin. Terwijl de onderlinge volgorde van het vervoegde en het onvervoegde werkwoord vastligt in de Engelse en Duitse bijzin, vertoont de werkwoordsvolgorde in de moderne Nederlandse bijzin nogal wat variatie. Zo bestaat er in tweeledige werkwoordclusters met het vervoegde hulpwerkwoord *hebben*, *zijn* of *worden* en het voltooid deelwoord de principiële keuze tussen een plaatsing persoonsvorm – voltooid deelwoord [VF-PART]¹ en voltooid deelwoord – persoonsvorm [PART-VF], zoals in de volgende zinnen geïllustreerd wordt:

(1)	Wat is de laatste film die je hebt gezien ?	[VF-PART]
(2)	Wat is de laatste film die je gezien hebt ?	[PART-VF]

Ook in tweeledige werkwoordclusters met een modaal hulpwerkwoord en een infinitief is er volgordevariatie in de bijzin, al komt het patroon met een achtergeplaatste infinitief [VF-INF] veruit het meeste voor:

(3)	Laat me iets weten als je niet kan komen .	[VF-INF]
(4)	Laat me iets weten als je niet komen kan .	[INF-VF]

Sinds het dialectonderzoek van Pauwels (1953) staan de patronen [VF-PART] en [VF-INF] in de neerlandistiek bekend als de RODE VOLGORDE en de patronen [PART-VF] en [INF-VF] als de GROENE VOLGORDE, waarbij termen ‘rood’ en ‘groen’ verwijzen naar het kleurgebruik op de dialectkaarten van Pauwels. In deze studie staan de onderliggende motivaties voor het gebruik van de rode en de groene volgorde in tweeledige werkwoordclusters in de Nederlandse bijzin centraal.

1.2 Twee onderzoekstradities

Sinds het pionierswerk van Pauwels (1953) is het onderzoek naar de rode en groene volgorde niet weg te branden geweest in de neerlandistiek. In het bestaande onderzoek naar de rode en groene volgorde kunnen we twee onderzoekstradities onderscheiden die samenvallen met de divergerende ontwikkeling van een taalgebruiksgebaseerde en een formele stroming in de linguïstiek van de laatste vijftig jaar. In wat volgt zal ik al een kort overzicht geven van de bevindingen van beide onderzoekstradities om een eigen standpunt in te nemen voor deze studie. In hoofdstuk drie wordt een uitvoerigere literatuurstudie gemaakt van de stand van zaken in het onderzoek naar de rode en groene volgorde.

¹ Deze en nog volgende afkortingen zijn verklaard in de “lijst van afkortingen” aan het begin van deze studie.

1.2.1 Taalgebruiksgebaseerde onderzoekstraditie

In wat voorafging is erop gewezen dat de keuze tussen de rode en de groene volgorde in de clusters met een voltooid deelwoord in de bijzin in principe vrij is in het Standaardnederlands. Toch moet in het taalgebruik steeds onvermijdelijk de keuze gemaakt worden tussen één van beide volgordevarianten. Vanaf de jaren vijftig is in de neerlandistiek gezocht naar factoren die precies die keuze beïnvloeden in het concrete taalgebruik. Dit type onderzoeksvraag past binnen het kader van de taalgebruiksgebaseerde linguïstiek waar grammaticale kennis *bottom up* van het taalgebruik is opgebouwd (voor een overzicht, zie Kemmer & Barlow 2000).

Om te beginnen is al aan het begin van de jaren vijftig door Meeussen & Vanacker (1951: 38) gewezen op de invloed van ritmische factoren bij de keuze voor de rode of groene volgorde. Zo blijkt de rode volgorde [VF-PART] typisch gebruikt te worden “als er tussen onderwerp en deelwoord een ander zindeel komt, met sterkere nadruk dan het deelwoord”, zoals in de zinnen (5) en (6) uit het corpus van Meeussen & Vanacker:

- (5) dat Lien op de “kook” *was geweest*.
- (6) die haar aan wal *heeft gedragen*.

Bovenstaande en andere ritmische factoren zijn later door De Schutter (1996) geïntegreerd in een algemener ritmisch volgordemodel waarbij een wisselende plaatsing van het participium en de persoonsvorm bijdraagt tot de ideale ritmische afwisseling van accenten in de zin.

Daarnaast is ook in de jaren vijftig door Michels (1959) het gebruik van de groene volgorde [PART-VF] in werkwoordclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord in verband gebracht met het achtergeplaatste koppelwerkwoord in copulatieve constructies in de bijzin. Michels (1959) argumenteert dat *is* in zin (8) geanalyseerd moet worden als een koppelwerkwoord waardoor het achtergeplaatst is zoals het koppelwerkwoord in zin (9):

- (7) Jammer dat het zwembad gisteren *is gesloten*.
- (8) Jammer dat het zwembad al jaren *gesloten is*.
- (9) Jammer dat het zwembad al jaren dicht *is*.

In tegenstelling tot de ritmische factoren wordt hier de onderliggende motivatie voor de rode en groene volgorde niet in de context gezocht (bv. draagt de constituent vóór de cluster een klemtoon?) maar binnen de werkwoordcluster zelf (nl. kan het hulpwerkwoord *zijn* ook als koppelwerkwoord geanalyseerd worden?).

In de jaren zestig en zeventig is veel aandacht gegaan naar de regionale en stilistische variatie van de volgorde in tweeledige werkwoordclusters. Zo is door Sassen (1963) gesuggereerd dat het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] mogelijk een vorm van exogenisme is tegenover de overwegend groene volgorde [PART-VF] uit de dialecten. Die tendens zou het sterkst zijn in formelere tekstgenres zoals journalistieke en wetenschappelijke teksten omdat daar de drang om zich tegen de volkstaal af te zetten het grootst is. Stroop (1970) vult aan dat de groene volgorde [PART-VF] voornamelijk in Nederland ook als een Duitse volgorde wordt gezien die in het verzorgde taalgebruik vermeden moet worden. Het belang van dergelijke taalattitudes bij de keuze van de rode en de groene volgorde is empirisch getest in het proefschrift van Haeseryn (1990).

Ten slotte hebben in de jaren negentig taalkundigen als Pardoën (1991) en Van der Horst (1993) voorgesteld dat de volgorde van het voltooid deelwoord en de persoonsvorm zelf met een eigen betekenis gepaard gaat. Het gebruik van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] gaat gepaard met de zogenaamde ‘dynamische interpretatie’ en de groene volgorde [PART-VF] met de ‘statische interpretatie’.

Recent is de invloed en de interactie van al die voorgestelde ritmische, semantische, regionale en stilistische factoren uitvoerig statistisch getest in het proefschrift van De Sutter (2005) en in beperktere mate ook in het proefschrift van Arfs (2007a). Op die manier weten we voor het moderne Nederlands meer dan ooit welke factoren meespelen bij de keuze voor de rode of de groene volgorde in het concrete taalgebruik. De werkwoordsvolgorde in het Nederlands blijkt een echte kameleon te zijn die van ‘kleur’ verandert naargelang de aanwezigheid van factoren die de rode of de groene volgorde stimuleren.

1.2.2 Formele onderzoekstraditie

Daarnaast is vanaf de jaren zeventig ook aandacht besteed aan de onderliggende syntactische structuur die mogelijk aan de volgordevariatie in de werkwoordcluster ten grondslag ligt. Die vraag past binnen de formele onderzoekstraditie waar het taalgebruik slechts een afgeleide is van een abstracte mentale representatie. In opeenvolgende voorstellen in de formele traditie is gepoogd om een syntactische structuur te bepalen die in staat is om de volgordevariatie zo economisch en uiteraard ook zo adequaat mogelijk te genereren.

Om te beginnen heeft Evers (1975) in zijn proefschrift over de transformationele cyclus in het Duits en het Nederlands geargumenteerde dat de groene volgorde [PART-VF] de basisvolgorde is waarvan de rode volgorde [VF-PART] kan worden afgeleid door middel van VERB RAISING. Die term verwijst naar de generatieve transformatie waarbij het voltooid deelwoord hoger in de hiërarchische structuur van de zin geplaatst wordt en zo links van het hulpwerkwoord komt te staan. In de generatieve traditie is het gebruikelijk geworden om met de term ook de rode volgorde [VF-PART] zelf te gaan aanduiden. In de loop van de jaren tachtig hebben Den Besten & Edmonson (1983) en Den Besten & Broekhuis (1989) geprobeerd verb raising in een ruimer West-Germaans perspectief te beregelen.

Met de ontwikkeling van de regeer- en bindtheorie in de jaren tachtig verliezen transformaties als verb raising hun waarde in een generatieve taalbeschrijving. Sturm (1990) stelt een nieuwe alternatieve syntactische structuur voor waarbij het hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord zich op hetzelfde structurele niveau van de zin bevinden en zich als syntactisch vrije varianten tot elkaar verhouden. Recentere ontwikkelingen in de generatieve taalkunde zorgen opnieuw voor alternatieve voorstellen voor de syntactische modellering van de volgordevariatie. Zwart (1994) werkt op basis van het antisymmetriemodel van Kayne (1994) een voorstel uit waarbij de groene volgorde [PART-VF] afgeleid wordt van een rode basisvolgorde [VF-PART]. Evers (2003) heeft dan weer een alternatieve analyse voorgesteld in het kader van het recente minimalistische programma.

Daarnaast zijn ook buiten de mainstream generatieve taalkunde heel wat formele analyses van de werkwoordsvolgorde ontwikkeld binnen o.a. de *head-driven phrase structure grammar* (Bouma & Van Noord 1998), de *lexical functional grammar* (Kaplan & Zaenen 2003), de *semantic syntax* (Seuren 2003) en de *performance grammar* (Kempen & Harbusch 2003). Ik verwijs naar het literatuuroverzicht van De Sutter (2005: 18-25) voor een meer gedetailleerde analyse van de verschillende formele voorstellen.

1.2.3 Invalshoek van het onderzoek

Uit de summiere introductie van beide onderzoekstradities in de studie van de rode en groene volgorde in het Nederlands mag blijken dat ze passen in een fundamenteel andere visie op taal en op het doel van de taalkunde. In een taalgebruiksgebaseerde visie op volgordevariatie ligt de klemtoon op de uiteenlopende factoren die de distributie tussen de rode en groene volgorde in het concrete taalgebruik bepalen. Het doel van de studies uit §1.2.1 is inzicht te geven in de precieze gebruiksvoorwaarden voor de rode en de groene volgordevarianten, die in principe vrij naast elkaar gebruikt kunnen worden. In de formele onderzoekstraditie daarentegen ligt de nadruk op de mentale representatie van de rode en de groene volgorde die de taalfeiten zo adequaat maar evenzeer ook zo economisch mogelijk moet voorspellen.

In de literatuur bestaan uitvoerige discussies over de waarde van de ene of de andere visie op de taal.² In het taalgebruiksgebaseerde kamp is bij wijlen erg felle kritiek geformuleerd op een formele visie op taal. Zo klaagt Givón (1979: 5-6) de veelal systeeminterne argumentatie in de formele taalbeschouwingen aan die in essentie fenomenen in het taalgebruik niet verklaren:

In essence, a formal modal is **nothing but** a restatement of the facts at a tighter level of generalization [...] There is one thing, however, that a formal model can never do: It cannot *explain* a single thing [...] The history of transformational-generative linguistics boils down to nothing but a blatant attempt to represent the formalism as “theory”, to assert that it “predicts a range of facts”, that it “makes empirical claims”, and that it shows somehow “explains”.
[markering uit het origineel]

Vanuit formele hoek worden taalgebruiksgebaseerde benaderingen dan weer afgedaan als een loutere beschrijving van de taalfeiten die niet bijdraagt tot een beter begrip van de organisatie van de taal op een mentaal abstract niveau.

De keuze voor de ene of de andere visie wordt in onderhavige studie niet in de eerste plaats gemaakt op basis van puur theoretische argumenten. In wat voorafging heb ik al aangegeven dat in deze studie de onderliggende motivaties voor het gebruik van de rode of de groene volgorde in de Nederlandse bijzin centraal staan. Om die onderzoeksvraag te beantwoorden is het niet zinvol om op zoek te gaan naar een economische beschrijving van de data in de formele onderzoekstraditie, maar dringt een taalgebruiksgebaseerd kader zich op. Hiermee wil ik niet gezegd hebben dat de formele taalkunde op zich niet interessant of zelfs zinvol kan zijn, maar veeleer dat ze simpelweg niet relevant is voor dit type onderzoeksvraag.

1.3 Onderzoeksdoelstelling

In wat voorafging heb ik aansluiting gezocht bij de taalgebruiksgebaseerde studie van de rode en de groene volgorde in de Nederlandse bijzin. Ik heb ook al een kort overzicht gegeven van de factoren uit de literatuur die het gebruik van de rode of de groene volgorde stimuleren. Tot nog toe heeft het bestaande onderzoek naar rode en de groene volgorde zich hoofdzakelijk geconcentreerd op het bepalen en het verklaren van de factoren die met de volgordevariatie in de bijzin correleren in het moderne Nederlands. Hierbij wordt het bestaan van de rode en de groene volgorde als volgordevarianten doorgaans als een gegeven aanvaard. In deze studie zal echter de onderzoeksvraag centraal staan waar die volgordevariatie vandaan komt en waarom

² Voor een discussie over een taalgebruiksgebaseerde vs. een formele visie op de taal, zie Newmeyer (2003a) en Bybee (2006), en specifiek binnen de historische taalkunde, zie Newmeyer (2003b), Fischer (2004a), (2004b) en Lightfoot (2004).

er überhaupt volgordevariatie is. Ik zal met andere woorden onderzoeken wat de historische wortels van de moderne volgordevariatie zijn.

De centrale hypothese in deze studie is dat de huidige variatie van de rode en groene volgorde te beschouwen is als een momentopname in een proces van taalverandering. In de historische taalkunde is voor uiteenlopende taalveranderingen beschreven hoe een innovatieve taalvariant B in de loop van de tijd stap voor stap een oorspronkelijke taalvariant A vervangt. Met dat graduele taalveranderingsproces $A \rightarrow B$ gaat onvermijdelijk synchrone variatie gepaard. De overgangsfase in de taalverandering wanneer B naast A wordt gebruikt (dus $A \rightarrow A / B \rightarrow B$), is door Hopper (1991) LAYERING genoemd. Ik veronderstel dat de huidige volgordevariatie in de werkwoordclusters in de bijzin ook als een geval van layering gezien kan worden, waarbij ofwel de rode volgorde [VF-PART] de innovatieve variant is die in concurrentie is getreden met de groene volgorde [PART-VF] (dus groen $\rightarrow$ groen / rood) ofwel de groene volgorde [PART-VF] de innovatieve volgordevariant is (dus rood $\rightarrow$ rood / groen).

Om de diachrone onderzoeksvraag te beantwoorden, is uitgebreid corpusonderzoek nodig van de werkwoordsvolgorde dat zo ver mogelijk terug de tijd in gaat. Ik heb daarom een corpus teksten verzameld met historische teksten vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw om zo de ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde vanaf de vroegste bronnen in het Middelnederlands tot het hedendaagse Nederlands ononderbroken te kunnen traceren. Met teksten uit liefst acht opeenvolgende eeuwen onderscheidt deze studie zich van vergelijkbare diachrone studies die zich tot nog toe beperkt hebben tot de studie van het Middelnederlands alleen en/of het vroege Nieuwnederlands van de zeventiende eeuw (o.a. De Meersman 1990, Burridge 1993). Ik heb in het corpus de distributie van de volgorde in zowel clusters met *hebben*, *zijn* of *worden* + een voltooid deelwoord geïnventariseerd als in werkwoordclusters met *zullen* + een infinitief om een zo breed mogelijk zicht te krijgen op de volgordeveranderingen in de tweeledige werkwoordcluster door de eeuwen heen. Andere tweeledige clusters zijn niet in de studie betrokken wegens hun te geringe frequentie in het verzamelde corpus.

Op basis van de diachrone volgorderesultaten zal ik daarenboven ook ingaan op de vraag hoe en waarom de factoren die de volgordevariatie bepalen in het moderne Nederlands ontstaan zijn. Op die manier wil ik ook bijdragen tot de hedendaagse discussie over de motivaties voor de volgordevariatie in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord. Het is op dit moment van de studie nog te vroeg om al dieper op die diachrone onderzoekspiste in te kunnen gaan. Eerst moeten de relevante synchrone factoren uit de taalgebruiksgebaseerde literatuur in meer detail voorgesteld zijn. In hoofdstuk drie zal ik die synchrone literatuur uitgebreid bespreken en openliggende diachrone onderzoeksvragen blootleggen. Daarnaast is het ook belangrijk om eerst een zicht te hebben op de volgordeveranderingen binnen de werkwoordclusters door de eeuwen heen om zinvolle onderzoeksvragen te kunnen opstellen. Aan het einde van hoofdstuk vijf wordt na de bespreking van de werkwoordsvolgorde in de onderzochte historische teksten teruggekeerd op de verdere onderzoeksvragen van deze studie.

Samenvattend ligt de uitdaging voor diachroon onderzoek naar werkwoordsvolgorde erin om de historische wortels van de hedendaagse volgordevariatie bloot te leggen en een plausibel scenario van taalverandering te schetsen dat tot de synchrone volgordevariatie zou kunnen leiden. Aangezien taalverandering *an sich* een complex proces is en de werkwoordsvolgorde bovendien door uiteenlopende factoren wordt gestuurd, zal het onmogelijk zijn om dé oorzaak of dé verklaring van de taalverandering bloot te leggen. Veeleer moeten we op zoek naar een

complexe bundel interagerende factoren of motivaties zonder te verwachten om dé definitieve verklaring te vinden.

1.4 Opbouw van de studie

Nu de krachtlijnen van deze studie uitgezet zijn, zal ik de verdere opbouw ervan kort uit de doeken doen. Om te beginnen zal ik in het volgende hoofdstuk twee een literatuuroverzicht geven van de mogelijke motivaties voor de plaatsing van woorden in de talen van de wereld. Het is een vrij algemeen en theoretisch hoofdstuk dat als het ware een ‘prelude’ vormt voor de verdere bespreking van de motivaties voor de rode en de groene werkwoordsvolgorde uit de neerlandistische literatuur in hoofdstuk drie. In hoofdstuk vier wordt de samenstelling van het corpus historische teksten toegelicht en de manier waarop de data in deze studie geanalyseerd zijn. Hoofdstuk vijf vormt dan weer een eerder descriptief hoofdstuk waar de distributie van de werkwoordsvolgorde in het corpus in de verschillende clustertypes wordt gepresenteerd door de tijd heen. Aan het einde van hoofdstuk vijf zal het al mogelijk zijn om een voorlopig antwoord te geven op de centrale onderzoeksvraag van deze studie en zullen de bijkomende diachrone onderzoeksvragen gesteld worden. In de hoofdstukken zes tot en met negen wordt ingegaan op de diachrone motivatie voor de werkwoordsvolgorde in de corpusdata. Ten slotte zal ik in hoofdstuk tien de belangrijkste bevindingen van deze studie op een rijtje zetten.

Hoofdstuk 2

Motivaties voor woordvolgorde

“Choosing a scientific theory is, then, choosing a tool that serves certain purposes better than other, previous tools.”
Verhagen (1992a: 302)

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een literatuuroverzicht gegeven van de achterliggende motivaties voor de plaatsing van woorden en woordgroepen in de zin. Ik vertrek hierbij van de gedachte dat de natuur van het spreken in essentie lineair is, dat wil zeggen, dat sprekers in het lineaire verloop van de tijd woord na woord aan elkaar rijgen tot een woordenketting. Nu is de vraag waarom het ene woord achter het andere geplaatst wordt en niet anders of waarom sommige woorden dichter bij elkaar staan dan andere. Wat is of wat zijn met andere woorden de motivatie(s) voor woordvolgorde in het concrete taalgebruik?

Het antwoord op die simpele vraag ligt niet zomaar voor het rapen in de bestaande literatuur rond woordvolgorde. Tot nog toe kwam woordvolgorde hoofdzakelijk binnen de taaltypologie als een volwaardig thema op zich aan bod.³ Sinds het pionierswerk van Greenberg (1963) zijn inspanningen geleverd om de volgordepatronen in de talen van de wereld te inventariseren en daarnaast ook te verklaren met enkele universele volgordeprincipes. Het ligt voor de hand om de zoektocht naar de achterliggende motivaties voor woordvolgorde met een analyse van die typologische traditie te beginnen (§2.2). Daarnaast vinden we in het werk van vooral Dik (1978ff), Givón (1979ff) en Hawkins (1983ff) maar ook verspreid bij andere taalkundigen een aantal alternatieve volgordeprincipes die uiteenlopende volgordebetendingen verklaren. In wat volgt zal ik die verspreide bevindingen uit de literatuur groeperen rond drie samenhangende volgordebetendingen. Om te beginnen zullen de motivaties aan bod komen waarom woorden in het taalgebruik al dan niet naast elkaar geplaatst zijn (§2.3). Daarnaast wordt ingegaan op de motivaties voor de ordening van elementen in de zin die verwijzen naar de discoursstatus van de verschillende elementen (§2.4) dan wel naar de complexiteit ervan (§2.5).

In elke paragraaf worden om te beginnen de verschillende volgordebetendingen geïntroduceerd en indien mogelijk geïllustreerd met voorbeelden uit het Nederlands om de volgordeprincipes, die in dit hoofdstuk centraal staan, aanschouwelijker te maken. Hierbij zijn de voorbeelden zó gekozen dat ze bij de latere analyse van de werkwoordvolgorde (vooral in hoofdstuk zeven) nog van pas zullen komen. Bij de bespreking van de volgordeprincipes zal ik mij afvragen of het volgordemodel in overeenstemming gebracht kan worden met het gebruiksgebaseerde uitgangspunt van deze studie. Hoewel de geciteerde literatuur niet als formeel bestempeld kan worden, zullen we soms vaststellen dat er de systeeminterne argumentatie toegepast wordt die in hoofdstuk één afgewezen is.

³ Nog vroeger is er het werk van Duitse taalkundigen als Hermann Paul en Otto Behaghel waar ik hier slechts zijdelings naar zal verwijzen. In het Nederlandse taalgebied verdient Van der Lubbe (1958) vermelding. Ik zal me hier echter beperken tot bevindingen van de voorbije drie à vier decennia.

2.2 Universele volgordeprincipes

Om te beginnen zal ik een zicht geven op mogelijke woordvolgordepatronen in de talen in de wereld die Greenberg heeft blootgelegd (§2.2.1) samen met de modificaties en uitbreidingen die later aangebracht zijn (§2.2.2). Vervolgens wordt ingegaan op enkele volgordeprincipes die de geobserveerde universele volgordepatronen verklaren (§2.2.3-5). Ten slotte zal ik evalueren of de voorgestelde volgordeprincipes bruikbaar zijn voor deze studie (§2.2.6).

2.2.1 Volgorde-universalia

Greenberg (1963) heeft op basis van een bescheiden staal van een dertigtal talen een aantal terugkerende volgordepatronen geïdentificeerd in de talen van de wereld. Om te beginnen heeft hij nagegaan welke posities de categorieën nominaal subject (S), nominaal direct object (O) en lexicaal werkwoord (V) in de mededelende zin kunnen innemen. Hieruit bleek dat er drie van de zes theoretisch mogelijke volgordepatronen niet voorkwamen in de steekproef of toch erg zeldzaam waren, nl. VOS, OSV en OVS. Latere studies op grotere steekproeven (met een evenwichtigere geografische en genetische samenstelling) van Hawkins (1983), Tomlin (1986), Dryer (1992) en Haspelmath e.a. (2005) hebben uitgewezen dat ook de ontbrekende patronen crosslinguïstisch voorkomen. Toch blijven vooral de zinnen met een vooropgeplaatst object (OSV en OVS) extreem zeldzaam.

De geobserveerde volgorde van S, V en O is vervolgens door Greenberg in verband gebracht met de plaatsing van o.a. het adjectief, de adpositie en de genitiefmarkering tegenover het nomen. Hieruit bleek dat een bepaalde ordening van S, V en O in de zin vaak een voorspelbaar volgordepatroon impliceert op andere zinsniveaus in dezelfde taal. Greenberg beschrijft die correlaties in een vijfenveertigtal implicatieve universalia van het type:

In languages with dominant order VSO, an inflected auxiliary always precedes the main verb. In languages with dominant order SOV, an inflected auxiliary always follows the main verb. (Greenberg 1963: 85)

Bovendien merkt Greenberg (1963: 100) op dat de geobserveerde universalia frequent samen voorkomen binnen eenzelfde taal en HARMONISCHE patronen vormen. Zo geeft Greenberg aan dat de woordparen prepositie – nomen, nomen – genitief, nomen – adjectief, VS en VO zich harmonisch tegenover elkaar verhouden.

De volgordetaxonomie van Greenberg heeft in de jaren zeventig geleid tot een bloei van typologisch geïnspireerd volgordeonderzoek. Zo heeft Kooij (1973) voor het Nederlands geprobeerd de woordvolgorde te classificeren volgens Greenbergs universalia. Hierbij stootte hij al heel snel op het ‘probleem’ dat werkwoorden een verschillende plaats hebben in de hoofdzin en de bijzin, zoals geïllustreerd in voorbeeldzinnen (1) en (2).

- (1) Die avond hebben we zo met zijn allen pannenkoeken gegeten.
- (2) Herinner je je nog die avond dat we met zijn allen pannenkoeken hebben gegeten?

In de hoofdzin bevindt het vervoegde werkwoord zich op de tweede zinsplaats terwijl de eventuele niet-vervoegde werkwoorden samen staan achteraan in de zin. In de traditionele Nederlandse grammatica staan die verschillende posities voor de werkwoorden bekend als de POLEN VAN DE ZIN (ANS 1997: §21.1.1.1). In de bijzin daarentegen worden alle werkwoorden samen geplaatst aan het einde van de zin. In de twee voorbeeldzinnen staat het lexicale werkwoord *eten* achter in de zin, wat een classificatie als SOV zou rechtvaardigen. Wanneer de

hoofdzin echter maar één werkwoord bevat, komt het lexicale werkwoord als persoonsvorm op de tweede zinsplaats terecht, zoals in zin (3), zodat we op het eerste gezicht met een SVO-volgorde te maken lijken te hebben:

(3) Die avond aten we met zijn allen pannenkoeken.

Het mag duidelijk zijn dat de plaatsing van subject, object en werkwoord zich niet zomaar in één volgordepatroon laat vangen in het Nederlands.⁴ Daarnaast kent het Nederlands nogal wat volgordevariatie op het constituentniveau: naast een prenominale genitief wordt ook een postnominale omschreven variant gebruikt (*Jans boek* vs. *het boek van Jan*), naast voorzetsels bestaan er ook achterzetsels (*in het bos* vs. *het bos in*) en binnen de werkwoordgroep heerst er ten slotte een grote variatie (cf. hoofdstuk 3). Het Nederlands heeft met andere woorden een nogal hybride volgordeprofiel dat niet gemakkelijk onder te brengen valt in de implicationele volgorde-universalia van Greenberg. Of omgekeerd kunnen we ook stellen dat een typologie à la Greenberg te weinig rekening houdt met de bestaande volgordevariatie binnen een taal.

In later typologisch werk worden de implicationele universalia van Greenberg (1963) verder uitgewerkt en verfijnd. Hawkins (1983) levert een belangrijke bijdrage door een onderscheid te maken tussen absolute, uitzonderingsloze universalia en statistische universalia. Door meer variabelen aan de implicationele universalia van Greenberg (1963) toe voegen, ontwikkelt hij universalia waarvoor geen tegenvoorbeelden bestaan in de talen van de wereld:

If a language has SOV word order, then if the adjective precedes the noun, the genitive precedes the noun; i.e. $SOV \subset (AN \subset GN)$. (Hawkins 1983: 64)

Het uitzonderingsloos maken van universalia heeft ook theoretische implicaties. Als men veronderstelt dat die volgorde-universalia universele principes weerspiegelen die de structuur in de talen van de wereld bepalen, dan krijgen die universalia ook een voorspellende waarde. In paragraaf 2.2.3 zullen enkele overkoepelende principes besproken worden die van de voorspellende waarde uitgaan. Eerst zal ik echter ingaan op recenter typologisch werk naar de woordvolgordepatronen in de talen in de wereld.

2.2.2 Volgordecorrelaties

De methodologische premissen van Greenbergs typologie en het erop gebaseerde onderzoek hebben de voorbije decennia onder vuur gelegen. In wat voorafging heb ik er al op gewezen dat de volgordetypologie te veel voorbij gaat aan het bestaan van volgordevariatie binnen één taal, wat voor een taal als het Nederlands erg problematisch is. Daarnaast is er in de literatuur geopperd dat de uitzonderingsloze universalia van het type van Hawkins (1983) soms alleen van toepassing zijn op enkele talen binnen een beperkt geografisch gebied. Daarom wordt er gepleit voor statistisch significante universalia in plaats van absolute universalia (Smith 1981, Dryer 1992, LaPolla 2002).

⁴ De typologische classificatie van de Nederlandse zinsvolgorde à la Kooij mag niet verward worden met het bepalen van de basisvolgorde van het Nederlands in de generatieve zin van het woord. In de Chomskyaanse generatieve traditie is nagegaan hoe de bestaande volgordevariatie in taaluitingen zo efficiënt, economisch en elegant mogelijk van een zelfde basisvolgorde in de diepstructuur van de taal af te leiden valt. Voor het Nederlands heeft o.a. Koster (1975) gepleit voor een SOV-basisvolgorde. Kerstens (1980) argumenteert daarentegen voor het Nederlands als VSO-taal. Zwart (1994) komt dan weer tot de conclusie dat het Nederlands onderliggend SVO is, geïnspireerd door het ANTISYMMETRY PRINCIPLE van Kayne (1994). Daarnaast wordt in de Nederlandse traditionele taalkunde doorgaans aangenomen dat de Nederlandse zin fundamenteel SOV is (ANS 1997, Vandeweghe 2000).

In het recente onderzoek naar correspondenties tussen volgordepatronen (Dryer 1992, 2005a, 2005b, 2005c, 2007) is dan ook afgestapt van de Greenbergiaanse implicatieve universalia en wordt enkel nog gebruik gemaakt van statistische volgordecorrelaties. Bovendien worden de volgordeparen tegenwoordig gecorreleerd met de zinsvolgorde VO vs. OV in plaats van de zinsvolgorde met de drie categorieën S, V en O. Ter illustratie geef ik de universele correlatie tussen de zinsvolgorde en de werkwoordsvolgorde mee.

[...] auxiliary verbs tend to follow the content verb in OV languages and to precede it in VO languages. (Dryer 1992: 100)

Hoewel de moderne volgordecorrelaties aan een aantal beperkingen tegemoet gekomen zijn van de oorspronkelijke Greenbergiaanse volgorde-universalia, toont de bovenstaande illustratie dat ook hier weinig rekening gehouden wordt met de mogelijke volgordevariatie binnen één taal. Opnieuw is het moeilijk om de variabele werkwoordsvolgorde van het Nederlands in de correlatie in te passen.

In de typologische literatuur is gepoogd om de volgorde-universalia tot één overkoepelend volgordeprincipe terug te brengen. In wat volgt zal ik de uiteenlopende volgordeprincipes uit de doeken doen die de geobserveerde universalia op een elegante en economische manier willen beschrijven.

2.2.3 Consistente ordening van kern en bepaling

In de jaren zeventig zijn verschillende theorieën ontwikkeld die de suggestie van Greenberg (1963: 100) uitwerken dat harmonische volgordepatronen de algemene tendens volgen om de modificeerder en het gemodificeerde op eenzelfde manier te ordenen. Winfred Lehmann (1973: 48) reduceert als eerste de diverse implicatieve universalia van Greenberg (1963) tot één holistisch PRINCIPLE OF PLACEMENT FOR MODIFIERS.

By this principle, modifiers are placed on the opposite side of a basic syntactic element from its primary concomitant.

Concreet zegt dit principe dat in consistente VO-talen verbale modificeerders het werkwoord voorafgaan en dat de nominale modificeerders het nomen volgen. In consistente OV-talen daarentegen volgen verbale modificeerders het werkwoord en gaan nominale modificeerders het nomen vooraf. Die rangschikking van verbale en nominale modificeerder aan weerszijden van het werkwoord en object, houdt ook in dat het werkwoord en object steeds naast elkaar komen te staan, los van het feit of een taal een OV- of VO-woordvolgorde heeft (Lehmann 1973, 1978a: 19).

De inzichten van Lehmann worden verder uitgewerkt in een aantal opeenvolgende studies van Vennemann en collega's (Bartsch & Vennemann 1973, Vennemann 1973, 1974). Vennemann gaat een stap verder dan Lehmann door de verschillende soorten verbale en nominale modificeerders onder te brengen tot de overkoepelende categorieën OPERATOR en OPERANDUM waarbij een operator gedefinieerd wordt als een soort bepaling die weggelaten kan worden zonder dat de categoriale status van de woordgroep verandert en terwijl dat bij het operandum niet mogelijk is.⁵ Het PRINCIPLE OF NATURAL SERIALIZATION stipuleert dan dat talen hun operators systematisch aan dezelfde kant van hun respectieve operanda ordenen.

⁵ Hawkins (1984: 114-115) wijst erop dat de concepten OPERATOR en OPERANDUM opvallende gelijkenissen vertonen met het onderscheid tussen MODIFICEERDER en HOOFD in de generatieve X-BAR THEORY (Jackendoff

De volgordeprincipes van Lehmann en Vennemann voorspellen allebei dat talen een voorkeur vertonen voor een consistente woordvolgorde. Niet alle talen vertonen echter die ‘ideale’ consistente woordvolgorde, zoals ook al bleek uit het analyse van het Nederlands door Kooij (1973). Lehmann (1973, 1978b) en Vennemann (1974, 1975) veronderstellen dat dergelijke inconsistente talen zich in een transitieproces bevinden van één consistent volgorde-type naar een ander consistent volgorde-type. Voor het Nederlands is inderdaad geargumenteed dat de hedendaagse hybride woordvolgorde toegeschreven kan worden aan de ontwikkeling van het Nederlands van SVO naar SOV (o.a. Gerritsen 1978, 1980, 1984, Van Leuvensteijn 1992). Vennemann neemt bovendien aan dat de introductie van een disharmonisch volgordepaar in een verder consistente taal een keten van volgordeveranderingen uit kan lokken binnen die taal totdat er een nieuwe consistente woordvolgorde bereikt is. Die visie op taalverandering gaat duidelijk terug op het concept DRIFT van Sapir ([1921] 1963: 150):⁶

The drift of a language is constituted by the unconscious selection on the part of its speakers of those individual variations that are cumulative in some special direction.

Hawkins (1979, 1983) gaat in tegen de aanname dat een initiële volgorde-inconsistentie binnen een taal een hele reeks aan volgordeveranderingen kan uitlokken. Zo toont hij aan dat dergelijke zogenaamde TRIGGER-CHAIN THEORIES niet empirisch gevalideerd zijn. Ook in vroegere taalstadia zijn de Greenbergiaanse volgorde-universalia evengoed te observeren als in de moderne talen.⁷ Daarnaast spreekt de verklaring zichzelf tegen door eerst inconsistente woordvolgorde toe te laten en vervolgens de drang tot consistentie in te roepen om de erop volgende volgordeveranderingen te verklaren (vgl. ook Smith 1981, Abraham & Scherpenisse 1983 en Harris 1984 voor gelijklopende argumentaties).

Als alternatieve verklaring stelt Hawkins (1983) het CROSS-CATEGORY HARMONY PRINCIPLE voor. Het principe beschrijft hoe er een kwantitatieve voorkeur bij talen bestaat om de verhouding van voorgeplaatste en achtergeplaatste operators binnen een operandumcategorie te generaliseren met andere operandumcategorieën. Die voorkeur blijkt volgens Hawkins uit het feit dat hoe meer een taaltype van een ‘ideale’ woordvolgorde afwijkt, hoe minder talen er van dat type bestaan onder de talen van de wereld. Hawkins benadrukt dat zijn principe geen voorspellende, teleologische waarde heeft maar dat het een kwantitatieve tendens in de talen van de wereld beschrijft. Bij de tussentijdse evaluatie aan het einde van paragraaf 2.2 zal ik hetzelfde argumenteren voor de volgordeprincipes van Lehmann en Vennemann.

2.2.4 Volgordeverandering door grammaticalisatie

Ondanks bovenstaande kritiek op de volgordeprincipes van Lehmann en Vennemann ontstaat er met de bloei van de grammaticalisatietheorie in de jaren tachtig een hernieuwde interesse voor grote volgordeveranderingen binnen de talen van de wereld. Dat onderzoek legt zich toe op het identificeren van diachrone mechanismes die verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van inconsistente volgordepatronen.

1977, Chomsky 1981). Ook hier speelt de weglaatbaarheidstest en het criterium *category constancy* een doorslaggevende rol om hoofden van modificeerders te onderscheiden.

⁶ Lakoff (1972) heeft als eerste de synchrone volgordecorrelaties van Greenberg (1963) in verband gebracht met de diachrone drift van Sapir (1921).

⁷ De aanname dat we dezelfde taalkundige principes kunnen observeren in de hedendaagse taalgemeenschap als in historische taalfases, werd door Labov (1971: 423) geëxpliciteerd in het UNIFORMITARIAN PRINCIPLE.

Harris & Campbell (1995) schrijven de introductie van een inconsistent volgordepatroon in een taal toe aan HERINTERPRETATIE. Hierbij kennen taalgebruikers een nieuwe interne structuur toe aan constituenten zonder dat daarbij die nieuwe structuur zichtbaar is in de oppervlakterealisatie van die constituent (vgl. Timberlake 1977, Langacker 1977). Door herinterpretatie wijzigt de onderlinge volgorde van kern en bepaling binnen een constituent, zonder dat evenwel de volgorde van de woorden in de oppervlakterealisatie verandert. Het gevolg is dat er een disharmonische volgorde ontstaan is in de taal; een ongunstige situatie volgens Harris & Campbell aangezien de woordvolgorde nu in verschillende constituenten niet meer door één maar door verschillende volgorderegels bepaald moet worden. De strategie om de inconsistente woordvolgorde op te heffen is volgens Harris & Campbell EXTENSIE. Ofwel kan de oorspronkelijke volgorde van kern en bepaling uitgebreid worden naar de nieuwe structuur. Op die manier wordt de herinterpretatie van de nieuwe constructie voor het eerst zichtbaar of GEACTUALISEERD in het taalgebruik. Ofwel kan de volgorde van de nieuwe constructie uitgebreid worden naar de andere constituenten, wat leidt tot een allesomvattende volgordedrift binnen de taal.

Het grammaticalisatieonderzoek naar woordvolgorde kan geïllustreerd worden aan de hand van het Nederlands.⁸ Om te beginnen is er al op gewezen dat sommige neerlandici het hybride volgordeprofiel van het moderne Nederlands in verband gebracht hebben met een diachrone ontwikkeling van SVO naar SOV (o.a. Gerritsen 1978, 1980, 1984, Van Leuvensteijn 1992). De oorsprong van die verandering moet volgens Van Leuvensteijn (1992) gezocht worden in de grammaticalisatie van de perifrastische tijden in het Nederlands. Hij illustreert het proces met de ontwikkeling van het omschreven perfectum met hulpwerkwoord *hebben* en een voltooid deelwoord. In een eerste fase wordt het vervoegde werkwoord *hebben* in zijn volle lexicale betekenis ‘bezitten’ gecombineerd met een subject en een direct object. Hierbij kan het direct object een specificatie bij zich krijgen in de vorm van een voltooid deelwoord, zoals in zin (4):

- (4) Het paard *heeft* het zadel *opgetuigd*.
 S V O ADJ

Zin (4) kan geparafraseerd worden als ‘het paard draagt een zadel dat opgetuigd is’. Vanaf het moment dat de referent van het subject ook als agens van het voltooid deelwoord kan worden geïnterpreteerd, wint het voltooid deelwoord aan semantische prominentie terwijl *hebben* op de achtergrond komt te staan, zoals in zin (5):

- (5) De stalknecht *heeft* het zadel *opgetuigd*.
 S AUX O V

Uiteindelijk wordt *hebben* geherinterpreteerd tot het hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord tot het hoofdwerkwoord van de zin. Het effect van de geschetste herinterpretatie bestaat erin dat het volgordeprofiel van het Nederlands van SVO naar SOV verschuift zonder dat evenwel de plaatsing van de woorden zelf verandert.

Helaas onderbouwt Van Leuvensteijn (1992) zijn hypothese helemaal niet met data, noch wat de gesuggereerde ontwikkeling van SVO naar SOV betreft, noch wat de timing en het verloop van de ontwikkeling van het perfectum betreft. In hoofdstuk zes zal echter geargumenteed worden dat de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum beter niet beschouwd wordt als een

⁸ Voor referenties naar onderzoek binnen andere taalfamilies, zie Claudi (1994) en Heine & Claudi (2001).

geval van herinterpretatie. Het gaat immers om een erg graduele ontwikkeling in de loop der tijd waarbij de oorspronkelijke bezitsinterpretatie niet onmogelijk wordt bij het ontstaan van een perfectieve interpretatie. Daarnaast wordt in hoofdstuk zeven getoond dat de zinsvolgorde in het Middelnederlands niet zo fundamenteel afwijkt van het hedendaagse Nederlands als de ontwikkeling van een SVO- naar een SOV-volgorde laat uitschijnen. Samenvattend steunt de hypothese op erg abstracte en abrupte concepten als herinterpretatie die niet te verzoenen zijn met de graduele natuur van echt taalgebruik. Ik ga dieper in op die bezwaren bij de concrete analyse van mijn data in hoofdstuk zes en zeven.

2.2.5 Consistente vertakkingsrichting

Volgordeprincipes die een beroep doen op de consistente ordening van kern en bepaling zijn herhaaldelijk bekritiseerd voor hun afwijkende invullingen van kern en bepaling (Dryer 1992, Song 2001). Zo bestaat er controverse over de status van het hulpwerkwoord als de kern of de bepaling van de werkwoordgroep: Lehmann beschouwt het hulpwerkwoord als een verbale modificeerder terwijl Vennemann het hulpwerkwoord als een operandum ziet.

Om dergelijke onvermijdelijke en mogelijk onoplosbare theoretische discussies te vermijden, ontwikkelt Dryer (1992) de BRANCHING DIRECTION THEORY, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de positie van niet-vertakkende (bv. *de*) en vertakkende categorieën (bv. *die ik gezien heb*).

Verb patterns are non-phrasal (non-branching, lexical) categories and object patterns are phrasal (branching categories). That is, a pair of elements X and Y will employ the order XY significantly more often among VO languages than among OV languages if and only if X is a nonphrasal category and Y is a phrasal category. (Dryer 1992: 89, 109)

Het vertakkingsprincipe voorspelt dat talen bij voorkeur een consistente rechtsvertakkende of linksvertakkende structuur hebben. Dryer veronderstelt hierbij dat structuren die in dezelfde richting vertakken mentaal gemakkelijker te verwerken zijn dan gemengde structuren.

Hoewel het voorstel van Dryer het probleem van kern en bepaling handig omzeilt, wordt met het onderscheid tussen vertakkende en niet-vertakkende elementen echter een andere heikel theoretische discussiepunt in de theorie geïntroduceerd. Hoewel in de formele taalkunde het bestaan van hiërarchische woordgroepstructuren erg weinig ter discussie staat (behalve voor de zogenaamde ‘nonconfigurationele’ talen), is die aanname niet vanzelfsprekend in bepaalde takken van de gebruiksgebaseerde taalkunde zoals bijvoorbeeld de *emergent grammar* van Hopper (1987) of de *construction grammar* van Goldberg (1995). Ook ikzelf zal bij de beschrijving en analyse van de data in de rest van de studie niet uitgaan van een hiërarchisch gestructureerde grammatica.

2.2.6 Tussentijdse evaluatie

In wat voorafging zijn uiteenlopende volgordeprincipes voorgesteld die de volgordecorrelaties in de taal in de wereld willen verklaren. Hier en daar heb ik al bedenkingen geformuleerd op de bruikbaarheid van die volgordeprincipes voor dit onderzoek. Daar werd ook al gealludeerd op het feit dat de principes van onder meer Lehmann en Vennemann geen verklarende kracht zouden hebben. Hun voorgestelde consistentieprincipes vormen een elegante en economische samenvatting van de volgordeuniversalia van Greenberg, maar zijn in essentie ook niet meer dan dat: een herformulering van de feiten. Smith (1981: 51) verwoordt die vaststelling scherp:

[...] in all cases we need to distinguish consistency as a phenomenon to be explained from consistency (or a tendency towards consistency) as an explanatory principle in its own right.

Die kritiek op de consistentieprincipes komt sterk overeen met het commentaar uit hoofdstuk één op de formele taalkunde waar een economische formulering van taaldata de waarde van een verklaring krijgt. Het is dan ook niet moeilijk om de overeenkomsten te zien tussen de voorstellen van Lehmann, Vennemann of Dryer met de opeenvolgende voorstellen binnen de Chomskyaanse generatieve taalkunde om de uiteenlopende *phrase structure rules* voor de woordgroepen VP, NP, PP en AP terug te brengen tot één fundamenteel structurerend principe dat geldt voor alle woordgroepen én de hele zin.⁹

In deze gebruiksgebaseerde studie zijn systeeminterne motivaties als economie echter weinig betekenisvol. In de inleiding tot dit hoofdstuk heb ik me afgevraagd wat de motivaties zijn om woorden in het concrete taalgebruik naast of achter elkaar te plaatsen. Het antwoord dat een bepaalde woordvolgorde afgeleid kan worden van een overkoepelend volgordeprincipe draagt niet bij tot een beter begrip waarom in het taalgebruik precies de ene volgorde x en niet de andere volgorde y gebruikt is. In de rest van de studie zal ik dan ook geen beroep doen op de voorgestelde consistentieprincipes om de werkwoordsvolgorde in mijn corpus te verklaren.

In wat volgt zal ik ingaan op een aantal volgordeprincipes die niet alleen een elegante beschrijving geven van enkele terugkerende volgordepatronen in de talen van de wereld, maar die ook een antwoord geven op de vraag waarom taalgebruikers een voorkeur hebben voor een bepaalde volgordevariant. Zoals aangekondigd in de inleiding tot dit hoofdstuk, komen achtereenvolgens de tendens tot samenplaatsing (§2.3), de ordening van complexe structuren (§2.4) en de ordening van informatiestructuur (§2.5) aan bod.

2.3 Adjacentieprincipes

Een volgorde-tendens die zo voor de hand ligt dat hij vaak over het hoofd gezien wordt (Goldberg 2006: 203), is dat elementen die conceptueel bij elkaar horen ook in de lineaire code van de taal in elkaars buurt staan. De semantische cohesie van taalkundige elementen wordt met andere woorden weerspiegeld in het samenplaatsen ervan. Die observatie wordt traditioneel aan Behaghel (1932: 4) toegeschreven, die de juxtapositie van semantisch verbonden elementen tot zijn belangrijkste volgordewet verheft: “Das oberste Gesetz ist dieses, daß das geistig eng Zusammengehörige auch eng zusammengestellt wird”. In recentere literatuur staat het principe bekend als het ADJACENTIEPRINCIPE (Harris & Campbell 1995, Givón 2001) of het PROXIMITEITSPRINCIPE (Rijkhoff 1986, Givón 1985, 1991, 2001).

De tendens tot adjacentie kan voor het Nederlands geïllustreerd worden aan de hand van het INHERENTIEPRINCIPE waarbij zinsdelen die semantisch nauw verbonden zijn met het lexicaal hoofdwerkwoord vóór de werkwoordpool aan het einde van de zin geplaatst worden (ANS 1997: §21.5.2.1, Vandeweghe 2000: 244). Het gaat om inherente zinsdelen zoals predicatieve en adverbiale complementen (voorbeeld 6 en 7), het niet-werkwoordelijke deel van een vaste verbinding (8) en voorzetselobjecten (9). Zinsdelen die een minder nauwe band hebben met het hoofdwerkwoord zoals adverbiale bepalingen of zinsmodificeerders, bevinden zich verder van het hoofdwerkwoord verwijderd.

⁹ Binnen de mainstream generatieve traditie hebben de volgende overkoepelende *phrase structure* theorieën de laatste decennia navolging gevonden: de X-BAR THEORY van Jackendoff (1977), de ANTISYMMETRIC PHRASE STRUCTURE van Kayne (1994) en de BARE PHRASE STRUCTURE van Chomsky (1995).

- (6) Ik moet me die dag wat ziekjes *gevoeld hebben*.
- (7) De prinses heeft haar hele leven op het paleis *doorgebracht*.
- (8) Sparen is wat mij betreft volledig uit de mode *geraakt*.
- (9) Wist je dat Britt meer dan een uur op de trein *heeft gewacht*?

Het voorzetselobject in (9) kan ook achter de werkwoordcluster geplaatst worden. In volgende paragraaf zal geargumenteed worden dat die mogelijkheid te maken heeft met de complexere structuur van een voorzetselobject dan van nominale of adverbiale complementen.

Het adjacentieprincipe is niet alleen werkzaam in het Nederlands, maar is ook te observeren in de talen van de wereld. Tomlin (1986) ontwikkelt op basis van de Greenbergiaanse volgorde-universalia het VERB-OBJECT BONDING PRINCIPLE dat stipuleert dat het object moeilijker van het transitieve werkwoord te scheiden is dan het subject. Tomlin argumenteert dat de sterkere lineaire juxtapositie van het object met het transitieve werkwoord correspondeert met een nauwere semantische verbondenheid tussen beide elementen.

De cognitieve motivatie voor het adjacentieprincipe moeten we volgens Haiman (1983, 1985) en Givón (1985, 1991, 2001) zoeken in de ICONISCHE relatie tussen semantische cohesie en lineaire juxtapositie. In het adjacentieprincipe correspondeert de conceptuele dimensie afstand immers direct (of is ISOMORF in de terminologie van Givón) met de linguïstische dimensie afstand. Givón (1991: 54) haalt bovendien ook psycholinguïstisch onderzoek aan dat aantoonde dat het adjacentieprincipe tegemoet komt aan de vereisten van de cognitieve verwerking van taal. Samenvattend kunnen we al een voorlopig antwoord formuleren op de vraag uit de inleiding tot dit hoofdstuk, wat een motief is om woorden naast elkaar te plaatsen in het taalgebruik: iconiciteit.

Het is belangrijk erop te wijzen dat de iconische relatie tussen het samenplaatsen van woorden en hun semantische band een cognitieve motivatie is voor adjacentie en geen deterministische regel. Nochtans kan adjacentie tussen elementen nagenoeg verplicht zijn zoals het geval is bij de inherente elementen en de werkwoordcluster in zinnen (6) tot (8). De vaste woordvolgorde wordt toegeschreven aan het ROUTINISEREN van cognitief gemotiveerde volgordepatronen tot vaste constructies (Givón 1985, 2001, Haiman 1994, Hawkins 2001, 2004). Zo zijn moderne inherente constituenten als het niet-werkwoordelijke deel van een werkwoordelijke uitdrukking of het voorzetselobject in oorsprong bepalingen bij het werkwoord (Duinhoven 1989, Van der Horst 2008). Door hun nauwe semantische band en hun plaatsing vóór de werkwoordcluster (ook onder meer als gevolg van hun discoursstatus, cf. *infra*) zijn ze in toenemende mate door de taalgebruiker ervaren als een inherent en onmisbaar element bij het werkwoord. Hierbij is het herhaalde gebruik van preverbale elementen in een adjacente positie essentieel om tot een vaste volgorde te komen (Bybee & Hopper 2001, Bybee 2006, Fischer 2007). Daarnaast blijkt ook dat hoe minder vormvariatie er optreedt bij de samengeplaatste elementen, hoe vaster de constructie wordt (Bybee & Scheibman 1999). Zo zien we bij werkwoordelijke uitdrukking de fixatie van een hele lexicale sequentie met weinig tot geen paradigmatische vrijheid terwijl de voorzetselobjecten slechts door het voorzetsel verbonden zijn met het werkwoord en verder een relatief vrije invulling én ook plaatsing kennen. In hoofdstuk zeven keer ik nog kort terug op de routinisatie van inherente preverbale elementen.

2.4 Discoursprincipes

In vorige paragraaf is besproken hoe en waarom taalelementen naast elkaar in de zin geplaatst worden. In wat volgt zal ik ingaan op de vraag hoe woorden in een bepaalde volgorde worden gerangschikt en wat de onderliggende cognitieve motivatie is om ze in die ordening te zetten. In deze paragraaf wordt onderzocht hoe de ordening van elementen mee bepaald wordt door hun informatiestatus in het discours. Het vergelijken van de beschikbare literatuur is evenwel niet eenvoudig door het gebruik van nogal vage of intuïtieve en soms zelfs contrasterende definities van de verschillende discourseenheden (Givón 1988, Siewierska 1988, Arnold e.a. 2000).

2.4.1 Topic-vóór-comment-hiërarchie

Om te beginnen kan de onderlinge rangschikking van constituenten het onderscheid tussen TOPIC en COMMENT weergeven in de zin. Het topic is datgene waarover gesproken wordt in de zin of datgene waarover de taaluiting in de eerste plaats gaat. Vandeweghe (2000: 246) noemt het topic treffend een ‘kapstok’ waar de spreker de rest van de mededeling – de comment – aan ophangt.¹⁰ Topic en comment structureren met andere woorden de informatiegeleding binnen de zin. Op het vlak van woordvolgorde blijkt er een crosslinguïstische tendens te zijn om topic vóór comment te plaatsen. In de literatuur staat de tendens bekend als het TOPIC TO THE LEFT PRINCIPLE (Mallinson & Blake 1981), TOPIC VÓÓR COMMENT HIËRARCHIE (Siewierska 1988) of het TOPIC-FIRST PRINCIPLE (Lambrecht 1994). Die tendens kan voor het Nederlands geïllustreerd worden met de volgende twee zinnen:

- (10) Hij heeft vanmorgen de aardappelen geschild.
- (11) De jongen was verrast met het cadeautje van de Sint.

Het topic neemt typisch de vorm van een voornaamwoord of een definiëte constituent aan en staat aan het begin van de zin in het Nederlands. Samenvattend weerspiegelt de plaatsing van het topic vóór het comment de informatieve geleding van de zin waarbij eerst datgene waar de taaluiting over gaat, geïntroduceerd wordt en daarna de uitweiding volgt.

2.4.2 Bekend-vóór-nieuw-hiërarchie

Een ander bekend discoursprincipe op het vlak van woordvolgorde is dat bekende informatie vóór nieuwe informatie staat. Met bekende (ook ‘oude’ of ‘gegeven’) informatie wordt kennis bedoeld waarvan de spreker veronderstelt dat ze uit de voorgaande discourscontext af te leiden is of dat ze in het bewustzijn van de toehoorder geactiveerd is.¹¹ Behaghel (1932: 4) verwoordde het volgordeprincipe al vele decennia terug:

Ein zweites machtvolleres Gesetz erlangt, daß das Wichtige später steht als das Unwichtige, dasjenige, was zuletzt noch im Ohr klingen soll. [...] Es stehen die das vorhergehende aufnehmenden Satzglieder vor den nichtaufnehmenden, d.h. es stehen die alten Begriffe vor den neuen. Es ist also ganz verfehlt, wenn immer wieder behauptet wird, voran stehe das Glied, das

¹⁰ Voor een overeenkomstige gebruik van de termen TOPIC en COMMENT, zie o.a. Dik (1978), Givón (1979), Siewierska (1988), Lambrecht (1994). In de Praagse traditie wordt voor hetzelfde concept de termen THEMA en RHEMA gebruikt, zie o.a. Firbas (1992).

¹¹ Voor een overzicht van verschillende invullingen van het concept *givenness*, zie o.a. Tomlin (1986: §3), Siewierska (1988: 67). In plaats van de termen bekende / oude / gegeven informatie wordt soms ook de term THEMA gebruikt, door o.a. Halliday (1967), Dik (1978), Tomlin (1986). Aangezien die term ook het topic kan aanduiden (bv. in de Praagse traditie) en ook gebruikt wordt voor semantische rollen (bv. Lambrecht 1994), zal ik het gebruik ervan vermijden.

zuerst ins Bewußtsein trete; voran steht vielmehr das Glied, das bereits im Bewußtsein vorhanden ist.

Het volgordeprincipe kan in het Nederlands geïllustreerd worden (ANS 1997: §21.1.2.1) met de zinnen (12 en 13), waarbij de discoursstatus van boek gevarieerd is:

(12) Ik heb het boek dat je me aangeraden hebt gisteren gelezen.

(13) Ik heb gisteren op je aanraden eens een leuk boek gelezen.

In zin (12) is het boek waarvan sprake al onderwerp van discussie geweest tussen spreker en toehoorder. Dat blijkt niet enkel uit de inhoud van de uitbreidende relatiefzin dat je me aangeraden hebt maar ook uit het gebruik van het bepaald lidwoord het voor geïdentificeerde referenten. Het boek in zin (13) daarentegen is nog niet bekend in het discours, zoals blijkt uit het gebruik van het onbepaald lidwoord een. Het verschil in informatiestatus van het boek in de discourscontext en in de voorkennis van de sprekers wordt gereflecteerd in de plaatsing ervan in de zin.

Tomlin (1986) onderzoekt of dit onderscheid tussen bekende en nieuwe informatie geldt voor de talen van de wereld. Hierbij beperkt hij zijn definitie van bekende informatie tot thematische informatie, nl. kennis waarvan de spreker veronderstelt dat de toehoorder ze in verband kan brengen met de referent van de taaluiting (Tomlin 1986: 39). Volgens zijn THEME FIRST PRINCIPLE gaat relatief thematische informatie aan minder thematische informatie vooraf.

De crosslinguïstische tendensen om topic vóór comment te plaatsen en bekende informatie vóór nieuwe informatie overlappen elkaar tot op zekere hoogte (Siewierska 1988: 67). In het Nederlands worden beide tendensen samengevat onder het LINKS-RECHT-PRINCIPE, waarbij minder belangrijke informatie vóór belangrijke informatie staat (ANS 1997: §21.1.2.1).

2.4.3 Belangrijk-vóór-minder-belangrijk-hiërarchie

In wat voorafging is aangehaald dat nieuwe belangrijke informatie typisch achter de bekende informatie geplaatst wordt. Daarnaast kan ook nieuwe informatie die als belangrijk voor het discours geëvalueerd wordt de status van FOCUS krijgen. Dergelijke nieuwe en belangrijke informatie wordt in weerwil van het links-rechts-principe toch vooraan in de zin geplaatst:

(14) Een boek heb ik gisteren niet gelezen (maar wel een tijdschrift).

Typisch krijgt de vooropgeplaatste constituent een accent en is de gedachte aan een contrast mogelijk. Givón (1983, 1988, 2001) brengt het vooropplaatsen van dergelijke focuselementen in verband met de psycholinguïstische verklaring AANDACHT. De eerste zinsplaats nodigt de toehoorder uit om extra aandacht te schenken aan het vooropgeplaatste element. De correlatie tussen woordvolgorde en aandacht is in psycholinguïstisch onderzoek aangetoond.¹² Op die manier weerspiegelt vooropplaatsing niet alleen datgene waar de taaluiting overgaat, maar even goed ook datgene wat belangrijk is voor het discours.

¹² Zie Givón (1988: 279-280, voetnoot 16) voor verdere referenties.

2.4.4 Zinsplaatsen voor discorseenheden

In wat voorafging hebben ik de onderlinge plaatsing van de discorseenheden topic vs. comment, bekende informatie vs. nieuwe informatie en belangrijke vs. minder belangrijke informatie besproken. Naast die relatieve plaatsingsregels zijn specifiek binnen het kader van de functionele grammatica (Dik 1978, 1980) ook universele vaste zinsposities voorgesteld die voorbehouden zijn voor bepaalde discorseenheden.

2.4.4.1 De eerste zinsplaats

Om te beginnen is de eerste zinsplaats volgens Dik (1978: 178) universeel gereserveerd voor constituenten met de pragmatische functies topic of focus. Zo komt in het Nederlands het topic als gevolg van het links-rechts-principe regelmatig op de eerste zinsplaats terecht (Dik 1978, 1980, De Schutter 1985, ANS 1997: §21.3.1.3):

- (15) Vanmorgen heeft hij de aardappelen geschild.
- (16) De aardappelen heeft hij vanmorgen geschild.

Bovendien krijgt de vooropgeplaatste constituent hier ook extra nadruk of een contrastfocus: in zin (15) zijn de aardappelen niet gisteren maar vanmorgen geschild, in zin (16) zijn niet de appelen maar de áárdappelen geschild. De universaliteit van de eerste zinsplaats als positie van het topic en de focus wordt later door Dik (1980: 135-136) afgezwakt op basis van de analyse van het Servo-Kroatisch, Hongaars en Aghem. In die talen zijn er immers naast de eerste zinsplaats nog andere posities gespecialiseerd voor de pragmatische functies topic of focus. Dat geldt zeker ook voor het Nederlands waar ook de positie aan het einde van de zin typisch voorbehouden is voor focus (cf. infra).

Lambrecht (1994) nuanceert de pragmatische functie van de eerste zinsplaats verder door naast het onderscheid topic vs. comment ook het belang van nieuwe vs. bekende informatie te introduceren. Volgens Lambrecht worden enkel constructies die een nieuw topic introduceren in het begin van (of vóór) de zin geplaatst die informatie geeft over de topicreferent. Die vooropgeplaatste constructies zijn ACCENTED TOPIC EXPRESSIONS waarbij een lexicaal of pronominaal argument een nieuw topic of de shift van één topic naar een ander markeert. Zodra een topic vastligt in het discours, bestaat er voor de volgende topicale elementen in het discours geen functionele noodzaak meer om aan het begin van de zin te verschijnen. Voor die topics is het veeleer belangrijk om in de nabijheid van het predicaat te verschijnen, dat de semantische en syntactische relaties in de zin bepaalt. Dergelijke topics noemt Lambrecht PREFERRED TOPIC EXPRESSIONS waarbij een onbeklemtoond pronominaal argument naar een al geïntroduceerde topicreferent in het discours verwijst.

2.4.4.2 De laatste zinsplaats

Naast de eerste zinsplaats is geargumenteed dat ook de laatste zinsplaats als pragmatisch belangrijke zinspositie binnen het functionele kader opgenomen moet worden (De Schutter 1985). In het Nederlands bevindt zich in de positie achter de werkwoordcluster doorgaans de focus van de zin. Zo heeft Braecke (1990) door middel van corpusonderzoek aangetoond dat voorzetselconstituenten die op de laatste zinsplaats staan, geschikter zijn om in focus te staan dan ander voorzetselconstituenten. Zo introduceert het handelend voorwerp in zin (17) nieuwe informatie die een belangrijke rol speelt in het discours terwijl de tijdsbepaling in (18) louter bijkomende informatie ter zijde is:

- (17) Het lied is prachtig gebracht door niemand minder dan Lisa.
(18) Ik heb het refrein in minder dan een uurtje vanbuiten geleerd.

Daarnaast heeft Shannon (1993, 1995) gedemonstreerd dat de bijvoeglijke nabepalingen in de vorm van een complementzin bij nominale constituenten aan het einde van de zin kwamen te staan als de nominale constituent en de nabepaling in focus stonden. Ik geef de volgende zin ter illustratie (Shannon 1993: 118):

- (19) Descartes wilde het feit verklaren dat mensen iets kunnen willen.

Samen met Haeseryn (1998) kunnen we besluiten dat achterplaatsing te maken heeft met het aangeven van focus in de zin.

2.4.4.3 Posities buiten de zin

Ten slotte bevatten ook de posities vóór en achter de zinsgrenzen geregeld discouselementen. Lambrecht (1994) introduceert de ANTITOPIC CONSTRUCTION, waarbij een lexicale topicale nominale constituent die informatie geeft over de topicreferent buiten de zin geplaatst wordt. Een voorbeeld uit het Nederlands:

- (20) Hij is een leuke kerel, jouw broer.

De positie achter de zin staat ook bekend als AFTERTHOUGHT of TAIL (Dik 1978). In de Nederlandse grammaticale traditie wordt dan weer naar de posities vóór en achter de zin verwezen met de termen AANLOOP en UITLOOP (ANS 1997: §21-8-9). Het plaatsen van discouselementen vóór of achter de zinsstructuur wordt respectievelijk LINKS- en RECHTS-DISLOCATIE genoemd. In het Nederlands kan dislocatie gebruikt worden om extra prominentie mee te geven aan bepaalde constituenten:

- (21) Het boek dat je me aangeraden hebt, ik heb het gisteren gelezen.
(22) Hij heeft nogal wat aardappelen geschild, hoor, vanmorgen.

Hetzelfde effect kan in het Nederlands ook bereikt worden met de GEKLOOFDE ZIN enerzijds die het prominente element vooraan isoleert (23) en de PSEUDOGEKLOOFDE ZIN anderzijds die het element in focus achteraan alleen plaatst (24):

- (23) Het is een boek dat ik gisteren op je aanraden heb gelezen.
(24) Wat hij vanmorgen geschild heeft, zijn aardappelen.

Die constructies vormen een alternatief voor woordvolgorde om focus in de zin aan te duiden.

2.4.5 Routiniseren van pragmatische volgordepatronen

De pragmatische volgordetendensen uit deze paragraaf 2.4 zijn crosslinguïstisch geobserveerd en maken dus aanspraak op universaliteit (Siewierska 1988). Het belang van de discoursstructuur bij het lineair coderen van de zin verschilt echter van taal tot taal (Mallinson & Blake 1981, Mithun 1992). In talen als bijvoorbeeld het Chinees wordt zinsvolgorde in hoofdzaak bepaald door pragmatische factoren terwijl woordvolgorde in het Engels dan weer in essentie grammaticale relaties signaleert met weinig ruimte voor pragmatische volgordevariatie (Li & Thompson 1976). Het ontstaan van syntactisch bepaalde woordvolgordes kan toegeschreven worden aan het routiniseren van pragmatische patronen.

Mithun (1991) argumenteert hoe door frequent gebruik van de universele topic-commentvolgorde, de discoursnotie topic in vele talen geassocieerd is geraakt met de syntactische categorie subject. Bovendien is er meermaals op gewezen dat parallel met de topic-vóór-comment-hiërarchie in de talen van de wereld het subject vóór het object komt (Mallinson & Blake 1981: 154-156, Siewierska 1988: 65, Harris & Campbell 1995: 238).¹³ Ook voor het Nederlands is geargumenteed dat de woordvolgorde in het Middelnederlands meer door pragmatische factoren werd gestuurd dan vandaag (Bossuyt 1977, 1980, Burridge 1993). De taal zou geëvolueerd zijn van een topicprominente naar een subjectprominente zinsvolgorde. Hoewel routinisatie van pragmatische patronen in de loop der tijden ervoor kan zorgen dat talen een rigide woordvolgorde ontwikkelen met weinig ruimte voor volgordevariatie, kunnen pragmatisch bepaalde volgordepatronen op synchroon gebied de canonieke woordvolgorde in een zin DEROUTINISEREN (vgl. Hopper & Traugott 2003: 73). De wisselwerking van routinisatie en deroutinisatie hangt samen met de cognitieve noodzaak om enerzijds taaluitingen zo economisch mogelijk te produceren en anderzijds om via taaluitingen de aandacht van de toehoorder te blijven grijpen.

2.5 Complexiteitsprincipes

In wat volgt zal ik de rangschikking van elementen in de zin bespreken naargelang hun lengte en complexiteit. Om te beginnen zal ik de volgordetendensen zelf introduceren en illustreren met voorbeelden uit het Nederlands (§2.5.1 en §2.5.2). Daarna zal ik ingaan op motivaties uit de literatuur die de geobserveerde volgordetendensen willen verklaren (§2.5.3 en §2.5.4). Tot slot zal ik nog kort ingaan op de diachrone routinisatie van de besproken volgordetendensen (§2.5.5).

2.5.1 Vermijden van inbedding

In paragraaf 2.3 is besproken hoe adjacentie woorden door frequente herhaling zo vast kunnen worden dat de woorden een constituent gaan vormen. Ondanks hun streven naar adjacentie kunnen semantisch en functioneel verbonden woorden in het taalgebruik om uiteenlopende redenen toch van elkaar gescheiden raken door andere elementen. We spreken van een DISCONTINUE of DOORBROKEN CONSTRUCTIE als de nadruk ligt op het tussenliggende ingebedde element of van een TANGCONSTRUCTIE als we op de band willen wijzen van de gescheiden elementen. De strategie om discontinue constituenten te vermijden is de ingebedde elementen vóór of achter de omsluitende constituent te plaatsen in EXTRAPOSITIE.¹⁴

Het vermijden van inbedding kan geobserveerd worden in verschillende constructies in de talen van de wereld. Zo vindt Dryer (1980) dat complementzinnen in afnemende frequentie zinsfinaal > zinsinitieel > zinsintern geplaatst worden. Die plaatsingshiërarchie illustreert dat het doorbreken van een hoofdzin door een ingebedde zin crosslinguïstisch vermeden wordt. Ook in het Nederlands geldt een dergelijke vermijdingsstrategie waarbij (25) de gewone volgorde is, (26) een mogelijke alternatieve volgorde is en (27) normaal niet voorkomt in het Nederlands (ANS 1997: §21·7·2·1):

(25) De pastoor *heeft* altijd *betwijfeld* of haar berouw wel oprecht was.

¹³ Volgens de recente cijfers van Dryer (2005d) hebben 1017 van de bestudeerde 1056 talen met een dominante volgorde het subject vóór het object.

¹⁴ Verhagen (1992b: 373) wijst erop dat de term EXTRAPOSITIE oorspronkelijk verwees naar een transformationele verplaatsingregel maar dat de term tegenwoordig meer een aanduiding van het verschijnsel zelf geworden is. Alternatieve termen zijn ACHTEROPPLAATSING of AUSKLAMMERUNG.

- (26) Of haar berouw wel oprecht was, heeft de pastoor altijd *betwijfeld*.
 (27) * De pastoor heeft of haar berouw wel oprecht was altijd *betwijfeld*.

Het vermijden van ingebedde complementzinnen staat in het Nederlands bekend als het PRINCIPE VAN DE CYCLISCHE ZINSVERWERKING, waarbij een nieuwe propositie bij voorkeur pas begonnen wordt na afronding van de vorige (Vandeweghe 2000).

2.5.2 Licht-vóór-zwaar-hiërarchie

Complexe structuren worden niet enkel bij voorkeur uit een ingebedde positie geweerd, daarnaast blijken ze een crosslinguïstische voorkeur te hebben om achter in de zin voor te komen. Die observatie wordt standaard aan Behaghel (1909, 1930: 31) toegeschreven die in zijn GESETZ DER WACHSENDEN GLIEDER stipuleert dat “von zwei Gliedern soweit möglich, das kürzere vorangeht, das längere nachsteht”.

Die tendens kan in het Nederlands geobserveerd worden bij voorzetselconstituenten in de zin. Jansen (1978) heeft aangetoond dat voorzetselconstituenten meer aan het einde van de zin in extrapositie geplaatst worden als ze complex zijn. Hierbij is complexiteit gedefinieerd als de aanwezigheid van een bijvoeglijke nabepaling bij het nomen of als nevenschikte nomina:

- (28) Ik heb uren op de trein staan wachten.
 (29) Ik heb uren staan wachten op een trein die maar niet wilde komen.

Ook Braecke (1990) vindt een gelijkaardige tendens in zijn studie van voorzetselconstituenten, hoewel complexiteit hier geoperationaliseerd is als de lengte van de voorzetselconstituent.

De verschillende plaatsingsvoorkeuren voor korte en lange constituenten in het Nederlands kunnen worden ondergebracht in de LANGUAGE-INDEPENDENT PREFERRED ORDER OF CONSTITUENTS of kortweg LIPOC van Dik (1978: 192)¹⁵ die zegt dat constituenten meer naar rechts / achter in de zin voorkomen naarmate ze complexer worden:

PROcl > PRO > NP > NPP > V > PNP > SUB

Ook op constituentniveau is een vergelijkbaar complexiteitsprincipe werkzaam. Hawkins (1983: 90-91) heeft op basis van een steekproef met talen uit de wereld geobserveerd dat modificeerders binnen de nominale constituent gerangschikt worden volgens het HEAVINESS SERIALIZATION PRINCIPLE:

$Rel \geq_R Gen \geq_R Adj \geq_R \{Dem Num\}$
 where “ $\geq_R$ ” means ‘exhibits more or equal rightward positioning relative to the head noun across languages’.

Het principe stipuleert dat hoe langer en complexer een modificeerder is, hoe meer hij rechts van het nomen komt te staan.

2.5.3 Complexiteit of topicaliteit?

In wat voorafging zijn enkele volgordetendensen gepresenteerd die refereren naar de lengte dan wel de complexiteit van taalelementen. We kunnen ons echter afvragen in welke mate die tendensen onafhankelijke volgordepatronen zijn die ook een aparte verklaring nodig hebben.

¹⁵ Die tendens is ook geïllustreerd voor het Nederlands door Jansen (1978, 1990) en Shannon (1993, 1995).

Zo lijkt de licht-vóór-zwaar-hiërarchie te overlappen met discoursprincipes uit paragraaf §2.4 zoals het links-recht-principe.

Ik zal de volgorde-tendensen schetsen aan de hand van de plaatsing van voorzetselconsituënten in het Nederlands. In paragraaf §2.4.4.2 is het onderzoek van Braecke (1990) aangehaald dat aangetoond heeft dat voorzetselconsituënten op de laatste zinsplaats geschikter zijn om in focus te staan dan ander voorzetselconstituënten:

(30) Het lied is prachtig gebracht door niemand minder dan Lisa.

(31) Ik heb het refrein in minder dan een uurtje vanbuiten geleerd.

Het feit dat de laatste zinsplaats geschikt is om belangrijke nieuwe informatie te benadrukken hangt samen met het links-rechts-principe dat stipuleert dat nieuwe belangrijke informatie in de zin achter bekende en minder belangrijke informatie gezet wordt. In vorige paragraaf werd dan weer verwezen naar onderzoek van Jansen (1978) waarin voorzetselconstituënten meer aan het einde van de zin geplaatst worden als ze complex zijn:

(32) Ik heb uren op de trein staan wachten.

(33) Ik heb uren staan wachten op een trein die maar niet wilde komen.

Ook Braecke (1990) vindt een gelijkaardige tendens in zijn studie van voorzetselconsituënten. Toch geeft hij ook aan dat de lengte / complexiteit van de voorzetselconsituënt onderschikt is aan zijn discoursstatus. Hij wijst erop dat constituënten die nieuwe belangrijke informatie in het discours introduceren daar meer woorden voor gebruiken dan de voorzetselconstituënten die naar gekende informatie verwijzen. In zinnen (32) en (33) is het verschil tussen gekende en nieuwe informatie af te lezen aan de aanwezigheid van respectievelijk een definitieve en een indefinitieve determinator. Haeseryn (1998: 323) valt de analyse van Braecke bij en ziet voor de informatieve geleiding een grotere rol weggelegd dan voor complexiteit.

Die bedenking is niet alleen van toepassing op de plaatsing van de voorzetselconsituënten in het Nederlands, maar kan ook in een crosslinguïstisch perspectief gezien worden. Givón (1983) heeft op basis van de tekstanalyse van een aantal niet-verwante talen aangetoond dat er een iconisch verband bestaat tussen de fonologische omvang van nominale consituënten en hun voorspelbaarheid en toegankelijkheid in het discours (het CODE-QUANTITY PRINCIPLE). In volgende hiërarchie corresponderen de constituënten met het minste fonologische gewicht met informatie die gekend is uit het voorgaande discours en waar de spreker weinig aandacht op wil vestigen. Fonologisch langere constituënten drukken dan weer nieuwere of contextueel minder toegankelijke informatie uit die enige explicitering nodig heeft (Givón 1988: 249):

zero > onbeklemtoond / clitisch pronomen > beklemtoond pronomen > definitief nomen > definitief
nomen met een beperkende bepaling

De topicaliteitshiërarchie is evenwel beperkt tot nominale consituënten, maar de overeenkomst met de LANGUAGE-INDEPENDENT PREFERRED ORDER OF CONSTITUENTS van Dik (1978: 192) uit de vorige paragraaf is treffend:

PROcl > PRO > NP > NPP > V > PNP > SUB

De overlapping van de discoursstatus en complexiteit van constituënten maakt het mogelijk om voor de licht-vóór-zwaar-hiërarchie dezelfde discoursmotivatie aan te nemen als het links-vóór-rechts-principe. De plaatsing van korte niet-complexe elementen vóór langere complexe

elementen weerspiegelt de informatieve geleding van de zin waarbij eerst het topic van de uiting geïntroduceerd wordt en dan de uitweiding daarover volgt.

2.5.4 Psycholinguïstische verklaring

Hoewel bovenstaande verklaring een zinvol verband weet te leggen tussen de complexiteit, lengte en discoursstatus bij de plaatsing van elementen in de zin, is ze in de literatuur over de positie van complexe elementen opvallend weinig ter sprake gekomen. De grootste aandacht is daarentegen gegaan naar mogelijke psycholinguïstische verklaringen die zich bezighouden met de mentale verwerkingsmoeilijkheden die een toehoorder ondervindt bij het interpreteren van complexe structuren. Ik zal in wat volgt vrij uitvoerig ingaan op die visie aangezien in de literatuur rond de rode en groene volgorde vergelijkbare verklaringen voorgesteld zijn die ook belang hechten aan de interpretatie van de zin (zie verder hoofdstuk drie).

Heel wat onderzoekers (o.a. Bever 1970, Kimball 1973, Frazier & Fodor 1978, Dik 1978, Gibson 1998, Hawkins 2004) gaan ervan uit dat sprekers zware constituenten zó plaatsen dat hun ordening de zinsontleding door de toehoorder vergemakkelijkt. Zo zorgt het vermijden van ingebedde structuren ervoor dat er niet te veel syntactische structuren tegelijkertijd in het werkgeheugen actief moeten blijven. De strategie is al door Van Haeringen (1949) plastisch de VERLICHTING VAN DE TANGCONSTRUCTIE genoemd, waarbij sprekers de spanning van de tang [sic.] verlichten door de grijpers ervan dichterbij elkaar te zetten. Het bewaren van complexe constituenten voor het einde van de zin zorgt er dan weer voor dat de toehoorder sneller de overkoepelende structuur van de zin kan bepalen. Op die manier wordt vermeden dat de toehoorder te lang parallelle hypotheses over de zinsstructuur open moet houden in het werkgeheugen. In de psycholinguïstische literatuur zijn die hypotheses experimenteel getest en uitgewerkt tot modellen die de cognitieve verwerking van complexe structuren beschrijven en verklaren.¹⁶

Binnen het meer mainstream woordvolgordeonderzoek is het werk van Hawkins (1990, 1994, 2003, 2004) een stuk bekender dan de puur psycholinguïstische modellen. In opeenvolgende publicaties heeft Hawkins een eigen interpretatiemodel ontworpen waarbij bovenstaande psycholinguïstische inzichten geïntegreerd zijn met de bevindingen uit de taaltypologie, de formele grammatica en de historische taalkunde. Hierbij beschouwt hij woordvolgorde als een manier om de syntactische structuur van een zin zo snel en efficiënt mogelijk te analyseren in het taalgebruik. Om een volledig overzicht te krijgen van de zinsstructuur hoeft de toehoorder niet te wachten tot het laatste woord van de zin. Zodra de toehoorder genoeg informatie heeft over hoe de laatste constituent is opgebouwd kan de structuur van die laatste constituent en de hele zin bepaald worden. Volgens het PRINCIPLE OF EARLY IMMEDIATE CONSTITUENTS krijgt die woordvolgorde de voorkeur die de toehoorder in staat stelt de zinsstructuur snel en efficiënt te bepalen. Dit principe kan geïllustreerd worden aan de hand van de Nederlandse voorbeeldzinnen (34) en (35):

¹⁶ Zie Gibson (1998), Gordon e.a. (2001) voor een overzicht van de psycholinguïstische literatuur ter zake. Zie Kaan & Vasić (2004) voor de evaluatie van diverse recente modellen op het Nederlands.

(34) Ik [_{VP} gaf [_{NC} het boek dat niet meer te vinden was in de boekhandel] [_{VZC} aan Bert]].

1/1 1/2 2/3 2/4 2/5 2/6 2/7 2/8 2/9 2/10 2/11 2/12 3/13

(35) Ik [_{VP} gaf [_{VZC} aan Bert] [_{NC} het boek dat niet meer te vinden was in de boekhandel]].

1/1 1/2 2/3 3/4

In voorbeeld (34) moet de toehoorder na het herkennen van het direct object meer woorden dan in voorbeeldzin (35) in het geheugen houden vooraleer aan de analyse van het indirect object te kunnen beginnen. Hawkins (1994) kwantificeert het verschil als het gemiddelde van de ratio's die onder de zinnen zijn weergegeven. Van beide voorbeeldzinnen heeft zin (34) met een gemiddelde ratio van 85% een beduidend efficiëntere structuur dan zin (35), die een ratio van 47% heeft.¹⁷

Recent heeft Hawkins (2003, 2004) zijn complexiteitsprincipe voor woordvolgorde verder ontwikkeld tot het MINIMIZE DOMAIN framework dat ook de impact van complexiteit in andere gebieden zoals morfologie, morfosyntaxis en semantiek wil beschrijven en verklaren. Het basisprincipe hierbij is dat de complexiteit van een zin groter wordt naarmate het aantal taalkundige vormen en het aantal daarmee conventioneel geassocieerde (syntactische en semantische) kenmerken toeneemt. In dat verband heeft Hawkins (2001, 2003, 2004) ook de stelling ontwikkeld dat het streven naar adjacentie bijdraagt tot het minimaliseren van een interpretatiedomein. Hij ziet adjacentie als een strategie om het aantal syntactische en semantische relaties die tussen twee categorieën bestaan sneller en efficiënter te verwerken.

Samenvattend wordt het achterplaatsen van lange en complexe constituenten in de literatuur gezien als een strategie om de analyse en de interpretatie van de zin te vergemakkelijken. Die verklaring vormt een psycholinguïstisch alternatief voor de discoursgebaseerde motivatie die in de vorige paragraaf werd gepresenteerd.

2.5.5 Routinisering van cognitieve voorkeuren

In wat voorafging zijn cognitieve motivaties besproken die betrekking hebben op de plaatsing van lichte en zware elementen in de zin. Zoals in vorige paragrafen al geargumenteed werd, kan de cognitief gemotiveerde plaatsing van die elementen routiniseren tot een vaste volgorde die een onderdeel wordt van de grammatica van de taal. Ik zal het proces illustreren met twee voorbeelden uit het Nederlands.

Om te beginnen zou de tweede zinsplaats van het vervoegde werkwoord in de mededelende zin terug te voeren zijn op een clitiseringstendens in het Indo-Europees. Volgens de WET VAN WACKERNAGEL (1892) werden lichte, ongeaccentueerde woorden in enclise achter het eerste geaccentueerde woord geplaatst in de mededelende zin. De tendens om clitische elementen aan het eerste element van de zin te hechten is niet beperkt tot het Indo-Europees, maar blijkt crosslinguïstisch ook valabel te zijn (Zwicky 1977, Kaisse 1985, Harris & Campbell 1995). Hopper (1975) veronderstelt dat met het ontstaan van de perifrastische tijden ook de nieuwe hulpwerkwoorden zich als lichte elementen op de tweede zinsplaats gingen nestelen in plaats van op de canonieke werkwoordspositie achteraan in de mededelende zin. In de Germaanse talen is de tweede zinsplaats verder geëvolueerd tot de vaste positie van alle vervoegde

¹⁷ Zie Jansen (2003) voor een summiere vergelijking van het algoritme van Hawkins (1994) en Gibson (1998) op basis van het Nederlands.

werkwoorden, los van het feit of ze al dan niet geaccentueerd waren. De tweede zinsplaats is tot op vandaag de vaste zinspositie gebleven van het vervoegde werkwoord in de Nederlandse mededelende zin.

Daarnaast is voor het Nederlands aangetoond dat de mogelijkheden om constituenten aan het einde van de zin te plaatsen in de loop van de middeleeuwen aan banden zijn gelegd (De Meersman 1980, 1983, 1988, De Schutter 1988, 1995, 2003, Burridge 1993, Blom 2002). In het moderne Nederlands kunnen nog maar één à twee constituenten in extrapositie geplaatst worden. Bovendien is het soort constituenten beperkt tot hoofdzakelijk complexe constructies zoals bijzinnen of voorzetselconstituenten en daarnaast een klein aantal bijwoorden en partikels. Beide gevallen van volgordefixatie tonen aan dat de plaatsing van respectievelijk lichte en zware elementen in de geschiedenis van het Nederlands gefixeerd zijn tot vaste volgordepatronen.

Hawkins (1999, 2004) veronderstelt dat het precies die volgordevarianten zijn die een efficiënte verwerking garanderen die het gemakkelijkst tot vaste volgordepatronen fixeren. Ook in de meer algemene literatuur rond taalverandering wordt het belang van efficiëntie benadrukt bij het grammaticaliseren van varianten in het taalgebruik. Zo genieten bij het ontstaan van nieuwe varianten volgens Croft (2000) die varianten de voorkeur die gemakkelijker te verwerken zijn. Haspelmath (1999) toont dan weer aan dat die gemakkelijk te verwerken varianten ook beter verspreiden. Kirby (1999) ten slotte laat zien dat bij het verwerven van taalvarianten, de gemakkelijk te verwerken structuren de voorkeur krijgen. Naast efficiëntie mogen we natuurlijk ook niet het belang van frequentie uit het oog verliezen bij het fixeren van woordvolgorde.

2.6 Conclusie

In dit hoofdstuk werden een aantal volgordetendensen besproken in de talen van de wereld die in de literatuur zijn voorgesteld. In paragraaf 2.2 zijn de volgordecorrelaties aan bod gekomen tussen verschillende structurele niveaus binnen een taal. Daarnaast is in paragraaf 2.3 ingegaan op het samenplaatsen van woorden of constructies in de zin. In paragraaf 2.4 en 2.5 ten slotte zijn enkele volgordetendensen voorgesteld waar bepaalde taalelementen vóór andere werden geplaatst. De bespreking van die volgordetendensen had tot voornaamste doel om een aantal volgordeprincipes en hun onderliggende motivaties te illustreren, zodat het theoretische kader voor de rest van het hoofdstuk opgebouwd kon worden. Daarnaast zijn de voorbeelden van de volgordetendensen zó gekozen dat ze in wat volgt nog van pas zullen komen (hoofdzakelijk in hoofdstuk zeven).

Op basis van de besproken volgordetendensen zijn een aantal volgordeprincipes voorgesteld. Om te beginnen heb ik in paragraaf 2.2 enkele consistentieprincipes uit de doeken gedaan die de correlatie van volgordepatronen in de taal van de wereld willen verklaren. Die principes zijn bekritiseerd op basis van hun systeeminterne argumentatie die niet zinvol bleek voor een taalgebruiksgebaseerde studie. Ik heb dan ook afgezien van een verdere toepassing van die consistentieprincipes in de rest van dit onderzoek.

Daarnaast is in paragraaf 2.3 een adjacentieprincipe voorgesteld dat zegt dat taalelementen die een semantisch nauwe band onderhouden ook in elkaars nabijheid staan in de zin. De semantische cohesie van elementen wordt met andere woorden iconisch weerspiegeld in hun

samenplaatsing. We hebben dus te maken met een iconisch gemotiveerd volgordeprincipe dat zinvol in dit volgordeonderzoek geïntegreerd kan worden.

In paragraaf 2.4 zijn twee volgordeprincipes aan bod gekomen die leiden tot tegenstrijdige woordvolgordes. Om te beginnen is er het links-rechts-principe dat stipuleert dat bekende discoursinformatie vóór nieuwe belangrijke informatie in de zin komt te staan. Op die manier weerspiegelt de onderlinge rangschikking van woorden iconisch de informatieve geleding in de zin waarbij eerst datgene geïntroduceerd wordt waar de taaluiting over gaat en dan de uitweiding daarover volgt. Daarnaast was er het volgordeprincipe dat stelt dat belangrijke nieuwe informatie in focus vóór minder belangrijke discoursinformatie kan staan. De werking van dat principe is in verband gebracht met de psycholinguïstische verklaring dat vooropplaatsing met een hogere mate van aandacht correleert.

Ten slotte werd in paragraaf 2.5 ingegaan op positie van korte niet-complexe elementen vóór langere complexe elementen. De tendens is in verband gebracht met twee complementaire verklaringen. Om te beginnen bleken lichte elementen te verwijzen naar bekende informatie terwijl zware elementen nieuwe informatie in het discours introduceren die meer explicitering nodig heeft. Op die manier kon de onderlinge plaatsing van lichte en zware elementen verklaard worden door de informatieve geleding van de zin, zoals in paragraaf 2.4. Daarnaast is een alternatieve psycholinguïstische verklaring besproken die stelt dat complexe elementen moeilijk te verwerken zijn en daarom zo ver mogelijk naar achteren worden geplaatst.

Samenvattend is in dit hoofdstuk getoond dat de positie van elementen in de zin bepaald is door uiteenlopende cognitieve motivaties. Die motivaties kunnen leiden tot overeenkomstige volgordepatronen zoals bij het links-rechts-principe en de licht-vóór-zwaar-hiërarchie waarbij de iconische motivatie om de woorden te ordenen in overeenstemming met de informatieve geleding in de zin dezelfde uitkomst geeft als de psycholinguïstische motivatie om de zin zó te ordenen dat hij gemakkelijker te verwerken is. Daarnaast kunnen twee motivaties ook tot een verschillende woordvolgorde leiden. Zo is aangetoond dat de rangschikking van woorden volgens de informatieve geleding in de zin doorkruist dan worden door de psycholinguïstische motivatie om aandacht te vragen voor belangrijke informatie. De precieze interactie van de voorgestelde cognitieve motivaties is niet op voorhand te voorspellen. We hebben dus niet te maken met deterministische regels die leiden tot een bepaalde woordvolgorde. Veeleer hangt de interactie van de motivaties af van de prioriteiten binnen een gegeven discourscontext.

Naast het samenspel van cognitieve motivaties bij het bepalen van woordvolgorde moeten we natuurlijk ook rekening houden met het bestaan van vaste geroutiniseerde volgordepatronen. In dit hoofdstuk is geargumenteed dat die patronen ontstaan zijn uit de frequente herhaling van oorspronkelijk cognitief gemotiveerde patronen. Die vaste volgordepatronen vormen voor de taalgebruiker een manier om de cognitieve druk van het spreken kan te verlichten door terug te vallen op vaste structuren en routines die uit het lexicon gehaald worden.

Met de theoretische bagage uit dit hoofdstuk zal ik in het volgende hoofdstuk ingaan op de volgordevariatie in de werkwoordcluster in het Nederlands. Het is nu de vraag of de volgorde in de werkwoordclusters gemotiveerd wordt door één of meerdere cognitieve motivaties die al dan niet met elkaar in competitie zijn. Daarnaast is in dit hoofdstuk ook de optie blootgelegd dat volgordepatronen door routinisatie hun link met hun cognitieve motivatie verloren zijn en een geconventionaliseerd gebruik kennen als vaste constructie.

Hoofdstuk 3

Motivaties voor volgordevariatie in de werkwoordclusters

3.1 Inleiding

In hoofdstuk twee is een overzicht gegeven van mogelijke motivaties op woordvolgorde in de talen van de wereld. Van die brede invalshoek zal onze aandacht zich nu toespitsen op het type woordvolgorde dat het onderwerp van onderhavige studie uitmaakt: volgordevariatie in tweeledige werkwoordclusters in de Nederlandse bijzin of de zogenaamde rode en groene volgorde. In de inleiding zijn al kort enkele factoren geïntroduceerd die de volgordevariatie sturen in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord. In dit hoofdstuk zal ik die factoren verder uitdiepen samen met hun mogelijke onderliggende cognitieve motivaties. De kritische bespreking en evaluatie van die factoren uit de literatuur zal op het einde van het hoofdstuk uitmonden in een overzicht van alle onderzoeksvragen die verder in deze studie behandeld zullen worden.

Ik zal om te beginnen ingaan op een tweetal factoren binnen de werkwoordcluster zelf die een impact op de volgordevariatie uitoefenen (§3.2). In de literatuur is meer bepaald de invloed van de categoriale status van het hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord (§3.2.1) en de semantische interpretatie van beide verbale elementen (§3.2.2) behandeld. Vervolgens zal ik de invloed van enkele contextuele factoren bespreken (§3.3), zoals de syntactische status van de constituenten rondom de werkwoordcluster (§3.3.1), de accentuering van die omringende constituenten (§3.3.2) en hun informatieve zwaarte (§3.3.3). Naast die taalinterne factoren zal ik ook de regionale variatie bij de keuze van de rode en groene volgorde bespreken (§3.4) en de stilistische variatie (§3.5). Ten slotte worden de onderzoeksvragen voor deze studie aan het einde van het hoofdstuk op een rijtje gezet (§3.6).

3.2 Clusterinterne motivaties voor de werkwoordsvolgorde

In de neerlandistische literatuur is de keuze tussen rode en groene werkwoordsvolgorde onder meer in verband gebracht met eigenschappen van de werkwoordcluster zelf. Om te beginnen zal ik ingaan op de hypothese dat de categoriale analyse van de werkwoordcluster een invloed heeft op de werkwoordsvolgorde (§3.2.1). Daarnaast zal de hypothese voorgesteld worden dat de plaatsing van de persoonsvorm vóór of achter het participium overeenkomt met een andere interpretatie van de cluster (§3.2.2). Ik zal de krachtlijnen van beide hypothesen introduceren en zo mogelijk illustreren. Hieruit zal blijken dat in de literatuur enige vragen open blijven die door middel van diachroon corpusonderzoek een gepast antwoord kunnen krijgen. Ik zal ook al wijzen op de problemen die de operationalisering van de hypothesen op diachrone data met zich mee kan brengen. Aan het einde van de paragraaf zal ik de krachtlijnen van het eigen historische onderzoek op een rijtje zetten (§3.2.3).

3.2.1 Categoriale status van de werkwoordcluster

Michels (1959) heeft als eerste het verschil tussen de rode en groene werkwoordsvolgorde in verband gebracht met de CATEGORIAAL AMBIGUE status van werkwoordclusters met *zijn* en een participium. In de traditionele grammatica kan de constructie zowel een werkwoordelijke als naamwoordelijke analyse krijgen, afhankelijk van de precieze context (o.a. Michels 1959,

Vos 1968, Versteeg 1969, ANS 1997: §6.2.3). Ik zal het onderscheid illustreren aan de hand van enkele voorbeeldzinnen met de cluster *is gesloten*:

- (1) Het zwembad *is* gisteren *gesloten*.
- (2) Het zwembad *is* door de conciërge *gesloten*.
- (3) Het zwembad *is* al jaren *gesloten*.

In de eerste twee voorbeeldzinnen krijgt *is gesloten* klassiek een werkwoordelijke analyse. De persoonsvorm heeft dan de grammaticale status van HULPWERKWOORD en het participium is het HOOFDWERKWOORD van de zin. In zin (1) krijgt *is gesloten* een perfectuminterpretatie, waarbij de nadruk ligt op het voltooiën van de handeling in het verleden die in het participium genoemd is. In zin (2) wijst de aanwezigheid van het agensobject *door de conciërge* erop dat ook een passiefinterpretatie mogelijk is, waarbij de gedachte aan het agens die de handeling uitvoert in het verleden geëxpliciteerd wordt. De werkwoordelijke analyse van zinnen (1) en (2) contrasteert met zin (3) die een naamwoordelijke analyse krijgt, zoals in zin (4):

- (4) Het zwembad *is* al jaren dicht.

In zin (3) en (4) wordt *zijn* als KOPPELWERKWOORD geanalyseerd en vormt het participium *gesloten* net als het adjectief *dicht* het naamwoordelijk GEZEGDE van de zin.

Michels (1959: 209) argumenteert dat de volgordevariatie in werkwoordclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord samenhangt met hun categoriaal ambigue status. Als *zijn* de ‘functie-overgang’ van hulpwerkwoord naar koppelwerkwoord maakt en het voltooid deelwoord als nominaal gezegde geanalyseerd wordt, dan is er een “princiële gelijkheid met het syntagma praedicaatsnomen + koppelww.” en wordt *zijn* als een koppelwerkwoord op zijn vaste plaats achter het gezegde geplaatst. In zin (5), waar de cluster *is gesloten* een adjectivische analyse krijgt, is het vervoegde werkwoord achteropgeplaatst zoals in de onverdacht copulatieve constructie in bijzin (6):

- (5) Jammer dat het zwembad al jaren *gesloten is*.
- (6) Jammer dat het zwembad al jaren dicht is.

Krijgt de constructie *is gesloten* echter een werkwoordelijke analyse, zoals in bijzinnen (7) en (8), dan is de onderlinge volgorde in principe vrij:

- (7) Jammer dat het zwembad gisteren / door de conciërge *is gesloten*.
- (8) Jammer dat het zwembad gisteren / door de conciërge *gesloten is*.

De Schutter (1964) betreft het verklaringsmodel ook op werkwoordclusters met *worden* en een voltooid deelwoord. De persoonsvorm *worden* kan naast een passief hulpwerkwoord in zin (9) ook een koppelwerkwoord zijn in zin (10), zoals in zin (11).

- (9) Het zwembad *wordt* door het gemeentebestuur voor iedereen *opengesteld*.
- (10) Het zwembad *wordt* binnenkort voor iedereen *opengesteld*.
- (11) Het zwembad *wordt* binnenkort voor iedereen toegankelijk.

Het hulpwerkwoord *hebben* daarentegen kan in het Nederlands niet als een koppelwerkwoord geanalyseerd worden. De verschillende categoriale status van *zijn* en *worden* vs. *hebben* kan volgens De Schutter verklaren waarom de groene volgorde [PART-VF] frequenter voorkomt in

constructies met *zijn* en *worden* dan bij *hebben* (die tendens is ook door De Cubber 1986, De Sutter 2005 en De Schutter 2005 vastgesteld).

Hoewel de hypothese van Michels (1959) de voorbije decennia heel wat bijval gevonden heeft in verschillende publicaties (Sassen 1963, De Rooij 1986, ANS 1997: §2.4.6), is ze pas sinds het recente proefschrift van De Sutter (2005) getoetst op corpusdata. Dat heeft allicht te maken met het feit dat het bijzonder moeilijk is om aan de hand van de context alleen de categoriale status te bepalen van clusters in corpusmateriaal. De categoriale analyse van De Sutter (2005) van werkwoordclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord bevestigt dat werkwoordclusters met een nominale categoriale status hoofdzakelijk met de groene volgorde [PART-VF] voorkomen, terwijl verbale clusters zowel de rode als de groene volgorde vertonen. Toch vindt De Sutter in zijn corpus ook nominale werkwoordclusters met de rode volgorde [VF-PART], iets wat onder meer door Michels (1959) streng afgekeurd wordt als hypercorrectie. Het verband tussen de grammaticale analyse van de persoonsvorm en het voltooid deelwoord en hun onderlinge volgorde kan als volgt samengevat worden:

- nominale analyse $\Rightarrow$ groene volgorde [PART-VF]
- verbale analyse $\Rightarrow$ groene én rode volgorde

Samenvattend heeft Michels (1959) de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord in de bijzin in verband gebracht met de achteropplaatsing van koppelwerkwoorden in de bijzin. Hij verklaart die overeenkomstige woordvolgorde door te verwijzen naar de categoriale ambiguïteit van clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord, waarbij het *zijn* naast een hulpwerkwoord ook een koppelwerkwoord kan zijn en het voltooid deelwoord niet alleen als hoofdwerkwoord maar ook als gezegde geanalyseerd kan worden. Wanneer de werkwoordclusters nu als een copulatieve constructie worden geanalyseerd dan staat het vervoegde *zijn* als een koppelwerkwoord op zijn vaste plaats achter het gezegde.

De hypothese van Michels (1959) laat helaas ook enkele pertinente vragen onbeantwoord. Om te beginnen blijft in het midden waarom de clusters met een werkwoordelijke analyse naast de groene volgorde ook de rode volgorde kunnen krijgen. We hebben gezien dat clusters met een naamwoordelijke analyse de groene volgorde [PART-VF] hebben door hun categoriale status als copulatieve constructie. Hoe kan de volgordevariatie in verbale clusters nu verklaard worden? Ik geloof dat we het antwoord in de ontwikkeling van de clusters met *zijn* en een participium moeten zoeken. Uit de literatuur is genoegzaam bekend dat de verbale analyse van de clusters met *zijn* en een participium een innovatie is en dat de clusters in oorsprong een nominale analyse kregen (Kern 1912, Van der Wal 1986, Duinhoven 1988, 1997, Van der Horst 1998). Als we ervan uitgaan dat ook in vroegere tijden copulatieve constructies een achteropgeplaatst koppelwerkwoord hadden, dan zouden we verwachten dat clusters met *zijn* en een participium in oorsprong de groene volgorde [PART-VF] gehad moeten hebben. Met de ontwikkeling van de werkwoordelijke analyse van de cluster moet naast de groene ook de rode volgorde tot de mogelijkheden zijn gaan behoren. Van den Berg (1949: 163) ziet de opkomst van de rode volgorde als een soort ‘bewijs’ voor het ontstaan van de verbale analyse van de cluster:

[de rode volgorde is] een bewijs van een verandering in de opvatting van het deelwoord: het wordt niet meer als praedicatief attribuut, maar als deel van een omschreven tijd van het werkwoord gevoeld.

Het is duidelijk dat het bovenstaande scenario nog vele onzekerheden en onduidelijkheden bevat. In deze studie zal ik het mogelijke verband tussen het ontstaan van een verbale analyse van clusters met *zijn* en een participium en de werkwoordsvolgorde empirisch onderzoeken.

Daarnaast laat de hypothese van Michels (1959) de vraag open hoe we de volgordevariatie in clusters met *hebben* en een participium kunnen verklaren. In wat voorafging is er gewezen op het feit dat het vervoegde werkwoord *hebben* niet als een koppelwerkwoord geanalyseerd kan worden, zodat zowel de groene als de rode volgorde nog op een geschikte verklaring wachten. In deze studie zal ik de hypothese onderzoeken of de ontwikkeling van de verbale analyse van clusters met *hebben* en een participium door de tijd heen niet op een parallelle manier met de werkwoordsvolgorde in verband gebracht kan worden als clusters met *zijn* en een participium. De verbale analyse van *hebben*-clusters is immers volgens de literatuur ook pas in de loop der tijd ontwikkeld uit een possessieve constructie met het lexicale werkwoord *hebben* (Kern 1912, Van Bree 1981, Van der Wal 1986, Duinhoven 1988, 1997, Van der Horst 1998). Ik zal dus ook voor de clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord de relatie tussen de distributie van de werkwoordsvolgorde en de ontwikkeling van de verbale analyse onderzoeken in een corpus historische teksten.

3.2.2 Interpretatie van de werkwoordcluster

Naast de ambigue categoriale status van de werkwoordcluster met *zijn* en een participium is in de literatuur ook een verklaring voor de rode en groene volgorde gezocht in de verschillende interpretatie van de werkwoordcluster (Pardoen 1991, Van der Horst 1993, Duinhoven 1998). De hypothesen hebben met elkaar gemeen dat ze er alle van uitgaan dat de plaatsing van de persoonsvorm vóór of achter het participium overeenkomt met een andere interpretatie van de cluster. Opvallend is dat die verschillende interpretatie gezien wordt als het resultaat van de onderlinge plaatsing van de werkwoorden en niet andersom dat een bepaalde analyse leidt tot de rode of groene werkwoordsvolgorde (cf. Michels 1959). Ik zal in wat volgt de hypothesen introduceren.

Om te beginnen heeft Pardoen (1991, 1993) de werkwoordsvolgorde geanalyseerd binnen het interpretatiemodel van Verhagen (1986), dat later uitgewerkt is in Pardoen (1998). Volgens Pardoen heeft een toehoorder bij het cognitief verwerken van een lineaire stroom woorden de keuze om ofwel elk nieuw woord in de zin op het voorgaande woord te betrekken dan wel om nog even te wachten met de interpretatie ervan tot het volgende woord in de zin bekend is. Binnen dit lineaire interpretatiemodel werkt Pardoen een verschillende interpretatie voor de groene en rode volgorde uit in tweeledige werkwoordclusters met een voltooid deelwoord. In clusters met de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] gaat het voltooid deelwoord de persoonsvorm vooraf. De interpretatie van het voltooid deelwoord gebeurt dus zonder kennis van de persoonsvorm. Aangezien het voltooid deelwoord volgens Pardoen een atemporele toestand uitdrukt, wordt in eerste instantie de gedachte opgeroepen aan een toestand die nog niet in de tijd geplaatst is. Clusters met de groene volgorde [PART-VF] krijgen volgens Pardoen dan ook een STATISCHE INTERPRETATIE. Bij de interpretatie van clusters met de rode volgorde [VF-PART] wordt het hulpwerkwoord dan weer op het participium betrokken, waardoor de atemporele toestand van het deelwoord in het kader komt te staan van de ermee geassocieerde werking. Op die manier krijgen clusters met de rode volgorde [VF-PART] volgens Pardoen een DYNAMISCHE INTERPRETATIE. Pardoens visie op de interpretatie van werkwoordclusters met de rode en groene volgorde kan als volgt worden samengevat:

- groene volgorde [PART-VF] $\Rightarrow$ onafhankelijke interpretatie PART $\Rightarrow$ statisch

- rode volgorde [VF-PART] $\Rightarrow$ VF betrokken in interpretatie PART $\Rightarrow$ dynamisch

Merk op dat in dit schema de werkwoordsvolgorde eerst is geplaatst en de interpretatie van de werkwoordcluster volgt uit de onderlinge volgorde van de werkwoorden.

Van der Horst (1993) pikt in op de inzichten van Pardoën en werkt ze uit binnen het kader van zijn analytische taalkunde (Van der Horst 1995). Van der Horst neemt als uitgangspunt de stelling van Verhagen (1986: 184) over de functie van de werkwoordelijke eindgroep bij het interpreteren van de zin:

[de werkwoordelijke eindgroep] functions as a specific sign in Dutch, instructing the hearer to complete the interpretation of the process or state of which the idea evoked by the present verb (or group of verbs) is a part. [markering uit het origineel]

In het Nederlands functioneert de werkwoordelijke eindgroep volgens Verhagen dus als een signaal voor de taalgebruiker om een tussentijdse balans op te maken van de zin. Van der Horst merkt hierbij op dat het vooral het hoofdwerkwoord is dat de luisteraar in staat stelt om tot een (voorlopige) afronding van zijn interpretatie te komen. Wanneer de taalgebruiker nu het hoofdwerkwoord bereikt in een zin met de rode volgorde [VF-PART] is hij de persoonsvorm al gepasseerd bij de zinsinterpretatie ter hoogte van het voltooid deelwoord. Gezien de werkwoordelijke betekenis van de persoonsvorm dringt zich volgens Van der Horst dan ook een dynamische interpretatie van het deelwoord op. In clusters met de groene volgorde [PART-VF] daarentegen blijft de persoonsvorm buiten de voorlopige interpretatie van de zin waardoor de atemporele betekenis van het deelwoord ongespecificeerd blijft. Samenvattend ziet Van der Horst (1993) de volgende relatie tussen de werkwoordsvolgorde en de interpretatie van de werkwoordclusters:

- groene volgorde [PART-VF] $\Rightarrow$ interpretatie PART exclusief VF $\Rightarrow$ neutraal
- rode volgorde [VF-PART] $\Rightarrow$ interpretatie PART inclusief VF $\Rightarrow$ dynamisch

In tegenstelling tot Pardoën (1991, 1993) integreert Van der Horst (1993) in zijn model het feit dat de groene volgorde [PART-VF] niet enkel een statische, maar ook een dynamische interpretatie kan krijgen. Die nuancering vertoont parallellen met de categoriale analyse van Michels (1959) die in clusters met de groene volgorde [PART-VF] naast een nominale analyse ook een verbale analyse open laat:

- nominale analyse $\Rightarrow$ groene volgorde [PART-VF]
- verbale analyse $\Rightarrow$ groene én rode volgorde

Duinhoven (1998) ten slotte sluit op zijn beurt aan bij de hypotheses van Pardoën (1991) en Van der Horst (1993), maar herformuleert de interpretatie van de rode en groene volgorde in zijn eigen theoretische kader van ANALYSE en SYNTHESE (Duinhoven 2001). Duinhoven analyseert werkwoordclusters als een synthetische constructie [PART_{kern}+VF_{bepaling}], waarvan het voltooid deelwoord de kern is en de persoonsvorm een bepaling bij de kern is. In synthetische constructies wordt informatie volgens Duinhoven als één geheel gepresenteerd, waardoor de onderlinge volgorde van de kern en de bepaling niet belangrijk is. Taalgebruikers hebben dus de principiële keuzevrijheid tussen de rode en de groene volgorde.

Het verschil tussen een statische en dynamische interpretatie van beide werkwoordsvolgordes schrijft Duinhoven toe aan het feit dat de persoonsvorm zowel bepaling is binnen de verbale

constituent $[PART_{\text{kern}} + VF_{\text{bepaling}}]$ als kern van de bijzinstang die uit het voegwoord bestaat en de persoonsvorm $[VGW_{\text{bepaling}} + VF_{\text{kern}}]$. In werkwoordclusters met de groene volgorde $[PART_{\text{kern}} - VF_{\text{bepaling}}]$ wordt volgens Duinhoven de suggestie gewekt dat de persoonsvorm niet alleen de kern van de bijzin is, maar ook de kern van de verbale constituent. Aangezien het participium maar moeilijk als bepaling bij het lexicaal bleke hulpwerkwoord kan functioneren, krijgt het daarom volgens Duinhoven een adnominale analyse als bepaling van gesteldheid. Duinhoven ziet in die adnominale analyse de verklaring voor de statische betekenis van de groene volgorde $[PART - VF]$. Bij de rode volgorde $[VF_{\text{bepaling}} - PART_{\text{kern}}]$ komt de persoonsvorm als kern van de bijzin vóór het voltooid deelwoord te staan. Hierdoor raakt het hoofdwerkwoord geïsoleerd van de elementen in de tangconstructie, waardoor de dynamische betekenis van het hoofdwerkwoord extra nadruk krijgt.

In tegenstelling tot Pardoën (1991) en Van der Horst (1993) steunt het model van Duinhoven op heel wat theoretische aannames over concepten als kern, bepaling en tangconstructie in de verbale constituent en de bijzin. In hoofdstuk twee is echter geïllustreerd dat de invulling van de kern en bepaling binnen de verbale constituent (§2.2.5) en de rol van de persoonsvorm in de tang (§2.2.1) wisselt van theorie tot theorie. Zodra men het op theoretische gronden dan ook oneens is met een aanname van Duinhoven, verliest het model een groot deel van zijn verklarende kracht en dus van zijn aantrekkelijkheid. Ik zal dan ook niet verder ingaan op de hypothese van Duinhoven.

Samenvattend is in de hypothesen van Pardoën (1991) en Van der Horst (1993) een andere interpretatie aan de rode en groene werkwoordsvolgorde toegekend. Hierbij leidt de plaatsing van de persoonsvorm vóór het voltooid deelwoord tot een dynamische interpretatie waaraan zowel de eigen betekenis van de ‘temporele’ of ‘verbale’ persoonsvorm als het ‘atemporele’ voltooid deelwoord bijdragen. In clusters met een achteropgeplaatste persoonsvorm wordt het voltooid deelwoord daarentegen zonder persoonsvorm geanalyseerd en hebben we te maken een met statische (Pardoën) dan wel een neutrale interpretatie (Van der Horst).

Het grote probleem van de gepresenteerde hypothesen is dat ze de werkwoordsvolgorde zelf verantwoordelijk stellen voor het verschil tussen de statische en dynamische interpretatie. Het is dus niet mogelijk om op onafhankelijke gronden aan te tonen wat de precieze interpretatie van de rode en de groene volgorde is en óf er überhaupt een interpretatieverschil bestaat tussen beide werkwoordsvolgordes. Het probleem blijkt bijvoorbeeld uit de interpretatie van de werkwoordclusters met een achtergeplaatste persoonsvorm. Zo argumenteert Pardoën (1991) dat die groene werkwoordsvolgorde $[PART - VF]$ leidt tot een statische interpretatie, terwijl Van der Horst (1993) pleit voor een neutrale interpretatie. Het gelijk of ongelijk van beide auteurs kan niet op basis van een corpusstudie uitgemaakt worden. Voor een taalgebruiksgebaseerd onderzoek als dit zijn de interpretatiehypothesen van Pardoën (1991) en Van der Horst (1993) dan ook problematisch.

Toch wil ik de inzichten van beide auteurs niet zomaar als irrelevant terzijde schuiven. Ik zal bij de studie van de ontwikkeling van een verbale analyse gebruik maken van de semantische analyse van het voltooid deelwoord waar zowel de gedachte aan een toestand als een werking aanwezig is. In tegenstelling tot de bovenstaande hypothesen zal die analyse hard gemaakt worden door middel van contextuele indicaties en dus op een onafhankelijke manier met werkwoordsvolgorde in verband gebracht worden.

3.2.3 Tussentijdse evaluatie

In de vakliteratuur is de groene volgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een participium in verband gebracht met de achteropplaatsing van koppelwerkwoorden in de bijzin. Wanneer de clusters met *zijn* als een copulatieve constructie worden geanalyseerd dan staat het vervoegde *zijn* als een koppelwerkwoord op zijn vaste plaats achter het gezegde. In wat vooraf ging heb ik bij die hypothese de vraag geformuleerd hoe we de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord moeten verklaren en ook de volgordevariatie in clusters met *hebben* en een participium. Ik heb een diachrone onderzoekspiste voorgesteld, waarbij de ontwikkeling van een verbale analyse in de clusters met *zijn* of *hebben* de huidige volgordevariatie kan helpen verklaren. In hoofdstuk zes zal onderzocht worden of de rode volgorde [VF-PART] in verband gebracht kan worden met de ontwikkeling van een verbale analyse.

3.3 Contextuele volgordemotivaties

Naast clusterinterne motivaties voor de werkwoordsvolgorde is in de literatuur ook gewezen op het belang van de context rond de werkwoordcluster bij de keuze voor de rode en groene volgorde. Om te beginnen zal ik de invloed van morfo-syntactische factoren op de volgorde in clusters met een participium bespreken die op basis van corpusonderzoek is blootgelegd in de literatuur (§3.3.1). De invloed van die contextuele factoren is in de literatuur verklaard door het streven naar een ideaal ritme- en intonatiepatroon rondom de werkwoordcluster (§3.3.2) en door de informatieve geleiding in de zin (§3.3.3). Net zoals in vorige paragraaf zal ik de hypothesen uit de literatuur introduceren, illustreren en kritisch evalueren. Ook hier zal ik opnieuw wijzen op enkele openstaande vragen die aan de hand van diachroon corpusonderzoek een zinvol antwoord kunnen krijgen. Aan het einde van de paragraaf zal ik de krachtlijnen van die studie samenvatten (§3.3.4).

3.3.1 Morfo-syntactische status van de omringende constituenten

In opeenvolgende publicaties heeft De Schutter (1964, 1976, 1996, 2005) een aantal morfo-syntactische factoren blootgelegd die de keuze tussen rode en groene volgorde significant sturen in uiteenlopende tekstgenres zoals romans, gesprekken op televisie en krantentaal. De impact van de morfo-syntactische factoren is ook bevestigd in corpusonderzoek van De Sutter (2005) op krantentaal en van Arfs (2003, 2007a, 2007b) op formele teksten. Ook Haeseryn (1990) ziet een invloed van dezelfde factoren in zijn experimenteel onderzoek.

Ik introduceer de factoren hier kort met enkele corpusvoorbeelden van De Schutter (1964) en De Sutter (2005). Om te beginnen verhoogt de voorkeur voor de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] significant bij het gebruik van een scheidbaar samengesteld deelwoord:

- (1) [Een klein meisje] dat zich aan zijn broekspijp *had vastgehouden*. (De Schutter 1964: 70)

Daarnaast stimuleert de aanwezigheid van een niet-nominaal inherent complement vóór de werkwoordcluster de keuze voor de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART]. Volgende zinnen zijn geconstrueerd op basis van fragmentarische voorbeelden uit De Schutter (1996: 210):

- (2) dat hij het computerscherm *kapot heeft gemaakt*.

- (3) [een zielige dronkenlap] die meer dan eens door de politie 's morgens naar huis **wordt gebracht** opdat hij zijn roes uit zou kunnen slapen.
- (4) waarbij de koningin op onbehoorlijke wijze voor het blok **is gezet**.

Ook de aanwezigheid van preverbaal indefiniete nominale argumenten doet de voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] toenemen:

- (5) dat ze een goed werkstuk **heeft afgeleverd**. (De Sutter 2005: 126)
- (6) dat die beschuldiging aan het adres van je collega **geleid heeft** tot het ontslag van Holomisa een tiental dagen geleden. (De Sutter 2005: 126)

Ten slotte wordt de rode volgorde [VF-PART] vaker gebruikt naarmate er meer elementen in het middenveld van de bijzin staan:

- (7) [De vorm] die jij tot nu toe **gekozen hebt**. (De Schutter 1964: 70)
- (8) [door een professor] die enkele wijze boeken over gestalten uit de Amerikaanse letterkunde **had geschreven**. (De Schutter 1964: 71)

De groene volgorde [PART-VF] wordt dan weer significant gestimuleerd door de aanwezigheid van extrapositie na de werkwoordcluster.

- (9) dat de gesmokkelde diamanten **gestolen waren** uit de diamantmijnen in Kimberley en aan de Westkust. (De Sutter 2005: 168)

In wat volgt zal ik ingaan op twee mogelijke verklaringsmodellen waarbij de werking van de contextuele factoren in verband wordt gebracht met de accentuering of de informatieve zwaarte van de constituenten rondom de werkwoordcluster.

3.3.2 Accentuering van de omringende constituenten

Meeussen & Vanacker (1951: 37) hebben als eersten aangetoond dat de werkwoordsvolgorde in het Nederlands samenhangt met de accentverdeling in de zin. De groene volgorde [PART-VF] komt volgens de auteurs het meest voor, terwijl de rode volgorde [VF-PART] alleen gebruikt wordt “als er tussen onderwerp en deelwoord een ander zindeel komt, met sterkere nadruk dan het deelwoord”, zoals in de zinnen (1) en (2) uit hun corpus met romans:

- (1) dat Lien op de “kook” **was geweest**.
- (2) die haar aan wal **heeft gedragen**.

Daarnaast hebben Meeussen & Vanacker geobserveerd dat voltooid deelwoorden met een scheidbaar prefix meer rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] vertonen dan niet-samengestelde deelwoorden. Met de volgende corpusvoorbeelden illustreren Meeussen & Vanacker (1951: 37) het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] bij scheidbaar samengestelde werkwoorden:

- (3) zoals hij zich eerst **had voorgenomen**.
- (4) [druiven] die zijn moeder **had meegegeven**.

Het belang van prosodische factoren is voor het Nederlands echter al vroeger gesuggereerd door o.a. Overdiep (1937). In de Duitse literatuur kunnen we de traditie zelfs nog verder in de tijd terugvoeren naar Diels (1906) en Fassbender (1908), die observeren dat respectievelijk in het Oudhoogduits en het Middelhoogduits de rode volgorde [VF-PART] voornamelijk

voorkomt “wenn ein vollbetontes Wort der zusammengesetzten Verbalgruppe verangehe”. Die hypothese wordt later ook herhaald in de klassieke Duitse werken over werkwoordsvolgorde zoals Hammarström (1923), Mauer (1926) en Behaghel (1932).

In opeenvolgende publicaties heeft De Schutter (1964, 1976, 1996, 2005) de invloed van het zinsritme geoperationaliseerd aan de hand van een aantal morfo-syntactische factoren die de rode volgorde [VF-PART] significant in de hand werken:

- scheidbaar samengesteld deelwoord ⇔ initieel accent op PART
 - preverbale niet-nominale complementen (ADVC, VZC)
 - preverbale indefiniëte nominale argumenten (S, O, IO)
 - relatief lang middenveld
- } ⇔ preverbaal accent
- afwezigheid van extrapositie ⇔ geen postverbaal accent

De Schutter (1996) heeft ook een verklaringsmodel ontwikkeld voor de distributie van die factoren waarbij woordvolgorde als een soort CORRECTIEMECHANISME werkt om een ideale ritmische alternantie tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen te scheppen in de zin en om het intonatiepatroon van de zin zo goed mogelijk te realiseren.

Om te beginnen gaat De Schutter ervan uit dat sprekers sterke ZINSACCENTEN zo ver mogelijk uit elkaar willen plaatsen om een evenwichtig zinsritme te bereiken. De dragers van zulke zware accenten zijn volgens De Schutter enerzijds het hoofdwerkwoord en anderzijds de constituent die de hoofdfocus van de mededeling krijgt. Uit hoofdstuk twee bleek dat de zinsfocus in het Nederlands meestal zo ver mogelijk naar het einde van de zin staat en ook het zinswerkwoord komt relatief aan het einde van de zin voor in de tweede werkwoordspool. Om een botsing van beide zinsaccenten te vermijden, kan de volgorde in de werkwoordcluster volgens De Schutter voor een correctie van het ritmische patroon zorgen. Zin (1) illustreert hoe een sterk geaccentueerd element vóór de werkwoordgroep leidt tot een botsing met het relatief sterke secundaire accent op de stam van het voltooid deelwoord. De Schutter argumenteert dat beide accenten van elkaar gescheiden worden door het hulpwerkwoord vóór het deelwoord te plaatsen zoals in zinnen (2) en (3):

(1) ...dat ik mijn vriendje naar huis **gebracht heb**.¹⁸
 – // – / –

(2) ...dat ik mijn vriendje naar huis **heb gebracht**.
 – // – – /

(3) ...dat er toen ineens een beeld **is verschenen**.
 – // – – / –

Het zinspatroon in zin (3) is hierbij volgens De Schutter ritmisch aantrekkelijker dan in zin (2) omdat de zin afgerond wordt met een onbeklemtoonde lettergreep. Hierdoor kan het PLATTEHOEDPATROON ('t Hart e.a. 1990) van de Nederlandse zin optimaal gerealiseerd worden,

¹⁸ Primair beklemtoonde syllabes zijn met // aangeduid, secundaire beklemtoonde syllabes met / en zwak beklemtoonde syllabes met –.

waarbij de intonatie van de zin bij voorkeur ‘laag’ begint, vrij vlug een ‘hogere’ toon bereikt die (eventueel met wat pieken en dalen) aanhoudt tot net voor het einde van de zin, waar het lagere niveau opnieuw bereikt wordt. De aanwezigheid van een onbeklemtoonde syllabe op het einde van de zin garandeert volgens De Schutter dat de zinsintonatie probleemloos tot zijn lage basisniveau terugkeert.

De Schutter (1996) wijst erop dat het ritmische model niet altijd noodzakelijk leidt tot meer rode volgorde [VF-PART]. Zo verschijnt de zinsfocus in bijzinnen met extrapositie doorgaans achter de werkwoordgroep (De Schutter 1985), waardoor er bij rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] een botsing tussen het deelwoordaccent en het focusaccent dreigt te ontstaan. De Schutter argumenteert dat in dat geval het tussenplaatsen van het hulpwerkwoord ervoor zorgt dat de twee zware klemtonen zo ver mogelijk van elkaar komen te staan.

Swerts en collega's (Swerts 1998, Swerts & Collier 2000, Swerts & Van Wijk 2005) hebben de impact van accentuatie geoperationaliseerd in prosodische termen en geverifieerd op basis van twee prosodische experimenten. Volgende accentpatronen verhogen het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] significant:

- aanwezigheid van klemtoon op woord vóór de werkwoordcluster
- aanwezigheid van klemtoon op voltooid deelwoord
- afwezigheid van intonatiegrens achter de werkwoordcluster

Arfs (2003, 2007a, 2007b) gaat dieper in op de invloed van de accentverdeling in de werkwoordgroep. Ze toont aan dat de rode volgorde [VF-PART] gestimuleerd wordt als het deelwoordaccent op het begin van de eindgroep valt.

De Sutter (2005) onderzoekt de relatieve accentverdeling van syllaben in de werkwoordgroep en in de linker- en rechtercontext van de werkwoordgroep. Hieruit blijkt dat het aandeel rode volgorde [VF-PART] verhoogt naarmate er zich:

- minder onbeklemtoonde syllabes bevinden tussen deelwoordaccent en begin eindgroep
- minder onbeklemtoonde syllabes bevinden tussen deelwoordaccent en laatste preverbale accent
- meer onbeklemtoonde syllabes bevinden tussen deelwoordaccent en eerste postverbale accent

Verschillende onderzoekers van de rode en groene volgorde (o.a. Pardoën 1991, Swerts 1998, Coussé 2007a) hebben zich afgevraagd wat het precieze causale verband is tussen zinsritme en werkwoordsvolgorde. Pardoën (1991: 3) stelt de volgende kritische bedenking:

Het is echter onduidelijk wat het ideale zinsritme is of welke rol de zinsintonatie precies speelt. We kunnen immers niet zeggen dat een bepaald accentuatiepatroon voor een bepaalde volgorde *verantwoordelijk* is: bij de interpretatie van geschreven tekst is de voorkeur voor een bepaald accentuatiepatroon wellicht juist (mede) het gevolg van de gegeven volgorde.

Het is inderdaad denkbaar dat níet de werkwoordsvolgorde zich schikt naar het accentpatroon, maar dat het accentpatroon zich veeleer naar de rode of groene werkwoordsvolgorde schikt. Swerts (1998) citeert ter illustratie het onderzoek van Shattuck-Hufnagel e.a. (1994) waarbij de klemtoon van één van twee opeenvolgende polysyllabische woorden verschuift wanneer de woordklemtonen te dicht bij elkaar komen te staan. Zo zijn Engelstaligen geneigd om de

De vraag hoe zinsritme en volgorde met elkaar in verband staan, is binnen het onderzoek naar de rode en groene volgorde zelden binnen een ruimer theoretisch kader beschouwd. Nochtans bleek uit het literatuuroverzicht in vorig hoofdstuk dat woordvolgorde hoofdzakelijk door syntactische, semantische en pragmatische factoren bepaald wordt in de talen van de wereld. De mogelijke impact van accentuatie op de woordvolgorde komt slechts zelden in de meer theoretische literatuur rond woordvolgorde aan bod. Dezső (1982) en Harlig & Bardovi-Harlig (1988) hebben er in de geest van het Praagse structuralisme wel op gewezen dat de zinsaccentuatie in verband staat met woordvolgorde via de informatiestructuur van de zin. Hierbij geldt de universele tendens dat nieuwe informatie in de zin het zinsaccent krijgt. Ook Swerts & Van Wijk (2005) wijzen erop dat het verband tussen woordvolgorde en prosodische structuur in de literatuur doorgaans in termen van informatiestructuur is ingebed.

- scheidbaar samengesteld deelwoord ⇔ deelwoordaccent tov. clustergrens
- preverbale niet-nominale complementen
- preverbale indefiniëte nom. argumenten
- relatief lang middenveld

⇔ deelwoordaccent tov. preverbaal accent

- afwezigheid van extrapositie ⇔ deelwoordaccent tov. postverbaal accent

Samenvattend zijn er ernstige vermoedens dat accentuering maar een secundaire rol speelt bij de volgordevariatie en dat de onderliggende motivatie bij de informatieve geleding van de zin zelf gezocht moet worden. In volgende paragraaf zal ik een alternatieve analyse van de morfosyntactische factoren bespreken waarbij de informatieve geleding van de zin centraal staat.

De Sutter e.a. (2007) hebben voorgesteld om de morfo-syntactische factoren uit het onderzoek van De Schutter (1964, 1976, 1996, 2005) te interpreteren in termen van hun INFORMATIEVE ZWAARTE. Het inzicht dat de morfo-syntactische factoren in verband gebracht kunnen worden met de informatiestructuur van de zin is niet nieuw. Ook De Schutter (1996) neemt aan dat de omringende constituenten informatief belangrijke discouselementen zijn en focus krijgen. In

tegenstelling tot De Schutter (1996) linken De Sutter e.a. (2007) de informatieve zwaarte van de omringende constituenten niet aan accentuering, maar onderzoeken ze rechtstreeks de impact van de informatieve geleiding van de zin op de werkwoordsvolgorde.

De Sutter e.a. (2007) stellen dat taalgebruikers de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] vaker kiezen naarmate de linkercontext van de werkwoordcluster informatiever is. Ik herhaal de morfo-syntactische factoren die de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] stimuleren en vul er de informatieve waarde bij aan die De Sutter e.a. (2007) eraan toekennen:

- preverbale niet-nominale complementen $\Rightarrow$ semantisch verbonden met deelwoord
- preverbale indefiniëte nominale argumenten $\Rightarrow$ introduceert nieuwe informatie
- relatief lang middenveld $\Rightarrow$ grotere kans op informatief zwaar element

In de rechtercontext van de werkwoordcluster geldt de omgekeerde correlatie. Hoe informatiever de rechtercontext is, hoe vaker de groene volgorde [PART-VF] gebruikt wordt:

- extrapositie complement $\Rightarrow$ semantisch verbonden met deelwoord

De Sutter e.a. (2007) gaan op zoek naar een cognitieve motivatie voor het verband tussen de informatieve waarde van de context en de werkwoordsvolgorde in de informatiestructuur van de zin. In werkwoordclusters met de rode volgorde [VF-PART] zorgt het hulpwerkwoord voor een buffer tussen de zwaar-informatieve linkercontext en het voltooid deelwoord. Met de groene volgorde [PART-VF] kan de taalgebruiker dan weer de zware rechtercontext van het deelwoord scheiden met behulp van het hulpwerkwoord.

De formulering van de hypothese is erg parallel met de hypothese van de ritmische alternantie waarbij het hulpwerkwoord twee botsende accenten van elkaar scheidt. In tegenstelling tot De Schutter (1996), die het midden van botsende accenten toeschrijft aan het streven naar een ideaal zinsritme, geven De Sutter e.a. (2007) geen verdere motivatie wat de precieze behoefte is om de opeenvolging van twee informatief zware elementen te vermijden. In hoofdstuk twee is dergelijke tendens ook niet naar voren gekomen bij de bespreking van de informatieve geleiding in de zin. Het lijkt er dus op dat de oplossing van De Sutter voorlopig een ad hoc analyse blijft die de motivatie voor de rode en de groene volgorde nog niet weet bloot te leggen.

In een andere publicatie interpreteert De Sutter (2007) de verschillende informatiewaarde van de linker- en rechtercontext van de werkwoordcluster in relatie tot de verwerkingskost van de cluster. Onder verwerkingskost verstaat De Sutter (2007) de mate van mentale inspanningen die taalgebruikers moeten leveren om een taaluiting te produceren of te percipiëren. Nu merkt De Sutter op dat hoe omvangrijker en specifiek de linkercontext van de werkwoordcluster is, hoe accurater de taalgebruiker op de invulling van het hoofdwerkwoord kan anticiperen. Zo is de kans groot dat in een relatief lang middenveld specifieke aanwijzingen te vinden zijn over de precieze aard van het nog te verwerken deelwoord. Ook in vaste werkwoordelijke verbindingen is de voorspelbaarheid van het participium aanzienlijk. Het accuraat voorspellen van het hoofdwerkwoord leidt volgens De Sutter (2007) tot lagere verwerkingskosten bij de uiteindelijke verwerking van het deelwoord. Het is in omstandigheden waar de cognitieve verwerkingskosten relatief beperkt blijven dat de rode volgorde [VF-PART] gekozen wordt. De groene volgorde [PART-VF] wordt daarentegen gebruikt wanneer de verwerkingskosten van de cluster hoog zijn.

In de bovenstaande analyse blijft de vraag helaas onbeantwoord waarom de rode en de groene volgorde nu precies een andere cognitieve belasting hebben. De Sutter (2007) is zich zelf van die vraag bewust en geeft toe:

[...], blijft de vraag waarom precies de groene volgorde [part+aux] gekozen wordt in omstandigheden van zware verwerkingskosten en de rode volgorde [aux+part] in omstandigheden waar de verwerking sneller gaat, en niet omgekeerd. Op zich is er uiteraard geen enkele (structurele, semantische, pragmatische) reden te verzinnen die de vastgestelde correlatie motiveert.

Bovendien kan een psycholinguïstische verklaring als cognitieve verwerkingskosten pas echt hard gemaakt worden door experimentele psycholinguïstische tests die ernaar peilen óf clusters met de groene volgorde [PART-VF] gemakkelijker te verwerken zijn dan clusters met de rode volgorde [VF-PART].

Samenvattend hebben De Sutter en collega's de morfo-syntactische factoren die de groene of de rode werkwoordsvolgorde stimuleren in verband gebracht met de informatieve geleding van de zin. Hoe informatiever de linkercontext van de werkwoordcluster is, hoe vaker de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] wordt gebruikt en hoe informatiever de rechtercontext van de werkwoordcluster is, hoe vaker de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] wordt gebruikt. De onderliggende motivatie voor die correlatie is tot nog toe nog niet bevredigend beantwoord.

3.3.4 Tussentijds evaluatie

In de literatuur is de bestaande volgordevariatie in werkwoordclusters met een participium in verband gebracht met de informatieve geleding van de zin: de rode volgorde [VF-PART] wordt gebruikt als zich in de linkercontext van de werkwoordcluster informatief zware constituenten bevinden die een zinsfocus kunnen dragen, terwijl de groene volgorde [PART-VF] voorkomt als de rechtcontext van de werkwoordcluster focusinformatie bevat.

Daarnaast is in de literatuur ook de vraag gesteld wat de mogelijke motivatie kan zijn van de vastgestelde correlatie. De Schutter (1996) heeft een verklaring gezocht in het streven naar een ideaal zinsritme en accentueringspatroon in de zin. Zowel de focus als het participium dragen een zwaar accent en komen vaak samen aan het einde van de zin voor. Om een accentbotsing te vermijden kan de spreker het zwak geaccentueerde hulpwerkwoord tussen beide elementen in plaatsen. De correlatie tussen de werkwoordsvolgorde en de informatieve geleding van de zin is dus in wezen toe te schrijven aan de mogelijkheid om de vrije volgordevariatie zó aan te passen dat een ideale zinsaccentuatie bereikt wordt. De Sutter en collega's hebben geprobeerd om de correlatie in psycholinguïstische termen te verklaren maar konden tot nog toe geen bevredigende verklaring geven.

In deze studie wil ik de mogelijkheid nagaan of de correlatie tussen de werkwoordsvolgorde en de informatieve geleding van de zin diachroon gemotiveerd is. Op basis van wat we weten uit de diachrone literatuur is zowel de plaatsing van werkwoorden als de positie van de focus in de loop der tijd veranderd. Zo is in hoofdstuk één verwezen naar literatuur die aantoonde dat de werkwoordsvolgorde in het Middelnederlands afweek van vandaag (De Meersman 1990, Burridge 1993). Daarnaast is ook in hoofdstuk twee aangehaald dat de positie van focuselementen in de zin veranderd is. In tegenstelling tot vandaag konden vroeger in het Nederlands ook nominale constituenten in focus in extrapositie komen te staan (De Meersman 1988, De Schutter 1988, Burridge 1993).

Ik zal in hoofdstuk zeven onderzoeken of ook in vroegere tijden de werkwoordsvolgorde in verband stond met de plaatsing van focuselementen in de zin. Daarnaast wil ik nagaan hoe en wanneer de huidige correlatie tussen de werkwoordsvolgorde en de informatieve geleding van de zin tot stand gekomen is. Zo wil ik uitzoeken of de relatie tussen werkwoordsvolgorde en de informatieve geleding van de zin een zuiver synchrone interactie is waarbij taalgebruikers van de bestaande vrije volgordevariatie gebruik maken om tot een ideaal accentuatiepatroon te komen (zoals De Schutter 1996) dan wel dat ze teruggaat op een diachroon gemotiveerd verband.

3.4 Regionale volgordevariatie

Naast de invloed van de voorgaande taalinterne factoren is er in de literatuur op gewezen dat de voorkeur voor de groene en rode werkwoordsvolgorde in de standaardtaal ook afhangt van de regionale herkomst van de spreker. Verhasselt (1961) heeft voor het eerst gesignaleerd dat de rode volgorde [VF-PART] in het noorden van het taalgebied systematischer wordt toegepast dan in het zuiden. Die observatie is in de voorbije jaren empirisch bevestigd door vergelijking van geschreven en gesproken taalmateriaal uit Nederland en Vlaanderen (De Schutter 1996, Stroobants 1997, De Meulemeester 2002, Laurent 2003, Triest 2004, Taeldeman 2005, De Sutter e.a. 2003, 2005, De Sutter 2005). De verschillende voorkeur voor de rode en groene volgorde in Nederland en Vlaanderen komt echter niet naar voren uit de experimentele studie van Haeseryn (1990).

Sassen (1963) verklaart de voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] in de standaardtaal van Nederlanders als een vorm van EXOGENISME tegen de overheersend groene volgorde [PART-VF] in de volkstaal. Sassen argumenteert dat standaardtalige sprekers zich niet zozeer laten leiden door hun endogene dialectsysteem maar dat ze in de standaardtaal liever EXOGENE elementen gebruiken om zich van hun streektaal te distantieren. Die verklaring is het meest van toepassing op sprekers uit het noorden van Nederland die in hun eigen dialect uitsluitend de groene volgorde [PART-VF] gebruiken, maar volgens Sassen hoofdzakelijk de rode volgorde [VF-PART] gebruiken in de standaardtaal. De Sutter (2005) kan echter niet meer rode volgorde [VF-PART] ontdekken in de standaardtaal van sprekers uit het noorden van Nederland dan bij andere Nederlandse standaardtaalsprekers. Daarnaast kan de voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] van Nederlanders ook toegeschreven worden aan het vooroordeel dat de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] een GERMANISME is dat vermeden moet worden in beschaafde taal (Van den Berg 1949, Michels 1959, Sassen 1963, Stroop 1970, Stroobants 1997).

De Sutter e.a. (2005) en De Sutter (2005) interpreteren de minder uitgesproken voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] in Vlaanderen in het kader van de CONVERGENTIE van de standaardtaal in Vlaanderen in de richting van de Nederlandse standaard (Geeraerts e.a. 1999). De Sutter stelt vast dat de rode volgorde [VF-PART] het meest in de standaardtaal van Brabantse sprekers voorkomt, waardoor die regio het meeste aansluit bij de werkwoordsvolgorde in Nederland. Aangezien Brabant een centrumfunctie vervult in Vlaanderen, veronderstelt De Sutter dat de Brabantse sprekers het voortouw nemen bij de overgang van het gebruik van een endogeen groene volgorde [PART-VF] naar meer rode volgorde [VF-PART] in navolging van Nederland. De convergentiehypothese van De Sutter lijkt tegengesproken te worden door twee studies die de werkwoordsvolgorde van de laatste decennia vergelijken in Nederland en Vlaanderen. Laurent (2003) ziet in de voorbije vijftig jaar geen convergentie noch divergentie van de werkwoordsvolgorde in tv-journaalteksten bij

de NOS en de VRT. Triest (2004) ontdekte dan weer sinds het jaar 1975 een groeiende DIVERGENTIE van de werkwoordsvolgorde in de tijdschriften *Elsevier* en *Knack*.

Bovenstaande verklaringen gaan allen uit van een spanning tussen de dialectachtergrond van de spreker en de standaardtaal. Nu is het zeker dat de standaardtaal continu wordt beïnvloed door mechanismen als een EXOGENE ATTITUDE tegenover het dialect of door de INTERFERENTIE van dialectelementen in de standaardtaal. Toch mogen we niet vergeten dat steeds meer sprekers de standaardtaal als moedertaal verwerven, waardoor de invloed van het endogene dialect als verklaring buiten spel komt te staan. Daarnaast is de Nederlandse standaardtaal al eeuwen een stabiele taalvariant die zich betrekkelijk los ontwikkelt van de dialecten. Zo vinden we in de moderne dialecten nergens eenzelfde volgordedistributie als in de standaardtaal. De bestaande dialectkaarten (Van den Berg 1949, Pauwels 1953, Stroop 1970, Gerritsen 1991, Barbiers e.a. te versch.) tonen de volgende volgordetendensen in tweeledige clusters: in het noorden (Friesland, Groningen, Drenthe en Noord-Holland boven het Noordzeekanaal) wordt uitsluitend de groene volgorde [V-VF] gebruikt, in het centrum (zuidelijke deel Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant, Nederlands- en Belgisch Limburg) is er variatie tussen de rode en de groene volgorde en in het zuiden (Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Vlaams-Brabant, Antwerpen, Zeeland) bestaat er een oppositie tussen de groene volgorde [PART-VF] in clusters met een voltooid deelwoord en de rode volgorde [VF-INF] in clusters met een infinitief.

Toch is het niet zo dat dialecten en de standaardtaal helemaal niets met elkaar van doen hebben. Het is algemeen bekend dat de Nederlandse standaardtaal haar wortels heeft in de volkstaal van de zeventiende-eeuwse Hollandse steden (Van der Wal 1992, Van den Toorn e.a. 1997, Van der Sijs 2004). Door intensief taalcontact in die snel groeiende steden tussen de vele immigranten uit alle delen van de Lage Landen heeft zich een nieuwe omgangstaal of KOINÉ ontwikkeld die de basis vormde voor de standaardtaal (Goss & Howell 2006, Howell 2006). De vorming van een koiné gaat gepaard met dialectvermenging, variantreductie en simplificatie (Trudgill 1986, Kerwill 2002). Die specifieke contactsituatie kan misschien verklaren waarom de werkwoordsvolgorde in het Standaardnederlands verschilt in de dialecten. In hoofdstuk acht zal ik daarom nagaan wat de volgordedistributie was van de streektaalen die bijgedragen hebben aan de vorming van de standaardtaal en wat de uitkomst was van het koinéïzatieproces in Holland.

3.5 Stilistische volgordevariatie

Ten slotte is sinds de jaren vijftig geobserveerd dat de rode volgorde [VF-PART] het frequentst gebruikt wordt in formeel geschreven Nederlands (Pauwels 1953, Sassen 1963, Stroop 1970, ANS 1997). Het stilistische volgordeverschil is ondertussen ook kwantitatief aangetoond door de vergelijking van werkwoordsvolgorde in onder meer romans vs. gesprekken op de televisie (De Schutter 1996), journaalteksten vs. talkshows op de televisie (De Meulemeester 2002), tijdschriftartikelen vs. talkshows op de televisie (Taeldeman 2005) en geschreven teksten uit het CONDIV-corpus vs. gesproken taal uit het Corpus Gesproken Nederlands (De Sutter e.a. 2003, De Sutter 2005). Steeds bleken werkwoordclusters in formele en/of geschreven teksten significant meer rode volgorde [VF-PART] te vertonen dan in minder formele en/of gesproken tekstgenres. Bovendien hebben Stroop (1970), De Rooij (1986), en Arfs (2003, 2007a, 2007b) een erg hoog aandeel van rode volgorde [VF-PART] gesignaleerd in formele tekstgenres als krantenteksten, juridische teksten en vakteksten.

De stilistische volgordevariatie is in verband gebracht met een negatieve socio-linguïstische ATTITUDE tegenover de groene volgorde [PART-VF] in geschreven en formele registers. Om te beginnen heeft Sassen (1963) erop gewezen dat standaardtaalsprekers zich willen distantiëren van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] uit hun volkstaal door een voorkeur voor de exogene rode volgorde [VF-PART]. Het valt te verwachten dat de behoefte tot distantie van de volkstaal het grootst is in formeel geschreven taalgebruik. Ook los van de dialectachtergrond van sprekers bestaat er in Nederland volgens Stroop (1970) het populaire geloof dat de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] minder geschikt is in geschreven taal. Die negatieve attitude zal allicht ook gevoed zijn door een andere populaire overtuiging, nl. dat de groene volgorde [PART-VF] een germanisme is. Vooral in journalistieke kringen zou de weerstand tegen het gebruik van de groene volgorde [PART-VF] het sterkst zijn, wat ook weerspiegeld wordt in het negatieve advies van enkele stijlboekjes van krantenredacties en algemene taaladviesboeken (zie Haeseryn 1990: 38-39 en De Sutter 2005: 6-12 voor een overzicht). De Hoop & Smabers (1987) konden onder de Groningse studenten Nederlands dan weer geen verschillend oordeel vaststellen over de acceptabiliteit van de rode en groene volgorde in gesproken en geschreven taalgebruik.

De Sutter e.a (2005) en De Sutter (2005) interpreteren de stilistische volgordevariatie dan weer binnen een psycholinguïstisch model. Centraal staat de observatie dat groene volgorde [VF-PART] meer voorkomt in gesproken taal dan in geschreven taal, meer in omstandigheden waar twee of meer gesprekspartners met elkaar interageren dan in monologische situaties en meer in beperkt gecontroleerde teksten dan in teksten met een ruime redactionele controle. De Sutter interpreteert de drie registereffecten in termen van PRODUCTIEDRUK: hoe korter tijd een spreker heeft om zijn boodschap te coderen, hoe meer hij geneigd is om gebruik te maken van de groene volgorde [PART-VF]. Zo komt De Sutter tot een onderscheid tussen de groene volgorde [PART-VF] als de basisvolgorde en de rode volgorde [VF-PART] als een gemarkeerde socio-linguïstische variant die gebruikt kan worden waar de productiedruk laag of afwezig is.

Hoewel het productiemodel van De Sutter en collega's op een elegante manier de contexten beschrijft waarin de groene dan wel de rode volgorde gebruikt wordt, blijft evenwel de vraag open waarom de rode volgorde [VF-PART] de socio-linguïstische functie vervult van formele, verzorgde en prestigieuze variant. Bovendien heeft De Schutter (2005) erop gewezen dat de rode volgorde [VF-PART] de laatste vijftig jaar in frequentie is toegenomen hoewel niets aan de structurele conditionering veranderd is. We lijken hier dan ook te maken te hebben met een taalverandering waarbij de rode volgorde [VF-PART] verspreidt onder impuls van sociaal prestige. Mogelijk ligt de onderliggende motivatie voor het prestige van de rode volgorde [VF-PART] in een verder verleden dan in de literatuur tot nog toe gesuggereerd is. Concreet wil ik in hoofdstuk negen onderzoeken hoe bij het ontstaan van de variatie tussen de rode en de groene volgorde één van beide varianten een socio-linguïstische functie is gaan vervullen.

3.6 Opbouw van de rest van de studie

In wat voorafging is een overzicht gegeven van hypothesen uit de literatuur over de mogelijke motivaties voor de volgordevariatie in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord in de bijzin. De bespreking van die hypothesen heeft aangetoond dat er nog vragen open blijven die door middel van diachroon onderzoek beantwoord kunnen worden. De rest van de studie zal gewijd worden aan het zoeken naar antwoorden op die vragen. Ik zal hier een kort overzicht geven van de opbouw en de inhoud van de volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk 4: Corpus en methode

Om een antwoord te vinden op de diachrone onderzoeksvragen in deze studie, moeten we een corpus historische teksten verzamelen. In hoofdstuk één is al kort een zicht gegeven op de samenstelling van het diachrone corpus waarvan in deze studie gebruik gemaakt zal worden. In hoofdstuk vier wordt verder in detail ingegaan op de precieze methodologische keuzes bij het corpusonderzoek.

Hoofdstuk 5: Historische wortels van de volgordevariatie

Vervolgens zal ik in hoofdstuk vijf de distributie van de rode en groene volgorde presenteren in het verzamelde corpus historische teksten. Op die manier moet in de eerste plaats de vraag uit hoofdstuk één beantwoord worden of de hedendaagse volgordevariatie in clusters met een voltooid deelwoord gezien kan worden als een momentopname in een taalverandering in volle ontwikkeling. Daarnaast wordt de werkwoordsvolgorde in het hoofdstuk ook per clustertype apart gepresenteerd. Die volgordegegevens zullen in hoofdstuk zes vergeleken worden met de volgorde van de copulatieve constructies met *zijn*. Ten slotte zal ik de werkwoordsvolgorde in hoofdstuk vijf ook verder uitsplitsen volgens de regionale herkomst van de corpusteksten. Die data dienen als achtergrond voor hoofdstuk acht, waarin de regionale variatie van de volgorde in tweeledige clusters centraal staat.

Hoofdstuk 6: Clusterinterne motivaties voor werkwoordsvolgorde

In hoofdstuk zes wordt in het corpus historische teksten uitgezocht óf en hoe we in de loop van de geschiedenis van het Nederlands het ontstaan van een werkwoordelijke analyse kunnen observeren in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord. Hierbij zal ik de categoriale status van de clusters op een andere manier analyseren dan het geval is bij Michels (1959). Voor dit diachrone corpusonderzoek is het immers problematisch dat de categoriale status van de clusters met *zijn* en een participium niet altijd af te leiden is uit de context. Hoewel iedere moedertaalspreker van het Nederlands bij een zin als *de deur is gesloten* wel prima in staat is om intuïtief een verbale dan wel een nominale analyse te activeren, blijft het precieze verschil tussen beide analyses in dit en vele andere voorbeelden onuitgedrukt. Ik heb in dat verband al verwezen naar de moeilijkheden die De Sutter (2005) ondervonden heeft bij de analyse van clusters met *zijn* en een participium in een corpus met moderne krantentaal. Het spreekt voor zich dat die moeilijkheden nog pertinentier zullen zijn bij de corpusanalyse van historische teksten waar we geen enkel beroep kunnen doen op moedertaalintuïties. Ik zal in hoofdstuk zes dan ook een alternatieve taalgebruiksgebaseerde analyse voorstellen van de clusters om de problemen met intuïtie te vermijden. Hierbij worden ook de werkwoordclusters met *hebben* en een participium betrokken. Na het onderzoek naar de ontwikkeling van de werkwoordelijke analyse in het corpus zal ik proberen de resultaten zinvol in verband te brengen met de geobserveerde volgordedistributie uit hoofdstuk vijf.

Hoofdstuk 7: Contextuele motivaties voor werkwoordsvolgorde

In hoofdstuk zeven wordt de veranderende positie van focusgeschikte elementen in de bijzin onderzocht in het corpus historische teksten. Hoewel we op dit moment al een vrij goed zicht hebben op de plaatsing van constituenten in het Middelnederlands (De Meersman 1988, De Schutter 1988, Burridge 1993), zijn die ontwikkelingen tot nog toe niet in verband gebracht met de volgordeveranderingen in de werkwoordcluster. Op die manier kunnen de huidige

contextuele motivaties voor de werkwoordsvolgorde in een historisch perspectief geplaatst worden.

Hoofdstuk 8: Regionale verspreiding van de werkwoordsvolgorde

Op basis van de regionale volgordegegevens uit hoofdstuk vijf wordt in het achtste hoofdstuk de geografische verspreiding van de werkwoordsvolgorde geschetst door de eeuwen heen. Zo kan ook uitgezocht worden of de hedendaagse volgordevariatie in de standaardtaal teruggaat op het volgordeprofiel van één welbepaald dialect uit de zeventiende eeuw of dat we te maken hebben met een complexere regionale uitgangssituatie.

Hoofdstuk 9: Volgordevariatie, verschriftelijking en standaardisatie

Ten slotte zal ik in hoofdstuk negen uitzoeken of de werkwoordsvolgorde in de loop van de tijd dezelfde stilistisch gemarkeerde rol had als in het moderne Nederlands. Ik zal de gegevens uit hoofdstuk vijf in verband brengen met de secundaire literatuur over de verschriftelijking en de standaardisatie van het Nederlands om zo de geobserveerde werkwoordsvolgorde in een ruimer historisch socio-linguïstisch kader te plaatsen.

Hoofdstuk 4

Corpus en methode

“Historical linguistics can then be thought of as
the art of making the best use of bad data.”

Labov (1994: 11)

4.1 Inleiding

Om een antwoord te vinden op de diachrone onderzoeksvragen uit het vorige hoofdstuk, moeten we de enige getuigen raadplegen die ons nog resten van vroegere taalstadia: oude geschreven teksten. Het werken met historische bronnen brengt heel wat methodologische moeilijkheden met zich mee. In dit hoofdstuk worden specifiek een aantal knelpunten op een rijtje gezet die van toepassing zijn bij diachroon onderzoek van werkwoordsvolgorde in het Nederlands. In dialoog met de methodologische literatuur ga ik hierbij op zoek naar geschikte oplossingen op maat van onderhavig onderzoek. Om te beginnen wordt ingegaan op de samenstelling van een corpus historische teksten (§4.2). Vervolgens zal ik aandacht besteden aan de annotatie en selectie van werkwoordclusters in de corpusteksten door de eeuwen heen (§4.3). Ten slotte zal ik de manier toelichten waarop de resultaten uit de volgende hoofdstukken geanalyseerd zullen worden (§4.4).

4.2 Corpusverzameling

Ik heb een corpus verzameld met teksten vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw, zodat de evolutie van de werkwoordsvolgorde vanaf het vroege Middelnederlands tot het hedendaagse Nederlands ononderbroken getraceerd kan worden. Met teksten uit liefst acht opeenvolgende eeuwen onderscheidt dit corpus zich qua tijdsduur van vergelijkbaar syntactisch corpusonderzoek dat zich tot nog toe meestal beperkte tot de studie van het Middelnederlands alleen en/of het vroege Nieuwnederlands uit de zeventiende eeuw (o.a. De Meersman 1990, Burridge 1993).¹⁹ Het verzamelen van een collectie teksten uit een dergelijke lange tijdspanne zorgt evenwel voor enkele methodologische uitdagingen.

4.2.1 Methodologische uitdagingen

Om te beginnen maakt de ontwikkeling van de standaardtaal het moeilijk om het taalgebruik uit middeleeuwse bronnen te vergelijken met de taal uit latere documenten (o.a. Van der Wal 1992, Van der Sijs 2004). In de middeleeuwen wordt de geschreven taal nog sterk gekleurd door het persoonlijke dialect van de auteur en/of de kopiist. In de loop van de zestiende eeuw wordt de volkstaal onder andere onder impuls van de renaissance en de ontwikkelingen in de boekdrukkunst beregeld en gestandaardiseerd naar het voorbeeld van de klassieke talen (Van der Wal 1995). Hierbij is de geschreven standaardtaal vooral geënt op de Hollandse volkstaal, hoewel talige invloeden van zuidelijke en ook oostelijke immigranten niet onderschat mogen worden (voor discussie, zie Hendriks 1998, Van der Sijs 2004). Bij de selectie van de teksten voor het corpus moet met de externe geschiedenis van het Nederlands voldoende rekening gehouden worden.

¹⁹ Oudnederlandse teksten maken geen deel uit van het corpus omdat de analyse van de overgeleverde glossen en interlineaire vertalingen te veel bijkomende methodologische problemen stelt.

Naast het ontstaan van de standaardtaal zorgen ook enkele literaire ontwikkelingen tijdens de renaissance voor een breuk tussen het aanbod teksten uit de middeleeuwen en latere eeuwen. Zo gaat het Nederlands vanaf de renaissance steeds meer het Latijn vervangen als de prestigieuze taal voor wetenschap en cultuur (Van der Wal 1995). Dat betekent dat naast de tekstgenres die in de middeleeuwen al in de volkstaal geschreven werden (bv. epische gedichten, liederen, kluchten, receptenboeken, ambtelijke teksten) ook meer elitaire tekstgenres in het Nederlands geschreven worden (bv. wetenschappelijke, politieke en religieuze traktaten, sonnetten, klassieke tragedies). Daarnaast zien we vanaf de renaissance naast de dominante berijmde literatuur ook literair proza ontstaan zoals de schelmenroman, het reisverhaal en later ook de briefroman, de historische roman, de novelle, het kortverhaal, enz. Beide literaire ontwikkelingen tonen aan dat het niet vanzelfsprekend is om een type teksten te selecteren dat al acht eeuwen lang bestaat én al die tijd ook in het Nederlands werd geschreven.

Gezien de beschreven moeilijkheden om Middelnederlandse teksten te vergelijken met latere bronnen uit de Nieuwnederlandse periode (vgl. ook Van der Horst 1997: 299-300), heb ik ervoor geopteerd om complementaire corpora te verzamelen voor beide periode. Op die manier wil ik een zo ruim mogelijk beeld geven van de geschiedenis van het Nederlands zonder voorbij te gaan aan de geschetste complexiteit ervan. Toch heb ik voor beide corpora enkele beperkingen ingevoerd om het verzamelen van de teksten beheersbaar te houden.

Zo kies ik ervoor om geen berijmde teksten in het corpus op te nemen. Hoewel De Schutter (1995) heeft aangetoond dat het gebruik van extrapositie in rijmteksten niet afwijkt van de extrapositie in prozateksten, valt niet uit te sluiten dat rijm dwang wel de onderlinge plaatsing van werkwoorden kan beïnvloeden. Zeker wanneer de twee volgordevarianten voorkomen binnen eenzelfde fase in de taal, kan het eenvoudig wisselen van de werkwoordsvolgorde op het einde van een zin een gemakkelijke strategie zijn om twee regels te laten rijmen. Voor de verdere vergelijking van de woordvolgorde in rijm- en prozateksten verwijs ik naar De Schutter (1995), Blom (2002) en referenties hierin.

Daarnaast heb ik enkel teksten opgenomen in het corpus die beschikbaar zijn in een papieren of (bij voorkeur) een digitale editie.²⁰ Dat betekent dat de mogelijke tekstkeuze op voorhand al gefilterd is door wat uitgevers (vaak historici of letterkundigen) de moeite waard vonden om in het licht te geven. Heel wat interessante bronnen voor taalkundig onderzoek zijn al in uitgegeven vorm beschikbaar, maar helaas liggen linguïstische curiosa zoals processtukken met hun gebruik van de directe rede en egodocumenten als brieven of dagboeken (Vanacker 1963: x, Van Loon 2002: 80) veelal nog in de archieven besloten. In wat volgt zal ik de samenstelling van de deelcorpora bespreken en motiveren.

4.2.2 Ambtelijke teksten (1250-1800)

Bij de samenstelling van een corpus met Middelnederlandse teksten is het essentieel dat de teksten betrouwbaar te dateren en te lokaliseren zijn gezien de grote dialectvariatie in de teksten. Enkel tekstgenres zoals oorkonden, processtukken en egodocumenten (bv. dagboeken, brieven) met een expliciete vermelding van de plaats en datum van het schrijven voldoen aan dit criterium van lokaliseerbaarheid (Van Loon 2002). Naast een betrouwbare lokalisatie moeten de gekozen teksten ook in voldoende mate in de verschillende eeuwen en

²⁰ Voor een overzicht van digitale bronnen voor taalhistorisch onderzoek van het Nederlands, zie Coussé (2007b).

de dialectregio's overgeleverd zijn. Voor dat criterium scoren ambtelijke teksten het best aangezien die teksten continu door een kanselarij zijn geproduceerd en gearhiveerd, dit in tegenstelling tot egodocumenten, waarvan de overlevering in veel grotere mate van het toeval afhankelijk is.

Tegenover het voordeel dat ambtelijke teksten goed gelokaliseerd zijn en relatief overvloedig beschikbaar zijn staat het potentiële bezwaar dat ambtelijke teksten uitvoerig gebruik maken van stereotiepe formules, wat hun bruikbaarheid voor syntactisch onderzoek van volgordevariatie kan schaden. Marynissen (1999) en Boonen (2005, te versch.) hebben echter aangetoond dat werkwoordclusters in het protocol en het eschatocol van dertiende en veertiende-eeuwse oorkonden volgordevariatie vertonen zoals in het verhalende middenstuk (de zogenaamde context). Om de mogelijke invloed van vaste, stereotiepe formules toch tot een minimum te beperken, zal ik werkwoordclusters uit het protocol en het eschatocol van oorkonden niet in de resultaten opnemen. Daarnaast zal ik ook de tekstfrequentie van elke werkwoordcluster in de analyse betrekken, waardoor typische terugkerende patronen in de lopende tekst (bv. *zoals voorzeid is*) niet onopgemerkt zullen blijven.

Een bijkomend mogelijk bezwaar is dat ambtelijke teksten in een formele en zelfs archaïsche stijl geschreven zijn die wellicht niet het normale dagelijkse taalgebruik weerspiegelt van het moment van schrijven. Daar staat tegenover dat ambtelijke teksten in de middeleeuwen een zeker prestige genoten als normatief genre bij de ontwikkeling van een schrijftraditie. Zo is voor Hoogduitse oorkonden uit de veertiende tot en met zestiende eeuw aangetoond dat ze bij volgordeveranderingen binnen de werkwoordcluster voorliepen op meer informele genres als volksboeken, religieuze proza en persoonlijke brieven (Hammarström 1923, Ebert 1981, 1998, Bies 1996).

Concreet heb ik voor originele ambtelijke teksten gekozen die zo goed mogelijk het lokale taalgebruik tussen de burgers uit de stad weerspiegelen. Het gaat om schepenbrieven, statuten en reglementen, lokale rechtspraak, verkoopsovereenkomsten, huurcontracten, schenkingen, huwelijkscontracten, wilsbeschikkingen. Ambtelijke communicatie tussen de lokale overheid en het hogere gezag zoals de graaf, hertog, koning of keizer komt niet in aanmerking omdat de herkomst van de klerk veel onzekerder is en ook het taalgebruik meer bovengewestelijke kenmerken kan vertonen. Gezien de mogelijke dialectvariatie heb ik teksten gekozen uit drie centrale dialectstreken: enerzijds Vlaanderen en Brabant vanwege de vroege en rijke schriftelijke productie in de volkstaal en anderzijds Holland voor een optimale vergelijking met de latere standaardtaal.

Voor de dertiende en veertiende eeuw kon ik gebruik maken van bestaande gedigitaliseerde verzamelingen met ambtelijke teksten, nl. het Corpus Gysseling (Pijnenburg & Schoonheim 1998) en het Corpus Van Reenen-Mulder (Van Reenen & Mulder 1993).²¹ Voor de periode vanaf de vijftiende eeuw zijn helaas geen digitale bronnen beschikbaar, zodat ik een beroep heb moeten doen op papieren tekstedities van rechtsbronnen van de grotere steden (nl. Brugge, Gent, Oudenaarde, Kortrijk, Ieper, Antwerpen, Brussel, Leuven, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Gouda, Dordrecht en Breda).²² Aangezien digitale bronnen zich gemakkelijker automatisch laten doorzoeken en annoteren, zijn de papieren bronnen gescand

²¹ Ik wil het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden danken voor het ter beschikking stellen van de gedigitaliseerde en geannoteerde versie van het Corpus Gysseling. Ook gaat mijn dank uit naar Piet van Reenen voor het bezorgen van de meest recente digitale versie van zijn verzameling veertiende-eeuwse oorkonden.

²² De bibliografische gegevens van de rechtsbronnen zijn opgenomen in de "Bibliografie van primaire teksten" aan het einde van deze studie.

en gedigitaliseerd. Verschillende van de gescande tekstedities documenteren niet alleen de middeleeuwse rechtsgeschiedenis, maar bieden een overzicht van de stadsadministratie vanaf de middeleeuwen tot aan het einde van het Ancien Régime (in de Nederlanden tot 1795). Het continue aanbod ambtelijke teksten maakt het mogelijk om taalkundige tendensen te volgen vanaf de dertiende tot de achttiende eeuw in de drie dialectregio's. Waar mogelijk heb ik dan ook de middeleeuwse oorkonden, keuren en schepenbrieven aangevuld met jongere ambtelijke documenten zoals notariële akten, stadsreglementen en officiële brieven uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Bij de concrete keuze van de teksten werd ernaar gestreefd om een vijftal teksten van elk een vijfhonderdtal woorden lang te selecteren per regio per tijdsdoorsnede van 25 jaar. In totaal bevat dit deel van het corpus 381 000 woorden. Een overzicht van de grootte van het corpus in de verschillende tijdsdoorsneden en regio's wordt in paragraaf 4.2.4 gegeven.

4.2.3 Narratieve teksten (1575-2000)

Complementair met het corpus ambtelijke teksten, heb ik ook narratieve teksten verzameld uit de periode vanaf het einde van de zestiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw. In de loop van de zestiende eeuw worden meer tekstgenres geschikt voor syntactisch onderzoek, zodat het corpus niet meer beperkt hoeft te blijven tot ambtelijke teksten. Niet alleen vergroot het aanbod teksten in de volkstaal vanaf de renaissance, ook meer literaire tekstgenres kunnen pas vanaf dan betrouwbaar in tijd en ruimte geplaatst worden. De schrijver treedt immers uit de anonimiteit, zodat we een zicht krijgen op de herkomst van de schrijver en ook het moment van schrijven. Het corpus narratieve teksten overlapt in de zeventiende en achttiende eeuw met het corpus ambtelijke teksten, zodat de resultaten uit beide corpora tot op zekere hoogte met elkaar vergeleken kunnen worden.

Bij het verzamelen van het narratieve corpus is geen rekening meer gehouden met mogelijke dialectvariatie in de teksten, gezien de regionale nivellering van het geschreven taalgebruik bij de ontwikkeling van de standaardtaal vanaf de zestiende eeuw. Voor eventuele vergelijking met de ambtelijke teksten heb ik evenwel uitsluitend teksten uit Holland gekozen, waar sinds het begin van de zeventiende eeuw bovendien een grote tekstproductie in druk ontstaat. Concreet zijn narratieve prozateksten geselecteerd waarvan bekend is dat de auteur een geboren en getogen Hollander is.

De concrete keuze uit het grote aanbod van prozateksten heb ik laten afhangen van het aanbod in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (zie <http://www.dbnl.org>). Het gaat om fragmenten uit religieuze, filosofische, geschiedkundige en politieke betogen, inleidingen bij berijmde werken (bv. dichtbundels, toneelstukken), fragmenten uit reisverslagen, dagboeken, romans, novellen en kortverhalen, enz.²³

Ik heb ernaar gestreefd om per tijdsdoorsnede van 25 jaar teksten van drie tot vijf verschillende auteurs te verzamelen van elk minstens 2500 woorden lang. Dat brengt het narratieve corpus op een totaal van 218 000 woorden.

²³ De bibliografische gegevens van de narratieve teksten zijn opgenomen in de "Bibliografie van primaire teksten" aan het einde van deze studie.

4.2.4 Corpus in tijd en ruimte

Het verzamelde corpus ambtelijke en narratieve teksten bevat in totaal een kleine 600 000 woorden.²⁴ In volgende tabel wordt een overzicht gegeven van het aantal woorden in het corpus, uitgesplitst per regio en per tijdsdoorsnede van vijftientig jaar.

	Ambtelijk Corpus			Narratief Corpus
	Vlaanderen	Brabant	Holland	Holland
1250-1274	26 356	2 806		
1275-1299	37 044	15 335	11 239	
1300-1324	4 174	5 228	5 073	
1325-1349	6 884	3 013	8 216	
1350-1374	8 117	3 516	10 022	
1375-1399	8 206	5 336	13 452	
1400-1424	7 474	2 841	11 184	
1425-1449	6 314	4 443	11 330	
1450-1474	5 971	3 043	10 818	
1475-1499	6 390	2 040	10 527	
1500-1524	9 964	729	11 980	
1525-1549	6 959	958	8 441	
1550-1574	6 695	1 599	9 657	
1575-1599	5 153	846	4 293	12 235
1600-1624	3 016		4 351	17 203
1625-1649	3 841	963	4 979	10 249
1650-1674	4 842	3 432	4 593	10 603
1675-1699	753	1 563	2 162	10 809
1700-1724	1 227		2 609	13 281
1725-1749	3 847	4 596	1 463	6 438
1750-1774	4 109		2 809	13 368
1775-1799	361		2 274	11 917
1800-1824				19 219
1825-1849				15 401
1850-1874				7 938
1875-1899				17 440
1900-1924				13 588
1925-1949				14 023
1950-1974				11 561
1975-2000				12 636
Totaal	167 697	62 287	151 472	217 909

Tabel 4.1: Aantal woorden in het corpus uitgesplitst per regio en tijdsnede

Tabel 4.1 laat zien dat Brabant het minst vertegenwoordigd is binnen het ambtelijke corpus, wat toegeschreven kan worden aan een tekort aan beschikbare bronnen. Daarnaast wordt

²⁴ In vergelijking met moderne corpora geschreven en gesproken taal (bv. het 38-miljoen-woorden-corpus van het INL of het Corpus Gesproken Nederlands met negen miljoen woorden) is de omvang van het corpus bescheiden. Helaas is het binnen een doctoraatsproject van vier jaar niet mogelijk om op eigen houtje een veel groter corpus te verzamelen, te scannen, te annoteren en dan ook nog eens taalkundig te analyseren. Toch zal uit de volgende hoofdstukken blijken dat de data toereikend genoeg zijn om een fijnmazig beeld te geven van de veranderingen in de werkwoordcluster door de eeuwen heen.

duidelijk dat voor de periode 1575-1800 zowel ambtelijke als narratieve teksten verzameld zijn, zodat een vergelijking van beide tekstgenres voor een beperkte tijdspanne mogelijk wordt. Merk op dat het corpus ambtelijke teksten in de dertiende eeuw relatief meer woorden bevat dan in de latere tijdsdoorsneden. In de dertiende eeuw bleken immers tweeledige werkwoordclusters een stuk minder frequent voor te komen dan in de latere tijdsdoorsneden (zie hoofdstuk zes §6.3.4 en §6.4.4 voor een verklaring), zodat achteraf extra documenten verzameld zijn om voldoende werkwoordclusters te hebben.

4.3 Corpusannotatie

In het verzamelde corpus ambtelijke en narratieve teksten heb ik vervolgens alle bijzinnen geëxtraheerd die een vervoegde vorm van *hebben*, *zijn* en *worden* bevatten samen met een voltooid deelwoord of die een vervoegde vorm van *zullen* bevatten samen met een infinitief. In wat volgt zal ik dieper ingaan op de gevolgde annotatieprocedure, zodat duidelijk wordt hoe taalkundige concepten zoals ‘bijzin’ precies gedefinieerd zijn en welke corpusattestaties in het onderzoek betrokken zijn.

4.3.1 Semi-automatische annotatieprocedure

Bij het annoteren van het corpus heb ik ernaar gestreefd om met een minimale werklust een betrouwbare annotatie te maken. Voor een optimale efficiëntie is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande annotaties die vervolgens met behulp van computerscripts aangepast zijn aan de specifieke noden van het onderzoek.²⁵ Ontbrekende annotaties zijn bovendien ook zoveel mogelijk aan de hand van automatische procedures aangevuld. Wanneer echter de betrouwbaarheid van de automatisch gegenereerde annotaties niet gegarandeerd kon worden, is ervoor geopteerd om de bestaande annotaties handmatig aan te vullen. Helaas vraagt manuele annotatie erg veel tijd en energie, maar steeds werd betrouwbaarheid vóór efficiëntie geplaatst. Bovendien is elke manuele annotatieronde nog eens automatisch gecontroleerd op typische menselijke transcriptiefouten om een optimale consistentie van de annotatie te garanderen. In wat volgt zal ik de precieze automatische en manuele procedure specificeren.

4.3.2 Annoteren van vervoegde werkwoorden

Om te beginnen heb ik in het corpus alle instanties van vervoegde vormen van *hebben*, *zijn*, *worden* en *zullen* gemarkeerd. De ambtelijke teksten uit het Corpus Gysseling en het Corpus Van Reenen-Mulder zijn al gelemmatiseerd en van woordsoortinformatie voorzien, zodat de werkwoordsvormen in dit deel van het corpus aan de hand van computerscripts automatisch gemarkeerd konden worden. Voor de gescande ambtelijke teksten en alle narratieve teksten uit het corpus moest daarentegen de annotatie van de werkwoordsvormen vanaf nul beginnen. Het automatisch doorzoeken van een niet-geannoteerd corpus met teksten uit verschillende tijdsvakken is niet vanzelfsprekend. Om te beginnen bestaan er van elke werkwoordsvorm bijzonder veel spellingvarianten naargelang het spellingsysteem en de klankvarianten in de tekst (bv. vormvarianten van *is*: *is*, *js*, *his*, *ist*, *es*, *hes*, *hets*, *nes*, enz.). Daarnaast hebben sommige vervoegde werkwoorden dezelfde vorm als andere frequente woordsoorten (bv. *zijn* als vervoegd werkwoord in de derde persoon meervoud, als infinitief én als bezittelijk voornaamwoord). Om bovenstaande problemen zo efficiënt mogelijk aan te pakken zijn eerst

²⁵ Ik heb gebruik gemaakt van de programmeertaal AWK, ontwikkeld door Aho, Weinberger en Kernighan. AWK is uitstekend geschikt om tekstdata te doorzoeken en te manipuleren. Qua architectuur is AWK vergelijkbaar met meer bekende programmeertalen als C++ of Perl.

alle mogelijke varianten van de werkwoordsvormen in het corpus gemarkeerd door middel van computerscripts. Hierbij heb ik gebruik gemaakt van de spellingsvarianten uit het Corpus Gysseling en het Corpus Van Reenen-Mulder, aangevuld met alle denkbare varianten in de opeenvolgende spellingsystemen van het Nederlands en de bestaande allofonen in de Nederlandse dialecten. In een tweede annotatieronde zijn alle aangeduide werkwoordsvormen manueel gecontroleerd.

4.3.3 Afbakenen van zinsgrenzen

Na de annotatie van de vervoegde vormen van *hebben*, *zijn*, *worden* en *zullen*, zijn vervolgens de grenzen afgebakend van de zinnen die de werkwoordsvormen bevatten. Voor die opdracht is geen gebruik gemaakt van de aanwezige interpunctie in het corpus. Om te beginnen wijken de conventies voor interpunctie in oudere teksten gevoelig af van wat in het moderne geschreven Nederlands gangbaar is. Daarnaast worden leestekens vooral gebruikt om de grenzen van hoofdzinnen te markeren waardoor bijzinnen nog sowieso manueel gemarkeerd moeten worden.

Bij het bepalen van de zinsgrenzen is een onderscheid gemaakt tussen hoofd- en bijzinnen. Het is niet eenvoudig om voor alle tijdsdoorsneden het concept bijzin formeel af te bakenen. Voor het Nederlands is ondertussen uitvoerig beschreven hoe het functioneel-cognitieve concept van de ondergeschikte zin (in de zin van Cristofaro 2003) zich door de eeuwen heen steeds meer van de hoofdzin gaat onderscheiden aan de hand van formele kenmerken (Van der Horst 1981, Burridge 1993, Vandenberghe 2006). Om te beginnen grammaticaliseert een beperkt aantal woorden en constructies aan het begin van ondergeschikte zinnen tot formele markeers van onderschikking (bv. *toen*, *die*, *omdat*, *zodra*, *wat*, *hoewel*, *waarmee*, *tenzij*, *niettemin*). Het inleidende element gaat bovendien niet gepaard met inversie van het subject achter de persoonsvorm, maar wordt typisch door het subject van de zin gevolgd. De persoonsvorm bevindt zich samen met de andere werkwoorden op de derde zinsplaats of later in de zin. In de loop van het Middelnederlands komt de werkwoordcluster steeds meer achter in de ondergeschikte zin te staan (o.a. Van der Horst 1981, De Schutter 1988, De Meersman 1988, Burridge 1993, Blom 2002, Coussé 2003) waardoor ook de achterpositie van de persoonsvorm een typisch kenmerk van de bijzin wordt.

Bij de ontwikkeling van formele bijzinkenmerken zijn twee van de drie criteria gerelateerd met woordvolgorde. Burridge (1993: 52) heeft erop gewezen dat het gebruik van die criteria kan leiden tot circulariteit in onderzoek van woordvolgorde in de bijzin. Zij kiest dan ook voor een logisch-semantische classificatie van de zinnen uit haar corpus:

It seems that we have little choice but to rely on our logical interpretation of the clauses within their context to determine the relationship between them; i.e. the syntactic complex as a whole imposes an analysis even in the absence of any overt indicators.

Hoewel een semantische interpretatie van de relatie tussen zinnen erg aantrekkelijk is vanuit een theoretisch oogpunt, blijkt het in de praktijk erg moeilijk te zijn om zonder toegang tot de moedertaalintuïties van acht eeuwen Nederlands alle corpuszinnen adequaat te classificeren. Los van het praktische bezwaar rijst bovendien ook het probleem dat onderhavige studie in het bijzonder focust op een typisch formeel kenmerk van de bijzin, namelijk de volgorde van werkwoordclusters. Door ook ondergeschikte zinnen zonder formele bijzinkenmerken in de analyse te betrekken (zoals bijvoorbeeld conditionele bijzinnen met de persoonsvorm op de eerste zinsplaats), wordt er alleen maar bijkomende ruis in de data geïntroduceerd.

Gezien de geschetste problemen met een semantische interpretatie heb ik het onderscheid tussen hoofd- en bijzinnen toch aan de hand van formele criteria gedefinieerd. Vandenberghe (2006) heeft evenwel aangetoond dat een semantische en formele classificatie van bijzinnen al vanaf de veertiende eeuw grotendeels met elkaar overlapt. Ik heb bijzinnen gedefinieerd als zinnen (1) die door een woord of woordgroep ingeleid zijn die in het hedendaagse Nederlands prototypisch geassocieerd wordt als een onderschikkend voegwoord, vraagwoord, relatief voornaamwoord of relatief bijwoord, (2) waar het inleidende bindwoord geen inversie uitlokt met het subject of – anders gezegd – waar het inleidende bindwoord en de persoonsvorm niet adjacent zijn. Ik illustreer de criteria aan de hand van enkele bijzinnen uit het corpus ambtelijke teksten:

- (1) daerof dat scepenen alvoren wel **gheinformeirt waren** (Brugge 1432)
- (2) dat hem die ambachtsnape die weten **gedaen hadde** (Breda 1447)
- (3) dat jegen hem **ghecoft heuet** heijnrich koke die houdere es van dezen brieue een pont jars an renten jn goeden hollanschen payementen jof in payementen dat alsoe goet es (Gouda 1333)
- (4) [lieden] die ghelt **ghedert hebben** in meentuchten (Brugge 1280)
- (5) welke cappelrie **ghesticht js** inder kerken (Leiden 1392)

Hoewel het inleidende woord in de volgende zinnen vandaag als een voegwoord geanalyseerd kan worden, zijn ze niet in het corpus opgenomen aangezien het inleidende woord en de persoonsvorm adjacent zijn:

- (6) [ter seluer costumen van cope ende van stercope] dat **eft ghestaen** tote hare (Gent 1285)
- (7) waerup is **ghesloeten** dat nyemant in sulcke saecken hem sal moegen verexcuseren (Gouda 1528)
- (8) welk lant **es gheeten** middelstic & nortmaet (Brugge 1266)

Dergelijke zinnen bleken evenwel erg zeldzaam te zijn in het corpus en zorgen voor geen al te grote reductie van de relevante attestatie.

4.3.4 Annotatie van niet-vervoegde werkwoorden

Wanneer de grenzen van de zinnen met een vervoegde vorm van *zijn*, *hebben*, *worden* en *zullen* afgebakend zijn, kunnen de andere relevante niet-vervoegde werkwoorden in de zin geannoteerd worden. Hierbij heb ik een onderscheid gemaakt tussen een persoonsvorm (anders dan *zijn*, *hebben*, *worden* en *zullen*), voltooid deelwoord, onvoltooid deelwoord, kale infinitief en *te*-infinitief. Op die manier kan in detail nagegaan worden met welke werkwoordsvormen *hebben*, *zijn*, *worden* en *zullen* gecombineerd worden in zowel hoofd- als bijzinnen. In dit onderzoek zal de combinatie van *zijn*, *hebben* en *worden* met een voltooid deelwoord [VF+PART] en *zullen* met een kale infinitief [VF+INF] centraal staan.

4.3.5 Voorbeeldannotatie

Ter afsluiting zal ik de besproken annotatieprocedure illustreren met de annotatie van een Amsterdamse oorkonde uit 1333.

```

<protocol
Wj dirc vrankensoen ende dirc willam scepene jn amstelredamme orconden
protocol>

<context
dat voer ons quamen die goetshws beraders heyn nitaertssoen tideman die
zael claes duvelant ende claes van den damme ende ghelieden <BZ dat hem
PART_albetaelt VF_ZIJN_waer dat hws ende dat erue <BZ dat PART_gheleghen
VF_ZIJN_is tuisken der kercsteghe ende peters weuers ans boersmakers to BZ>
BZ> ende hijr of soe ghauen si enen vrien eyghendoem heynric iacobssoen
ende dirc grieten soen ende voert soe ghelieden si <BZ dat si van desen
voerscreuen erue horen wt ghang INF_hebben VF_ZULLEN_sellen op die steghe
buten horen scade BZ>
context>

<eschatocol
<HZ <BZ op dat dit seker ende vast VF_ZIJN_si BZ> So VF_HEBBEN_heb wi
scepene voer ghenoeft desen brief PART_bezegheld mit onsen zeghele
ghegheven in dien jaer onsheren durent driehondert ende drie ende dertich
op sinte clements dach HZ>
eschatocol>

```

Figuur 4.1: Annotatie van een Amsterdamse oorkonde uit 1333

Om te beginnen is te zien hoe met de labels **protocol**, **context** en **eschatocol** het formuleire deel van de oorkonden onderscheiden wordt van de lopende tekst. Vervolgens is de woordsoortinformatie en de lemmatisering van de werkwoorden *zijn*, *hebben*, *worden* of *zullen* met een liggend streepje voor de werkwoorden geplaatst. Verder zijn de grenzen van de zinnen afgebakend met de labels **HZ** en **BZ**. Tenslotte zijn de overige werkwoorden in de gemarkeerde zinnen van woordsoortinformatie voorzien.

4.4 Kwantitatieve data-analyse

Op basis van de annotaties in het corpus ambtelijke en narratieve teksten heb ik vervolgens de onderzoeksvragen uit hoofdstuk drie empirisch bestudeerd. Hierbij heb er ik steeds naar gestreefd om alle relevante corpusattestaties nauwkeurig te tellen en te inventariseren per tijdsnede. Zo wil ik niet alleen een zicht geven op de oudste attestaties van een of andere taalkundige bevinding, maar wil ik ook het precieze verloop van de taalverandering in de tijd kunnen traceren. Voor zover voldoende corpusattestaties per tijdsdoorsnede beschikbaar waren, zijn de resultaten in deze studie afgebeeld in grafieken, zodat eventuele frequentiewisselingen door de tijd heen in één oogopslag duidelijk worden. Bij zeldzamere fenomenen zijn de kwantitatieve resultaten in tabellen afgebeeld aangezien grafieken hier te grote fluctuaties laten zien door een gebrek aan gegevens. De belangrijkste trends uit de grafieken en tabellen zijn ook statisch getest op hun significantie.²⁶ Hierbij wil ik van meet af aan duidelijk maken dat de statistische tests slechts een hulpmiddel zijn om de taalkundige argumentatie te ondersteunen. Daarom zullen ze doorgaans in de marge gepresenteerd worden, veelal in de vorm van voetnoten. In wat volgt zal ik de statistische tests kort introduceren.

²⁶ Ik wil Gert De Sutter hartelijk danken om zijn zeer gewaardeerde hulp bij het bepalen en het uitvoeren van de statistische tests in deze studie. Ik verwijs ook naar het proefschrift van Gert De Sutter (2005) voor meer details over de statistische tests.

Om te beginnen wordt in deze studie de vraag gesteld of frequentieschommelingen in de data (bv. de distributie van de rode en de groene volgorde) in de verschillende tijdsdoorsneden toe te schrijven zijn aan toevallige synchrone variatie dan wel of we met echte taalverandering te maken hebben waarbij één taalkundige variant frequenter wordt dan een andere variant. In statistische termen stellen we ons de vraag of er een lineaire associatie bestaat tussen de taalkundige variabele en de ordinale tijdsvariabele. Met de Mantel-Haenszel-chikwadraattest (MH- χ^2) zal in deze studie bepaald worden óf er een lineaire associatie is tussen beide variabelen. Bij de χ^2 zal steeds het aantal vrijheidsgraden (df) en de significantie (p) gerapporteerd worden.

Om de sterkte van de lineaire associatie te bepalen tussen variabelen, zal de gammacoëfficiënt (γ) berekend worden. De gammacoëfficiënt levert een waarde op tussen -1 (perfect negatieve associatie) en +1 (perfect positieve associatie). Een waarde van 0 betekent dat er geen associatie is. Bij de gammacoëfficiënt zal ook steeds de asymptotische standaardfout (ASF) gerapporteerd worden waarmee we het betrouwbaarheidsinterval (BI) van γ kunnen bepalen met de formule $BI = \gamma \pm 1.96 * ASF$. Als de waarde 0 niet in het betrouwbaarheidsinterval ligt, dan hebben we te maken met een significante lineaire associatie.

Daarnaast wordt in deze studie ook onderzocht of een taalkundige variabele invloed heeft op de distributie van de werkwoordsvolgorde door de tijd heen. Om het effect van de taalkundige variabele te testen kunnen gebruik maken we van de Cochran-Mantel-Haenszel-test (CMH- χ^2) waarbij over alle tijdsdoorsneden heen nagegaan wordt of de taalkundige variabele een significante invloed uitoefent op de werkwoordsvolgorde.

Ten slotte zal in deze studie ook de gewone chikwadraattest (χ^2) gerapporteerd worden om na te gaan of het verschil tussen twee variabelen significant is. De test wordt niet gebruikt om de associatie van een taalkundige variabele en de tijdsvariabele te bepalen aangezien χ^2 enkel test óf er een samenhang is tussen twee variabelen terwijl het krachtiger MH- χ^2 ook in staat is om te bepalen of er een lineaire samenhang bestaat tussen beide variabelen.

Hoofdstuk 5

Historische wortels van de volgordevariatie

“Firstly, it is essential to distinguish a ‘pathway’ for change from a ‘cause’ of change: in other words, we must not confuse *how* a language changes (even when the data one observes can clearly be described in an interestingly structured way) with *why* it changes.”
Harris (1984: 181)

5.1 Inleiding

Nu de theoretische en methodologische fundamenteën van onderhavig onderzoek uiteengezet zijn, wordt in dit hoofdstuk met de bespreking en de analyse van de corpusresultaten van deze studie begonnen. Concreet zal ik in dit hoofdstuk de distributie van de werkwoordsvolgorde in tweeledige clusters in de bijzin presenteren door de eeuwen heen. Op die manier wordt een antwoord gezocht op de primaire onderzoeksvraag uit hoofdstuk één: wat zijn de historische wortels van de volgordevariatie in de tweeledige werkwoordclusters met een participium? De beschreven volgorde-tendensen zullen daarnaast ook de achtergrond vormen voor het verdere onderzoek in hoofdstuk zes tot en met negen naar motivaties die de distributie van de rode en de groene volgorde bepalen. Ik kies ervoor om alle resultaten over de werkwoordsvolgorde in één beschrijvend hoofdstuk samen te brengen, zodat in latere hoofdstukken ten allen tijde naar alle beschikbare volgordegegevens verwezen kan worden.

Hoofdstuk vijf is als volgt opgebouwd. Om te beginnen zal ik aantal termen en concepten uit de historische taalkunde introduceren die relevant zijn voor de beschrijving en de interpretatie van de diachrone corpusresultaten uit dit hoofdstuk (§5.2). Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de veranderende werkwoordsvolgorde zoals die beschreven is in de literatuur (§5.3). De tendensen uit het bestaande onderzoek worden vervolgens vergeleken en aangevuld met eigen corpusresultaten. Ik zal beginnen met een overzicht te geven van de veranderingen in de werkwoordsvolgorde in het corpus ambtelijke teksten en het corpus narratieve teksten voor alle onderzochte werkwoordclusters samen (§5.4). In een volgende paragraaf worden die globale resultaten uitgesplitst naargelang het type hulpwerkwoord dat in de werkwoordcluster is gebruikt (§5.5). Ten slotte komt ook de regionale variatie in de werkwoordsvolgorde in het corpus ambtelijke teksten aan bod. (§5.6) Het hoofdstuk wordt afgesloten met de klijtlijnen voor een plausibel scenario van de veranderende werkwoordsvolgorde (§5.7).

5.2 Verloop van een taalverandering

Om te beginnen zal ik in deze paragraaf een aantal termen en concepten uit de historische taalkunde introduceren die relevant zijn voor de beschrijving en interpretatie van de diachrone corpusresultaten uit volgende paragrafen en ook nog de rest van het onderzoek.

5.2.1 Introductie van een nieuwe variant

In de ontwikkeling van levende talen worden voortdurend nieuwe varianten naast bestaande vormen geïntroduceerd in de taal. Wanneer die nieuwe variant na verloop van tijd een plaatsje veroverd heeft binnen de taalgemeenschap, kunnen we spreken van een INNOVATIE binnen de taal. Doorgaans ziet men de eerste attestatie van de innovatieve variant B in de taal als het begin van een taalverandering A → B. Nochtans hoeft de introductie van een nieuwe variant

in de taal niet noodzakelijk tot het VERLIES van de originele variant te leiden. Zo kunnen de oude en nieuwe variant jarenlang naast elkaar blijven voorkomen vóór de oude variant uit de taal verdwijnt. Hopper (1991) heeft de tussenfase met synchrone variatie LAYERING genoemd. Het frequente voorkomen van het veranderingsproces $A \rightarrow A / B \rightarrow B$ waarna de innovatie B na variatie uiteindelijk GESELECTEERD wordt, heeft geleid tot de aanname dat taalverandering (en in het bijzonder grammaticalisatie) een proces in één richting is (UNIDIRECTIONALITEIT).

5.2.2 Verspreiding van een nieuwe variant

Tijdens de periode met variatie zien we een graduele verspreiding of SELECTIE van de nieuwe variant in de taal ten koste van de oude variant.²⁷ Nu blijkt de selectie niet gelijkmatig in de tijd te verlopen. Bij de introductie van de innovatie wordt de nieuwe variant een tijdlang vrij weinig gebruikt tegenover de gangbare variant. Vervolgens wint de nieuwe variant in relatief korte termijn aan frequentie ten koste van de oorspronkelijke variant. Op het einde van het selectieproces blijft de oorspronkelijke variant nog een tijdlang als lexicaal RESIDU in de taal aanwezig, een situatie die PERSISTENTIE is genoemd (Hopper 1991).

Als we de relatieve frequentie van de nieuwe variant tegenover de oorspronkelijke variant op een tijdlijn uitzetten, dan heeft de trendlijn typisch de vorm van een S-CURVE. Die curve kan vrij nauwkeurig beschreven worden door een wiskundige logistische functie (o.a. Kroch 1989, Croft 2000). Denison (2003) waarschuwt ervoor dat de logistische functie weliswaar het verloop van een taalverandering beschrijft, maar dat ze de verandering zelf niet determineert. Zo doorlopen sommige innovaties niet het volledige selectieproces, maar wordt hun verspreiding gestuit door concomitante veranderingen.

Bij bestaande kwantitatieve studies van selectie is gebleken dat de frequentie van een nieuwe variant in sommige grammaticale contexten systematisch hoger is dan in andere contexten (o.a. Croft 2000). De selectie van een innovatie loopt met andere woorden in sommige contexten voor op andere contexten. Dat verschil in TIMING heeft geleid tot de hypothese dat een innovatie ontstaat in een beperkte context die bijzonder gunstig is voor zijn introductie, waarna in de loop der tijd de gebruiksmogelijkheden verruimen en de innovatie zich naar andere contexten verspreidt. Kroch (1989) gaat in tegen die selectiehypothese en stelt dat een innovatie al vanaf zijn eerste introductie in de taal in alle contexten mogelijk is. Het verschil in frequentie bij de selectie van de innovatie in uiteenlopende contexten schrijft hij toe aan initiële frequentieverschillen in die contexten. Essentieel in zijn CONSTANT RATE HYPOTHESIS is dat de selectie in alle contexten even snel verloopt. Hoewel het bij vergelijking van de S-curves uit verschillende contexten lijkt alsof de selectie sneller verloopt in gunstige contexten, blijkt de hellingsgraad van de S-curves wel constant in alle contexten.

Als contextuele factoren de selectie van een innovatie mogelijk niet voorstuwten, hoe kan de frequentietoename van de innovatie dan verklaard worden? Sinds de jaren tachtig hebben Bybee en collega's (Bybee 1985, Bybee & Thompson 1997, Bybee & Hopper 2001, Bybee 2006) gewezen op het belang van frequentie zelf bij het verspreiden van een innovatie. Om te beginnen zijn frequente woorden veel gevoeliger voor fonologische en semantische erosie dan woorden met een lage TOKEN FREQUENTIE. Die reductieverschijnselen gaan hand in hand met taalveranderingsprocessen zoals grammaticalisatie. Daartegenover staat evenwel ook dat net die constructies na verloop van tijd niet meer aansluiten bij verdere vernieuwingen en een lexicaal residu gaan vormen waar oudere structuren doorleven. Daarnaast zijn constructies die

²⁷ Een alternatieve term is PROPAGATION (Croft 2000).

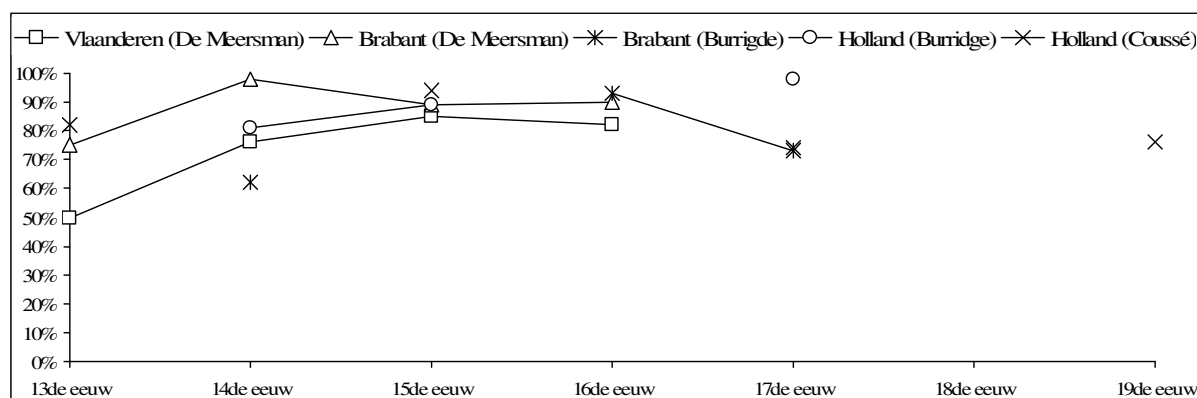
door veel verschillende lexicale items ingevuld worden een hogere productiviteit dan constructies met een lage TYPE FREQUENTIE.

Een alternatieve verklaring voor de selectie van innovaties is sinds het werk van Weinreich e.a. (1968) binnen de sociolinguïstiek uitgewerkt. De verspreiding van innovaties wordt hier gezien als het gevolg van maatschappelijke dynamiek tussen de verschillende sociale klassen, tussen mannen en vrouwen en bij verschillende generaties (o.a. Labov 1994, Croft 2000).

5.3 Werkwoordsvolgorde in de literatuur

Nu de nodige terminologie geïntroduceerd is, zal ik in deze paragraaf een overzicht geven van de veranderende werkwoordsvolgorde zoals die beschreven is in de literatuur. Hoewel het diachrone onderzoek naar werkwoordsvolgorde in het Nederlands niet in omvang noch in detail vergeleken kan worden met het onderzoek naar het moderne Nederlands, is het met onze kennis van het verloop van de volgordeverandering in het Nederlands toch vrij goed gesteld. De Meersman (1990) heeft in één publicatie de resultaten samengebracht van een aantal studies (in het bijzonder licentiaatsverhandelingen) die de werkwoordsvolgorde binnen één tekst gedetailleerd inventariseren. Op die manier hebben we een overzicht gekregen van de volgordesituatie in de Middelnederlandse periode binnen de dialectstreken Vlaanderen en Brabant. Daarnaast is de diachrone evolutie van de werkwoordsvolgorde onderzocht in een tweetal longitudinale studies van Brabantse en Hollandse teksten in enkele opeenvolgende tijdsdoorsneden (Burridge 1993, Coussé 2003).²⁸ In wat volgt zal ik de bevindingen van de genoemde studies samenbrengen in een tweetal grafieken om een eerste zicht te krijgen op de veranderingen van de werkwoordsvolgorde in het Nederlands. Ik zal hierbij een onderscheid maken tussen de werkwoordsvolgorde in tweeledige clusters in de bijzin met een voltooid deelwoord enerzijds en met een infinitief anderzijds aangezien de resultaten van De Meersman (1990) en Coussé (2003) geen verdere details bieden. Indien beschikbaar zal ik de bespreking van de grafieken aanvullen met nog ontbrekende gegevens uit een aantal monografieën.

In grafiek 5.1 is het aantal werkwoordclusters met een participium in de groene volgorde [PART-VF] afgebeeld tegenover het totale aantal clusters met een voltooid deelwoord in de bijzin. De resultaten zijn per eeuw samengevat voor de onderzochte dialectregio's in de drie studies.

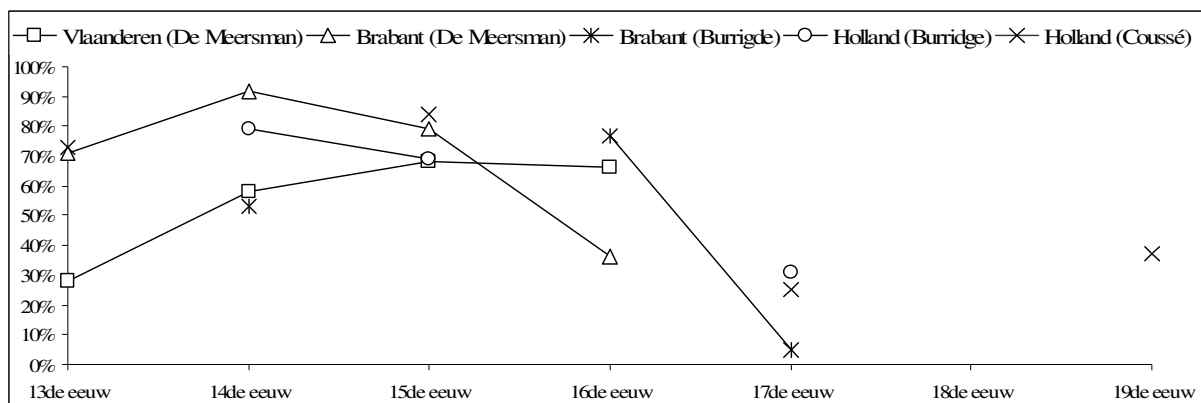

Grafiek 5.1: Percentage [PART-VF] in De Meersman (n = 6364), Burridge (n = 817) en Coussé (n = 1701)

²⁸ De resultaten van Coussé (2003) maken geen deel uit van deze studie en worden bijgevolg als een aparte studie besproken in de literatuurstudie.

Een eerste verkenning van de grafiek leert dat de volgorde in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord enkele veranderingen ondergaat tijdens de onderzochte periode van de dertiende tot de zeventiende eeuw. In de vroegste teksten uit de tweede helft van de dertiende eeuw blijkt dat naast de groene volgorde [PART-VF] ook de rode volgorde [VF-PART] frequent voorkomt in de drie bestudeerde dialectgebieden. De Meersman (1990) vindt in de dertiende eeuw een nagenoeg evenwichtige distributie van beide werkwoordsvolgordes in Vlaanderen terwijl de groene volgorde [PART-VF] op dat moment in Brabant al duidelijk het grootste aandeel heeft. Ook in Holland is de groene volgorde [PART-VF] al vanaf de dertiende eeuw dominant, zoals uit de studie van Coussé (2003) blijkt. In de veertiende eeuw zien we in alle drie de dialectstreken een gevoelige toename van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] waarna het de dominante volgordevariant blijft in de vijftiende en zestiende eeuw in alle drie de onderzochte dialectstreken. Vanaf de zeventiende eeuw lijkt een einde te komen aan de relatief stabiele volgordedistributie uit de late middeleeuwen. Terwijl Burridge (1993) een hoog aandeel groene volgorde [PART-VF] optekent in Hollandse teksten uit de zeventiende eeuw, zien we in de Hollandse teksten van Coussé (2003) en de Brabantse teksten van De Meersman (1990) een opvallende toename van het aandeel rode volgorde [VF-PART]. Ook in Vlaanderen zien we een variërende voorkeur voor de groene dan wel rode volgorde in de zeventiende eeuw. In processtukken uit het land van Aalst merkt Vanacker (1963) een uitgesproken voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] op tot diep in de zeventiende eeuw. Vandenbroucke (1966) treft dan weer in het *Schilderboek* (1604) van Carel Van Mander (geboren in Meulebeke, nabij Kortrijk) een frequent gebruik van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] aan. Mogelijk wijst de wisselende volgordedistributie in de zeventiende eeuw erop dat de groene volgorde [PART-VF] stilaan concurrentie krijgt van de alternatieve rode volgorde [VF-PART]. Het aanzienlijke aandeel rode volgorde [VF-PART] in Hollandse teksten uit de negentiende eeuw wijst er alvast op dat de rode volgorde diachroon in belang toeneemt.

In de volgende grafiek 5.2 is het aandeel groene volgorde [INF-VF] in clusters met een infinitief afgebeeld tegenover het totale aantal clusters met een infinitief in de bijzin.

Grafiek 5.2: Percentage [INF-VF] in De Meersman (n = 4146), Burridge (n = 399) en Coussé (n = 1184)

Grafiek 5.2 toont meer schommelingen in het aandeel groene volgorde [INF-VF] in clusters met een infinitief dan grafiek 5.1 voor de clusters met een voltooid deelwoord. Bovendien valt op dat het percentage groene volgorde [INF-VF] in elke tijdsdoorsnede lager is dan in de vorige grafiek. In de dertiende eeuw is de rode volgorde [VF-INF] zelfs de dominante volgorde in Vlaanderen. Ondanks de volgordeverschillen tussen werkwoordclusters met een voltooid deelwoord en een infinitief, kunnen we toch dezelfde diachrone tendensen onderscheiden. Zo stijgt ook in clusters met een infinitief het aandeel groene volgorde [INF-VF] in de loop van de veertiende eeuw in alle dialectstreken. De dominantie van de groene volgorde [INF-VF] houdt

echter in clusters met een infinitief niet zo lang aan. In Holland en Brabant laat zich al in de vijftiende eeuw een toename van het aandeel rode volgorde [VF-INF] optekenen. Vlaanderen blijft echter tot in de zestiende eeuw aan de groene volgorde [INF-VF] vasthouden. Vanaf 1600 merkt Vanacker (1958, 1963) een plotse voorkeur voor de rode volgorde [VF-INF] op in zijn Aalsterse procesteksten. Ook Vandenbroucke (1966) tekent een dominante rode volgorde [VF-INF] op in het *Schilderboek* van Carel Van Mander.

Met het bestaand diachroon onderzoek naar de volgorde in tweeledige werkwoordclusters in de bijzin kunnen we al een eerste zicht krijgen op enkele grote trends in de evolutie van de werkwoordsvolgorde. Om te beginnen zien we in het vroege Middelnederlands de selectie van de groene volgorde [V-VF] in zowel clusters met een voltooid deelwoord als een infinitief. Na een vrij stabiele periode met hoofdzakelijk de groene volgorde [V-VF], blijkt de rode volgorde [VF-V] weer in concurrentie te treden met de groene volgordevariant [V-VF] en toe te nemen in frequentie.

Toch blijven er een aantal grote lacunes in het bestaande diachrone onderzoek, die ik met de materiaalverzameling in deze studie wil invullen. Om te beginnen is het onderzoek beperkt tot teksten vanaf de dertiende tot de zeventiende eeuw (met uitzondering van de tijdsdoorsnede uit de negentiende eeuw in Coussé 2003). In hoofdstuk vier is ervoor gepleit om teksten te verzamelen vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw, zodat de evolutie van de volgorde vanaf het vroege Middelnederlands tot het hedendaagse Nederlands ononderbroken getraceerd kan worden. Daarnaast is in het volgordeonderzoek van De Meersman (1990) en Coussé (2003) enkel een onderscheid gemaakt tussen clusters met een voltooid deelwoord of met een infinitief. Uit de studie van Burridge (1993) blijkt evenwel dat ook het type hulpwerkwoord de volgorde tot op zekere hoogte bepaalt. In hoofdstuk vier is al aangegeven dat in deze studie een onderscheid gemaakt wordt tussen clusters met het hulpwerkwoord *hebben*, *zijn*, *worden* of *zullen*. Ten slotte wordt een optimale vergelijking van de tijdsdoorsneden en dialectstreken bemoeilijkt door de uiteenlopende aard van het onderzochte tekstmateriaal. Zo werken De Meersman (1990) en Coussé (2003) met een steekproef van erg uiteenlopende tekstgenres (ambtelijke teksten, kronieken, proza, dagboekfragmenten, brieven) terwijl Burridge (1993) enkel artesteksten onderzoekt. Ebert (1981, 1998) en Bies (1996) hebben voor het Hoogduits aangetoond dat de werkwoordsvolgorde uit de veertiende tot de zestiende eeuw sterk beïnvloed wordt door de stijl en het register van teksten. Bij de verzameling van een corpus heb ik daarom geprobeerd het soort teksten zo stabiel en homogeen mogelijk te houden door de tijd heen. Gezien echter de methodologische uitdagingen, beschreven in hoofdstuk vier, heb ik hierbij noodgedwongen een onderscheid gemaakt tussen ambtelijke teksten enerzijds en narratieve bronnen anderzijds. Ik zal in wat volgt altijd een duidelijk onderscheid blijven maken tussen de resultaten uit beide subcorpora.

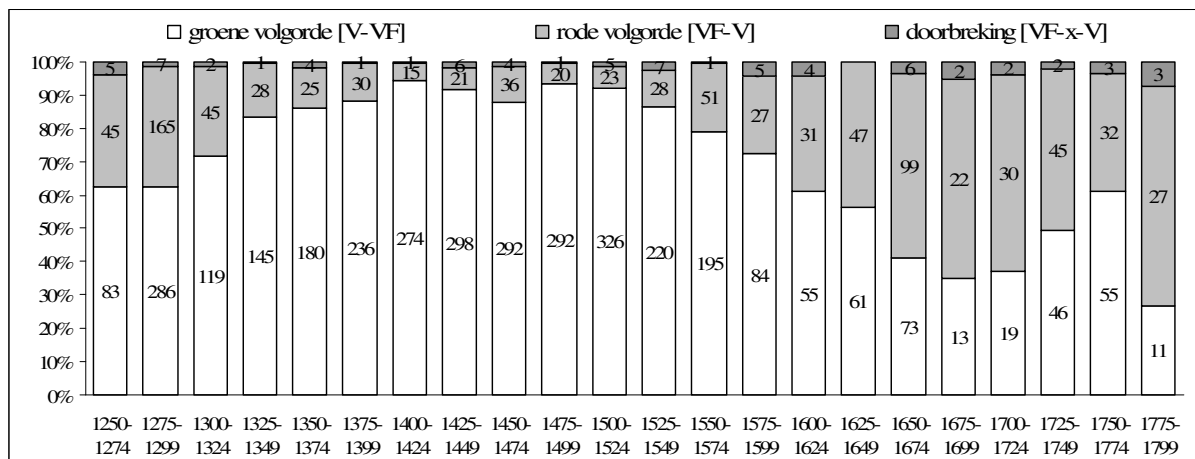
5.4 Algemene volgordetendensen

Nu de grote tendensen van de werkwoordsvolgorde in het Middelnederlands op basis van de bestaande literatuur geschetst is, zal ik proberen dat grove beeld te verfijnen en verder aan te vullen in de tijd met de volgorderesultaten van onderhavig onderzoek. Om een beter inzicht te krijgen op het precieze verloop van de volgordeveranderingen in de geschiedenis van het Nederlands, zal ik eerst de distributie van de werkwoordsvolgorde in alle onderzochte clusters samen presenteren in kleine tijdsdoorsneden. Die algemene tendens wordt later in de volgende

paragrafen verder uitgesplitst naargelang het gebruikte hulpwerkwoord (§5.5) of de herkomst van de onderzochte documenten (§5.6).

5.4.1 Ambtelijke teksten

In de volgende grafiek wordt de interne volgorde afgebeeld van 4327 werkwoordclusters uit ambtelijke teksten vanaf halverwege de dertiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw. De distributie van clusters met de groene volgorde [V-VF], de rode volgorde [VF-V] en de rode volgorde inclusief een doorbrekend element [VF-x-V] is weergegeven per tijdsdoorsnede van vijftieng jaar. In de grafiek is de relatieve frequentie van de volgordevarianten weergegeven als percentages op de X-as. Daarnaast is ook de frequentie van elke variant per tijdsdoorsnede in absolute cijfers gegeven in de balkjes.

Grafiek 5.3: Werkwoordsvolgorde in ambtelijke teksten (n = 4327)

Grafiek 5.3 toont een opvallend graduele ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde door de tijd heen. In de vroegste bronnen uit de dertiende eeuw komt de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] in een derde van de onderzochte werkwoordclusters voor naast de groene volgorde [V-VF]. In de loop van de veertiende eeuw gaat het gebruik van de rode volgordevariant [VF-V] in de teksten stelselmatig achteruit tot aan het begin van de vijftiende eeuw het aandeel rode volgorde [VF-V] geslonken is tot onder de tien procent. We zien hier met andere woorden de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] in de ambtelijke teksten ten koste van de rode volgorde [VF-V], die als een residu overblijft.²⁹

Gedurende de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw is de werkwoordsvolgorde erg stabiel en blijft de groene volgorde [V-VF] veruit de meest frequente volgordevariant.³⁰ Als we in meer detail naar de afzonderlijke ambtelijke teksten gaan kijken uit de vijftiende en zestiende eeuw, dan valt op dat in de tekstproductie van elke stedelijke kanselarij de rode

²⁹ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde en de tijdsvariabele voor de periode 1250-1400 ($MH-\chi^2 = 85.09$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een sterke negatieve associatie ($\gamma = -0.40$, $ASF = 0.04$) voor diezelfde periode. We hebben dus te maken met een significante trend waarbij de groene volgordevariant frequenter wordt dan de rode variant in de loop van de dertiende en de veertiende eeuw.

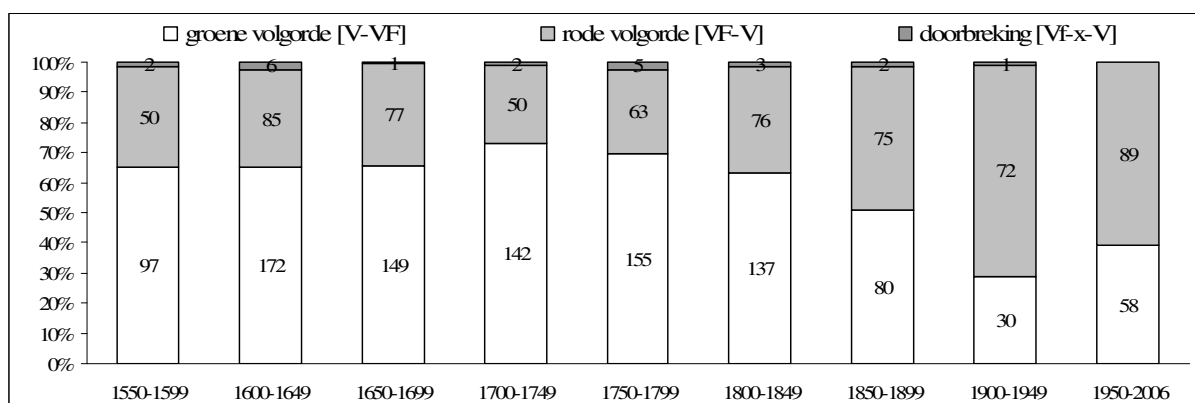
³⁰ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er in de periode 1400-1550 geen significante lineaire associatie is tussen de werkwoordsvolgorde en de tijd ($MH-\chi^2 = 2.97$, $df = 1$, $p = 0.08$). Ook de gammacoëfficiënt toont geen significante associatie ($\gamma = 0.10$, $ASF = 0.05$). Als we met de asymptotische standaardfout ASF immers het betrouwbaarheidsinterval voor γ afbakenen ($0.1005 \pm 1.96 * 0.0584 = [0.21 ; -0.01]$) dan blijkt de waarde 0 in het interval te liggen. Samenvattend is er in de vijftiende eeuw en in de eerste helft van de zestiende eeuw geen significante trend waarbij één volgordevariant frequenter wordt tegenover de andere.

volgorde [VF-V] minstens gedurende enkele decennia (maar soms ook een bijna tweetal eeuwen) helemaal uit de documenten verdwijnt. De selectie van de groene volgorde [V-VF] ten koste van de rode volgorde [VF-V] lijkt dus met andere woorden in de ambtelijke teksten volledig doorgevoerd in de loop van de middeleeuwen.

Daarna zien we dat de rode volgorde [VF-V] weer frequenter in de ambtelijke teksten gaat verschijnen en stilaan een concurrerende variant gaat worden voor de groene volgorde [V-VF] die steeds meer teruggedrongen wordt in de zestiende en zeventiende eeuw. Tegen het einde van de zeventiende eeuw wordt de rode volgorde [VF-V] in zes op tien werkwoordclusters in het corpus gebruikt waardoor de groene volgorde [V-VF] in de onderzochte teksten voor het eerst globaal minder frequent voorkomt dan de rode volgorde [VF-V]. In de achttiende eeuw valt een korte afname van het aandeel rode volgorde [VF-V] op, maar door het geringere aantal gegevens uit die periode moeten we voorzichtig blijven bij die laatste trend. In het algemeen genomen zien we vanaf het einde van de zestiende eeuw de selectie van de rode volgorde in de onderzochte ambtelijke teksten.³¹

5.4.2 Narratieve teksten

De bevindingen op basis van de ambtelijke teksten uit grafiek 5.3 kunnen vergeleken en aangevuld worden met volgordegegevens verzameld in narratieve teksten vanaf het einde van de zestiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw. In grafiek 5.4 wordt de distributie van de werkwoordsvolgorde in 1681 clusters weergegeven in tijdsdoorsneden van vijftig jaar. In tegenstelling tot vorige grafiek is het niet opportuun om de gegevens weer te geven in kleinere tijdsdoorsneden aangezien de steekproef beperkter in omvang is waardoor individuele volgordevariatie (die in narratieve teksten ook meer uitgesproken is dan in ambtelijke teksten) de volgorde-tendenzen te veel dreigen te vertekenen.

Grafiek 5.4: Werkwoordsvolgorde in narratieve teksten (n = 1681)

Grafiek 5.4 laat zien dat de distributie van de rode en groene volgorde in de vroegste bronnen van het narratieve corpus in grote mate overeenkomt met de werkwoordsvolgorde in de ambtelijke teksten uit dezelfde periode. In tegenstelling tot het ambtelijke corpus zien we in de loop van de zeventiende eeuw geen globale toename van de rode volgorde [VF-V] in de

³¹ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde en de tijdsvariabele voor de periode 1550-1800 ($MH-\chi^2 = 60.32$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een sterke positieve associatie ($\gamma = 0.34$, $ASF = 0.04$) voor diezelfde periode. We hebben dus te maken met een significante trend waarbij de rode volgordevariant frequenter wordt dan de groene variant vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw.

narratieve teksten. Grafiek 5.4 toont in de tijdsdoorsneden tot halverwege de negentiende eeuw een vrij stabiele verhouding van de rode en groene volgorde.

Hoewel de werkwoordsvolgorde in de tijdsdoorsneden van vijftig jaar niet lijkt te veranderen, blijken er tussen de individuele auteurs vrij grote distributieve verschillen te bestaan (vgl. Coussé 2003). Terwijl de meeste auteurs een uitgesproken voorkeur voor de groene volgorde [V-VF] vertonen (bv. Jacobsz 84%, Hooft 85%, Orlers 78% groene volgorde [V-VF]), wisselen andere auteurs in hun teksten dan weer frequent de groene met de rode werkwoordsvolgorde af (bv. Coornhert 64%, De Groot 45% rode volgorde [VF-V]). De schrijvers onderscheiden zich met andere woorden door de mate waarin ze de rode volgorde in hun teksten toelaten. Hierbij moet benadrukt worden dat geen enkele auteur uitsluitend de rode dan wel de groene volgorde gebruikt.

Na de relatieve stabiliteit van de werkwoordsvolgorde in het narratieve corpus stijgt vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw het aandeel rode volgorde [VF-V] gevoelig. Tegen het begin van de twintigste eeuw is de rode volgorde [VF-V] frequenter geworden dan de groene volgorde [V-VF]. Opvallend is het hoge aandeel rode volgorde [VF-V] in de eerste helft van de twintigste eeuw. Tot nog toe heeft het bestaande onderzoek van de werkwoordsvolgorde zich gefocust op de toename van de rode volgorde [VF-V] in de voorbije halve eeuw (vgl. Laurent 2003, Triest 2004), maar de resultaten uit grafiek 5.4 wijzen erop dat de eerste helft van de twintigste eeuw even belangrijk is.

Samenvattend zien we in de narratieve teksten vanaf de zeventiende eeuw een selectie van de rode volgorde [VF-V].³²

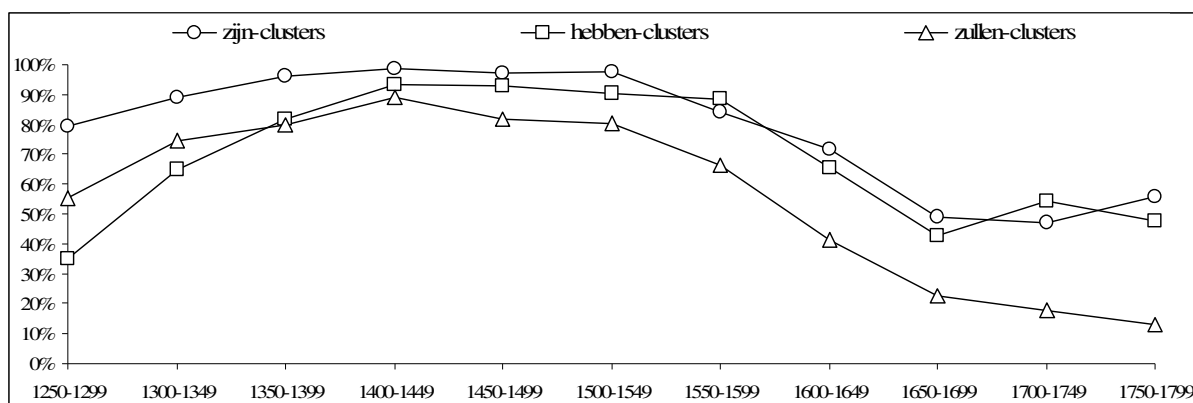
5.5 Werkwoordsvolgorde per clustertype

Nu we een zicht gekregen hebben op het chronologische verloop van de veranderende werkwoordsvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands, zal ik het volgordeprofiel van werkwoordclusters met *zijn*, *hebben* en *zullen* in meer detail met elkaar vergelijken in twee grafieken. Clusters met *worden* zullen niet afgebeeld worden bij een gebrek aan observaties in het corpus ambtelijke en narratieve teksten ($n = 398$ en $n = 264$), maar hun resultaten worden wel in de statistische analyse betrokken.

5.5.1 Ambtelijke teksten

In de volgende grafiek wordt de relatieve frequentie van de groene volgorde [V-VF] in clusters met *hebben* met een participium ($n = 1095$), *zijn* met een participium ($n = 1481$) en *zullen* met een infinitief ($n = 1353$) afgebeeld per tijdsdoorsnede van vijftig jaar.

³² De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde en de tijdsvariabele voor de periode 1575-2000 ($MH-\chi^2 = 57.75$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een vrij sterke negatieve associatie ($\gamma = 0.23$, $ASF = 0.03$) voor diezelfde periode. We hebben dus te maken met een significante trend waarbij de groene volgordevariant frequenter wordt dan de rode volgorde vanaf het einde van de zestiende eeuw.

Grafiek 5.5: Percentage groene volgorde [V-VF] uitgesplitst per clustertype (n = 3929)

Grafiek 5.5 toont voor de werkwoordclusters met *zijn*, *hebben* en *zullen* apart dezelfde volgorde-tendensen als de algemene grafiek 5.3.³³ Binnen de overkoepelende trends blijkt evenwel de volgorde-distributie van de drie clustertypes min of meer van elkaar af te wijken. In de vroegste bronnen uit de dertiende eeuw zien we dat de voorkeur voor de rode dan wel groene volgorde significant afhangt van het gebruikte vervoegde werkwoord ($\chi^2 = 95.74$, $df = 3$, $p < 0.01$). Clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord hebben een duidelijke voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART]. In clusters met *zullen* en een infinitief wordt de rode volgorde [VF-INF] dan weer op een evenwichtige manier afgewisseld met de groene volgorde [INF-VF]. Ten slotte hebben clusters met *zijn* en een participium in de vroegste bronnen een uitgesproken voorkeur voor de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF]. We kunnen die driedeling samenvatten in een VOLGORDEHIËRARCHIE waarbij het aandeel rode volgorde [VF-V] oploopt van links naar rechts:

$$[zijn+PART] > [zullen+INF] > [hebben+PART]$$

Met de algemene toename van de groene volgorde [VF-V] in de veertiende eeuw neemt het verschil tussen de drie werkwoordclusters af. Tegen het begin van de vijftiende eeuw lijkt de groene volgorde zich in alle onderzochte constructies veralgemeend te hebben tot de meest gangbare variant. Enkel het verschil tussen clusters met *zijn* en *zullen* is nog significant ($\chi^2 = 11.17$, $df = 1$, $p < 0.01$).

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw zien we de werkwoordsvolgorde in grafiek 5.5 echter opnieuw divergeren. Clusters met *zullen* en een infinitief gaan een groter aandeel rode volgorde [VF-INF] vertonen terwijl de clusters met *hebben* of *zijn* en een voltooid deelwoord nog steeds haast uitsluitend de groene volgorde [PART-VF] gebruiken. Het verschil tussen clusters met *hebben* en *zijn* is niet meer significant ($\chi^2 = 2.09$, $df = 1$, $p = 0.15$). Wanneer ook clusters met een voltooid deelwoord vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw meer rode volgorde [VF-PART] gaan vertonen, lijkt de kloof met clusters met een infinitief zelfs nog te vergroten. De driedeling uit de dertiende eeuw is met andere woorden vervangen door een dichotomie tussen clusters met een participium enerzijds en met een infinitief anderzijds:

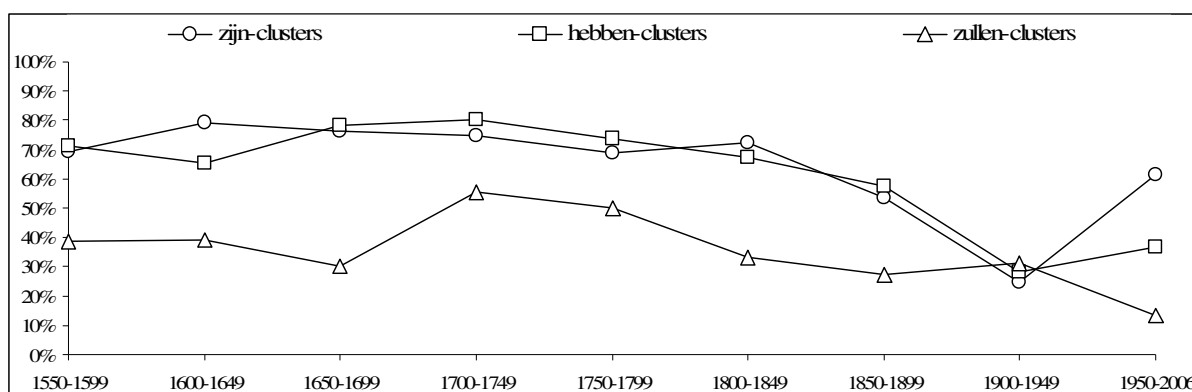
$$[VF+PART] > [VF+INF]$$

³³ De Cochran-Mantel-Haenszel-test toont dat er een significante associatie is tussen de werkwoordsvolgorde en de tijdsvariabele over de verschillende clustertypes heen (zonder *worden*: CMH- $\chi^2 = 708.19$, $df = 8$, $p < 0.01$; inclusief *worden*: CMH- $\chi^2 = 752.28$, $df = 8$, $p < 0.01$). Dat resultaat geeft aan dat de geobserveerde trends van de werkwoordsvolgorde in de loop van de tijd terugkomen in de verschillende clustertypes.

Samenvattend laat grafiek 5.5 zien dat de werkwoordsvolgorde in het vroege Middelnederlands varieert volgens het gebruikte vervoegde werkwoord terwijl later er een tweedeling ontstaat op basis van het onvervoegde werkwoord. Het verdient dus de voorkeur om voor de vroege bronnen een onderscheid te maken tussen het vervoegde werkwoord zoals Burridge (1993) dat ook gedaan heeft.

5.5.2 Narratieve teksten

In grafiek 5.6 wordt de relatieve frequentie van de groene volgorde [V-VF] in clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord ($n = 654$), *zijn* en een voltooid deelwoord ($n = 527$) en *zullen* en een infinitief ($n = 236$) afgebeeld per tijdsdoorsnede van vijftig jaar.

Grafiek 5.6: Percentage groene volgorde [V-VF] uitgesplitst per clustertype ($n = 1417$)

Grafiek 5.6 toont globaal dezelfde volgordetendensen in de verschillende clustertypes als in de algemene grafiek 5.4.³⁴ In vergelijking met grafiek 5.5 hebben de eerste narratieve teksten eenzelfde tweedeling tussen clusters met een voltooid deelwoord en clusters met een infinitief. Clusters met *zijn* en *hebben* vertonen hierbij een gematigde voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] terwijl clusters met *zullen* een gematigde voorkeur voor de rode volgorde [VF-INF] hebben. Merk op dat de trendlijn voor clusters met *zullen* nogal schommelt doordat de totale aantal geattesteerde clusters vrij laag is ($n = 236$). In de tweede helft van de negentiende eeuw zien we dat clusters met een voltooid deelwoord plots evenveel gebruik gaan maken van de rode volgorde [VF-PART] als clusters met een infinitief. Het oude volgordeverschil tussen clusters met een voltooid deelwoord dan wel met een infinitief is niet meer significant in de eerste helft van de twintigste eeuw ($\chi^2 = 0.86$, $df = 3$, $p = 0.84$). Opvallend is dat in de tweede helft van de twintigste eeuw de werkwoordsvolgorde opnieuw bepaald wordt door het gebruikte hulpwerkwoord volgens de volgende hiërarchie:

$$[zijn+PART] > [hebben+PART] > [zullen+INF]$$

Die hiërarchie is in overeenstemming met de empirische studies van het Nederlands van de voorbije halve eeuw door o.a. De Schutter (1964), De Cubber (1986), Swerts (1998), De Sutter (2005) en De Schutter (2005) waaruit blijkt dat clusters met *hebben* en een voltooid

³⁴ De Cochran-Mantel-Haenszel-test toont dat er een significante associatie is tussen de werkwoordsvolgorde en de tijdsvariabele over de verschillende clustertypes heen (inclusief *worden* CMH- $\chi^2 = 690.83$, $df = 8$, $p < 0.01$). Dat resultaat geeft aan dat de geobserveerde trends van de werkwoordsvolgorde in de loop van de tijd terugkomen in de verschillende clustertypes.

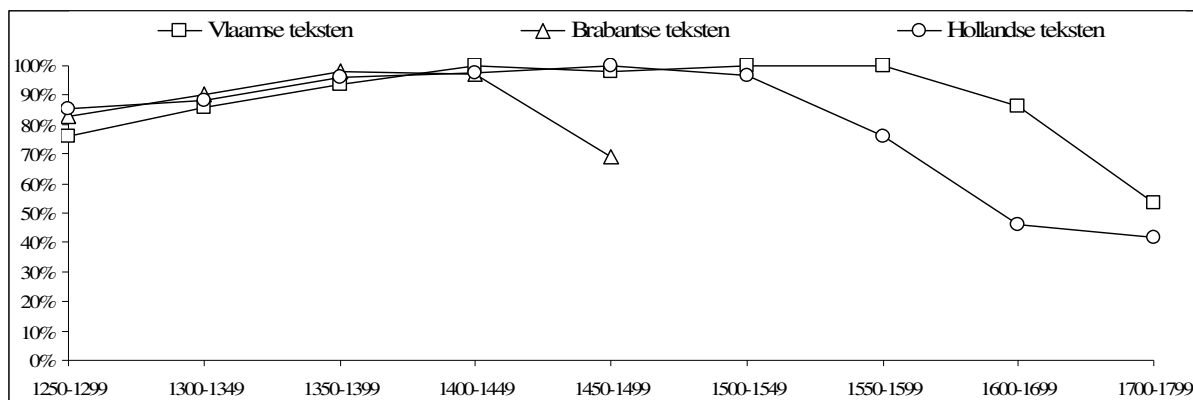
deelwoord meer groene volgorde [PART-VF] vertonen dan clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord.

5.6 Geografische volgordevariatie

In volgende paragraaf zal de werkwoordsvolgorde in de clusters uit ambtelijke teksten verder uitgesplitst worden volgens hun regionale herkomst. Ik zal hierbij de diachrone evolutie van het aandeel groene werkwoordsvolgorde [V-VF] in de verschillende regio's visualiseren in een aantal grafieken. Ik heb niet geopteerd voor een meer klassieke visualisatie van de regionale verschillen op dialectkaarten omdat de resultaten niet talrijk genoeg zijn om afzonderlijk afgebeeld te worden per stad en omdat dialectkaarten weinig geschikt zijn om een diachrone evolutie met wisselende volgordedistributies weer te geven. De resultaten worden afzonderlijk gepresenteerd voor de werkwoordclusters met *zijn*, *hebben* en *zullen*, net zoals in vorige paragraaf. Globaal blijken de tendensen in de verschillende regio's niet af te wijken van wat we in grafiek 5.3 hebben gezien.³⁵

5.6.1 Clusters met *zijn* en een participium

In volgende grafiek is het percentage groene werkwoordsvolgorde [PART-*zijn*] voor de regio's Vlaanderen, Brabant en Holland apart weergegeven in tijdsdoorsneden van vijftig jaar. Vanaf de vijftiende eeuw zijn de resultaten uit Brabant niet meer afgebeeld wegens dataschaarste ($n = 55$). In paragraaf 5.5 bleek bij de bespreking van clusters met *zijn* en een participium dat het aandeel groene volgorde [PART-VF] erg hoog was in de gehele Middelnederlandse periode. Vanaf de zeventiende eeuw kon een scherpe toename opgetekend worden van de rode volgorde [VF-PART] net zoals in clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord. Vanaf 1600 zijn de resultaten per eeuw gegroepeerd wegens een schaarste aan resultaten.

Grafiek 5.7: Percentage groene volgorde [PART-*zijn*] uitgesplitst per dialectregio ($n = 1426$)

Grafiek 5.7 toont voor de drie dialectstreken dezelfde algemene ontwikkeling van de volgorde in clusters met *zijn* als die naar voren kwam in grafiek 5.5. In het bijzonder in de vroegste bronnen valt een erg gelijklopende voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] op in de drie regio's. In de periode van 1250 tot 1450 is de distributie van de werkwoordsvolgorde in de drie dialectstreken dan ook niet significant verschillend. Na een fase van uitsluitend gebruik

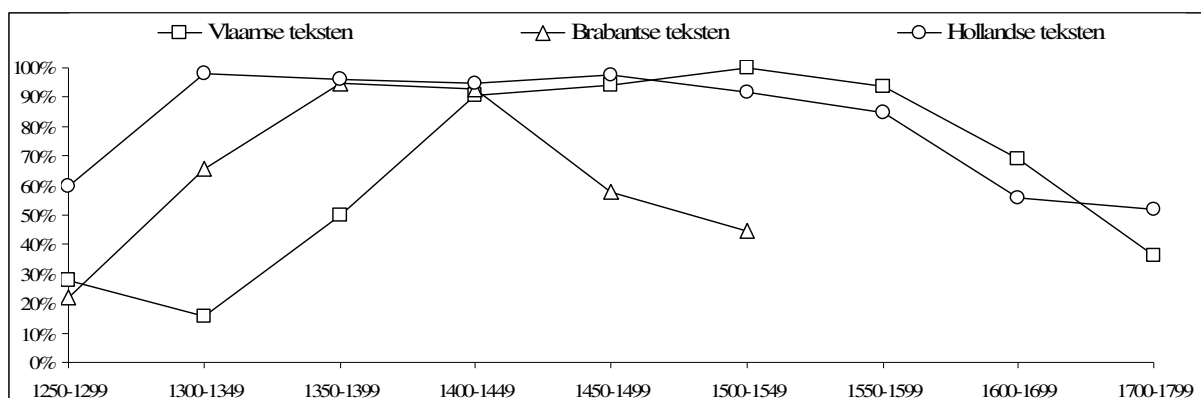
³⁵ De Cochran-Mantel-Haenszel-test toont dat er een significante associatie is tussen de werkwoordsvolgorde en de tijdsvariabele over de verschillende regio's heen ($\text{CMH-}\chi^2 = 633.30$, $\text{df} = 8$, $p < 0.01$). Dat resultaat geeft aan dat de geobserveerde trends van de werkwoordsvolgorde in de tijd terugkomen in de dialectstreken.

van de groene volgorde [PART-VF] in alle regio's, komt de rode volgorde [VF-PART] opnieuw voor in Brabantse teksten vanaf de jaren dertig van de vijftiende eeuw. In de tijdsdoorsnede 1450-1500 leidt de introductie van de rode volgorde [VF-PART] in de Brabantse teksten tot een significant verschil met de 'groene' teksten uit Vlaanderen ($\chi^2 = 10.04$, $df = 1$, $p < 0.01$) en Holland ($\chi^2 = 31.28$, $df = 1$, $p < 0.01$) die in hun volgordedistributie niet van elkaar verschillen ($\chi^2 = 3.48$, $df = 1$, $p = 0.06$). Vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw zien we dat de rode volgorde [VF-PART] ook in Hollandse teksten opnieuw gebruikt wordt. Hierdoor sluit de werkwoordsdistributie in Hollandse teksten zich aan bij de werkwoordsvolgorde in de Brabantse teksten, die wegens een gebrek aan resultaten niet meer afgebeeld zijn op de grafiek. Ook tijdens de volgende tijdsdoorsneden is het verschil tussen beide regio's niet langer significant. In Vlaamse teksten blijft het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] achterwege tot het begin van de zeventiende eeuw (ca. 1620). Tegen de laatste doorsnede zien we echter dat de volgorde in Vlaamse teksten niet meer significant afwijkt van Holland en Brabant ($\chi^2 = 3.20$, $df = 2$, $p = 0.20$).

Samenvattend toont de grafiek een parallelle voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] in de drie dialectstreken tot halverwege de vijftiende eeuw. Met de herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] blijkt echter aanzienlijke regionale variatie gepaard te gaan. De rode volgorde [VF-PART] wordt het eerst in Brabantse teksten gebruikt, hierin op de voet gevolgd door Hollandse documenten. De selectie van de rode volgorde [VF-PART] loopt in die teksten dan ook voor op teksten uit Vlaanderen die pas in de loop van de zeventiende eeuw de rode volgorde [VF-PART] introduceren.

5.6.2 Clusters met *hebben* en een participium

In volgende grafiek is het percentage groene werkwoordsvolgorde [PART-*zijn*] voor de regio's Vlaanderen, Brabant en Holland weergegeven in tijdsdoorsneden van vijftig jaar. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw zijn de resultaten uit Brabant niet meer afgebeeld ($n = 14$). In paragraaf 5.5 kwam naar voren dat clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord van een uitgesproken voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] evolueren naar een dominante groene volgorde [PART-VF] in de Middelnederlands periode. Vanaf de zeventiende eeuw zien we dan weer de herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] parallel met clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord.

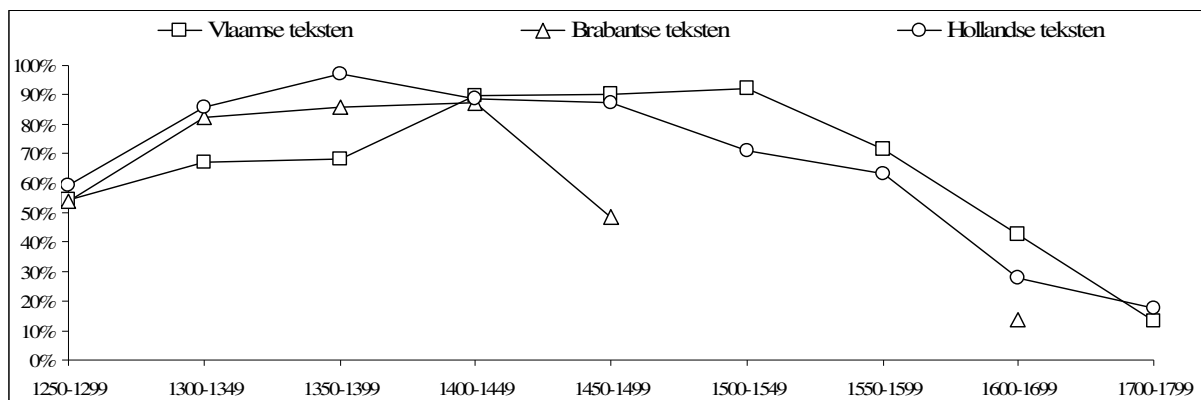
Grafiek 5.8: Percentage groene volgorde [PART-*hebben*] uitgesplitst per dialectregio ($n = 1181$)

Grafiek 5.8 laat een erg uiteenlopende regionale variatie zien voor de clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord uit de vroegste ambtelijke teksten. In de dertiende eeuw domineert de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in Vlaamse en Brabantse ambtelijke teksten terwijl de

Hollandse oorkonden een lichte voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] vertonen. De volgordedistributie in Holland wijkt significant af van Vlaanderen ($\chi^2 = 11.96$, $df = 1$, $p < 0.01$) en Brabant ($\chi^2 = 13.18$, $df = 1$, $p < 0.01$), die onderling niet van elkaar verschillen ($\chi^2 = 27.99$, $df = 1$, $p = 0.60$). In de veertiende eeuw divergeert de werkwoordsvolgorde in de drie regio's nog verder. In de Hollandse en Brabantse teksten stijgt het aandeel groene volgorde [PART-VF] terwijl er in Vlaamse oorkonden tijdelijk een lichte toename van de rode volgorde [VF-PART] op te tekenen valt. Uiteindelijk wordt na verloop van tijd een absoluut gebruik van de groene volgorde [PART-VF] in alle regio's bereikt, te beginnen met de Hollandse teksten omstreeks 1300, hierin gevolgd door Brabantse oorkonden en uiteindelijk ook in de Vlaamse teksten. In de eerste helft van de vijftiende eeuw bestaat er dan ook geen significant verschil meer tussen de regio's op het vlak van de werkwoordsvolgorde ($\chi^2 = 0.95$, $df = 2$, $p = 0.62$). Die afwezigheid van (geografische) volgordevariatie wordt snel verstoord door de introductie van de rode volgorde [VF-PART] in Brabantse teksten vanaf de jaren twintig van de vijftiende eeuw. Vanaf dat moment wijkt de volgordedistributie in Brabantse teksten significant af van de Hollandse en Vlaamse ambtelijke documenten die langer blijven vasthouden aan de groene volgorde [PART-VF] en onderling niet significant verschillen.

5.6.3 Clusters met *zullen* en een infinitief

De volgende grafiek geeft het percentage groene volgorde [INF-VF] in clusters met *zullen* en een infinitief weer in de dialectregio's Vlaanderen, Brabant en Holland per tijdsdoorsnede van vijftig jaar. Vanaf 1550 worden de gegevens voor Brabant niet meer weergegeven ($n = 32$). In paragraaf 5.5 bleek dat clusters met *zullen* in de Middelnederlandse periode een gelijkaardige evolutie doorlopen als clusters met een voltooid deelwoord. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw zagen we echter een divergentie optreden waarbij de clusters met *zullen* opvallend meer rode volgorde [VF-INF] vertonen.

Grafiek 5.9: Percentage groene volgorde [INF-*zullen*] uitgesplitst per dialectregio ($n = 1321$)

Grafiek 5.9 toont in grote trekken eenzelfde volgordeverhouding tussen de drie dialectstreken als in grafiek 5.8 voor clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord. Om te beginnen zien we dat Hollandse teksten in de tendens naar meer groene volgorde [INF-VF] opnieuw voorlopen op Brabant en Vlaanderen in de eerste bronnen van het corpus ambtelijke teksten. Het verschil tussen de drie regio's is evenwel veel minder uitgesproken: enkel in de tweede helft van de veertiende eeuw is het volgordeverschil significant ($\chi^2 = 12.22$, $df = 2$, $p < 0.01$). Ook in werkwoordclusters met *zullen* en een infinitief gaat elke dialectregio door een fase waarin de groene volgorde [INF-VF] een tijdlang de enige volgordevariant is. In tegenstelling tot clusters met een voltooid deelwoord is de groene fase echter vrij kort van duur waardoor die niet altijd zichtbaar is in de grafiek met tijdsdoorsneden van vijftig jaar. Holland bereikt

het vroegst een absoluut gebruik van de groene volgorde [INF-VF], maar stapt er ook het vlugst vanaf (ca. 1370-1410). Brabant loopt opnieuw iets achter op Holland (ca. 1380-1440) en Vlaanderen kent maar een erg korte en late periode met uitsluitend gebruik van de groene volgorde (ca. 1530-1560). Hoewel Hollands iets voor lijkt te lopen op Brabant bij de herintroductie van de rode volgorde [VF-INF] zien we dat Brabant het eerst voluit voor de rode volgorde [VF-INF] gaat in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Holland volgt in de loop van de zestiende eeuw terwijl in Vlaanderen de tendens naar rode volgorde [VF-INF] pas tegen het einde van de zestiende eeuw goed op gang komt. Vanaf het einde van de zestiende eeuw bestaat er geen significant verschil meer tussen de werkwoordsvolgorde in Vlaanderen en Holland.

5.7 Naar een scenario van veranderende werkwoordsvolgorde

Nu de distributie van de werkwoordsvolgorde in detail geschetst is vanaf de vroegste bronnen in het Nederlands tot vandaag, kan een scenario voor de veranderende werkwoordsvolgorde geschetst worden dat tot de volgordevariatie in het huidige Nederlands leidt.

5.7.1 Oorspronkelijke werkwoordsvolgorde

In de vroegste bronnen van het ambtelijke corpus ontdekten we volgordevariatie in tweeledige werkwoordclusters in de bijzin. Het gebruik van de rode volgorde naast de groene volgorde is ook in oudere teksten in het Oudnederlands gerapporteerd (Quak & Van der Horst 2002, Van der Horst 2003). Ook in de oudste bronnen van naburige Germaanse talen is volgordevariatie geobserveerd in de tweeledige werkwoordclusters, met name in het Oudengels (Smith 1893, Harris 1964, Smith 1971, Bean 1976, Kohonen 1978, Pintzuk 1991, Koopman 1992, Denison 1993, Fischer e.a. 2000) en in het Oudhoogduits (Behaghel 1932, Lockwood 1968, Schrodtt 2004). Op basis van de oudste overgeleverde bronnen in het Nederlands en in de omringende Germaanse talen moeten we besluiten dat zowel rode als de groene volgorde oorspronkelijke volgordevarianten zijn sinds het Oudgermaans.

5.7.2 Selectie van de groene volgorde [V-VF]

In de loop van de dertiende en de veertiende eeuw zien we de selectie van de groene volgorde [V-VF] in alle werkwoordclusters en in alle regio's. Tegen de vijftiende eeuw blijft nog slechts een beperkt residu van clusters met de rode volgorde [VF-V] in het corpus ambtelijke teksten over. In tegenstelling tot een klassiek taalveranderingproces hebben we hier niet te maken met een innovatieve taalvariant die een archaïsche variant weg concurreert. Veeleer wordt hier een oud – en allicht ook oorspronkelijk – variatiepatroon in de taal opgeheven of genivelleerd ten voordele van één enkele volgordevariant of ten koste van de andere, zo men wil.

Bij de selectie van de groene volgorde [V-VF] valt op dat de frequentietoename vooroploopt in omgevingen waar de volgordevariant oorspronkelijk het sterkst stond in de dertiende eeuw, zoals in de werkwoordenclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord of in de clusters die afkomstig zijn uit Hollandse teksten. In hoofdstuk zes wordt onderzocht of het timingsverschil in de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] in de clustertypes in verband gebracht kan worden met de ontwikkeling van de werkwoordclusters zelf. In hoofdstuk zeven zal uitgezocht worden of verschillen in de plaatsing van de zinsfocus rondom de werkwoordcluster dan weer misschien tot de afwijkende werkwoordsvolgorde in de dertiende en veertiende eeuw hebben geleid. In hoofdstuk acht wordt er ingegaan op de vraag of de timingsverschillen bij de selectie van de groene volgorde [V-VF] niet toegeschreven moeten

worden aan de graduele diffusie van de groene volgordevariant van één regio naar een andere. In hoofdstuk negen ten slotte wordt onderzocht of de nivellering van de volgordevariatie in de loop van de veertiende eeuw ook in verband gebracht kunnen worden met de verschriftelijking van het Nederlands. Aan het einde van deze studie zullen die verschillende uitgewerkte scenario's met elkaar geïntegreerd worden tot één overkoepelende scenario dat de selectie van de groene volgorde [V-VF] moet verklaren.

5.7.3 Dominantie van de groene volgorde [V-VF]

In de vijftiende eeuw en de tweede helft van de zestiende eeuw is de groene volgorde [V-VF] globaal gezien de dominante volgorde in het corpus ambtelijke teksten. Daarenboven blijkt in elke stadskanselarij de rode volgorde [VF-V] gedurende enkele decennia tot zelfs twee eeuwen lang uit de bronnen te verdwijnen. Dat gebrek aan variatie impliceert dat de motivaties die in hoofdstuk zes tot en met acht aan bod zullen komen om de volgordevariatie in de dertiende en veertiende eeuw te verklaren, tegen de vijftiende eeuw niet langer van toepassing kunnen zijn. De groene volgorde [V-VF] wordt dan immers gebruikt in alle taalkundige contexten en in alle regio's.

5.7.4 Introductie en selectie van de rode volgorde [VF-V]

Na een periode van dominantie van de groene volgorde [V-VF] observeren we een hernieuwde introductie van de rode volgorde [VF-V] in de ambtelijke teksten in alle werkwoordclusters en in alle regio's.

Het is de vraag of we hier te maken hebben met de heropleving van de oude rode volgorde [VF-V] uit de dertiende en veertiende eeuw dan wel of het om een innovatieve volgordevariant gaat. Op basis van de analyse van de ambtelijke teksten alleen lijkt de piste van een innovatie voor de hand te liggen, aangezien de rode volgorde [VF-V] er minstens enkele decennia lang compleet uit de bronnen is verdwenen. De gegevens uit de bestaande volgordestudies laten evenwel zien dat de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] nooit helemaal uit andere tekstgenres verdwenen is. Het lijkt er dus op dat de rode volgorde [VF-V] steeds tot het repertoire van het Nederlands is blijven behoren, zodat we veeleer van een heropleving dan van een innovatie moeten spreken. In hoofdstuk negen zal verder ingegaan worden op de vergelijking van de werkwoordsvolgorde in de ambtelijke teksten met andere tekstgenres bij de introductie van de rode volgorde [VF-V].

In elk geval is met de herintroductie van de rode volgorde [VF-V] in ambtelijke teksten de start gegeven van de selectie van de volgordevariant aan het einde van de middeleeuwen ten koste van de groene werkwoordsvolgorde [V-VF]. In de ambtelijke teksten en aansluitend daarop in de narratieve teksten zien we hoe de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] in de loop der tijd in frequentie wint tegenover de groene volgorde [V-VF] totdat we aan het einde van de twintigste eeuw tot een moderne volgordesituatie gekomen zijn met een dominante rode volgorde [VF-V] in clusters met een infinitief en een variabele woordvolgorde in clusters met een participium. De moderne volgordevariatie in clusters met een participium kan dus inderdaad beschouwd worden als een geval van de synchrone *layering* bij een taalverandering in ontwikkeling, zoals gesuggereerd werd in hoofdstuk één.

In hoofdstuk drie werd ook geargumenteed om de mogelijke motivaties voor de hedendaagse volgordevariatie te zoeken in het verleden. Het ligt voor de hand om hierbij vooral te focussen op het moment waarop de rode volgorde [VF-V] in competitie treedt met de groene volgorde [V-VF], aangezien we hier de oorspronkelijke omstandigheden vinden waarin het gebruik van

de rode volgorde [VF-V] ontstaan is. In hoofdstuk zes zal ik aandacht besteden aan het feit dat bij de herintroductie van de rode volgorde [VF-V] de werkwoordsvolgorde in clusters met een participium niet meer van elkaar afwijkt en of die tendens te maken heeft met de ontwikkeling van een verbale analyse van de clusters. In hoofdstuk zeven wordt dan weer ingegaan op de vraag hoe de introductie van de rode volgorde [VF-V] zich verhoudt tot het verdwijnen van de mogelijkheid om nominale constituenten nog langer in extrapositie te plaatsen aan het einde van de middeleeuwen.

Hoofdstuk 6

Clusterinterne motivaties voor werkwoordsvolgorde

“With a change that lies deep in history, however, what we observe is only the *product* of change or a successive series of linguistic products of change: the full details of the process are effectively inaccessible.”
Milroy (2006: 152)

6.1 Inleiding

In hoofdstuk vijf zijn veranderingen in de werkwoordsvolgorde in de bijzin vanaf de dertiende tot de twintigste eeuw geschetst in een corpus ambtelijke en narratieve teksten. Daaruit bleek in de eerste plaats dat de hedendaagse volgordevariatie in clusters met een voltooid deelwoord in de bijzin gezien kan worden als een synchrone reflex van een taalverandering waarbij de rode volgorde [VF-V] terrein wint ten koste van de groene volgorde [V-VF]. Daarnaast kwam naar voren dat de timing van de volgordeverandering verschilt naargelang van het clustertype. Hierbij sprong in het oog dat de volgorde in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord in het vroege Middelnederlands significant verschilt terwijl dat later niet meer het geval is. In onderhavig hoofdstuk zal ik die volgordetendensen proberen te verklaren in het licht van het ontstaan en de ontwikkeling van clusters met een voltooid deelwoord.

Door dieper in te gaan op de historische ontwikkeling van de werkwoordclusters met een voltooid deelwoord hoop ik ook bij te dragen tot de synchrone discussie over motivaties voor volgordevariatie binnen de werkwoordcluster zelf. In hoofdstuk drie heb ik aangegeven dat er in de synchrone literatuur te veel uitgegaan wordt van een iconische relatie tussen de volgorde en de betekenis van werkwoordclusters. Als er al een iconische motivatie bestaat voor de werkwoordsvolgorde, dan zullen we die allicht in haar zuiverste vorm kunnen observeren bij de genese van een nieuwe variant. Concreet zal ik in wat volgt nagaan of de groene volgorde [PART-VF] historisch gezien in verband gebracht kan worden met de volgorde van copulatieve constructies met *zijn* en of het onderscheid tussen een statische en een dynamische interpretatie in verband gebracht kan worden met de ontwikkeling van de perfectumconstructie en de passiefconstructie.

Ik zal de bespreking van de ontwikkeling van werkwoordclusters in dit hoofdstuk beperken tot de constructies *hebben* + een participium ($n = 1095$) en *zijn* + een participium ($n = 1481$) in bijzinnen in het corpus ambtelijke teksten. Hoewel clusters met *worden* + een voltooid deelwoord ook een bijzonder interessant studieterrein vormen (zie o.a. Van der Wal 1986, Cornelis 1997), telt het corpus ambtelijke teksten te weinig attestaties ($n = 398$) om in deze studie zinvolle uitspraken te doen over hun evolutie. Ik beperk bovendien het onderzoek tot het oorkondencorpus om de invloed van de stilistische variatie voorlopig zo veel mogelijk te weren in de discussie. In hoofdstuk negen wordt verder ingegaan op de mogelijke stilistische variatie in corpora met ambtelijke dan wel narratieve teksten.

Vooraleer in te gaan op de ontwikkeling van werkwoordclusters met *hebben* / *zijn* en een voltooid deelwoord zal ik eerst mijn persoonlijke visie op de structuur en de betekenis van de clusters expliciteren. Die wijkt immers af van de traditionele categoriale analyse die in hoofdstuk drie is gepresenteerd en zal ook de diachrone analyse van de data tot op zekere hoogte bepalen. Na die inleidende paragraaf zal ik achtereenvolgens ingaan op de diachrone

evolutie van clusters met *hebben* + voltooid deelwoord (§6.3) en clusters met *zijn* + voltooid deelwoord (§6.4). Ten slotte keer ik terug naar de initiële vraag hoe werkwoordsvolgorde in verband gebracht kan worden met de interne structuur en betekenis van de cluster (§6.5).

6.2 Alternatieve analyse van de werkwoordclusters

In hoofdstuk drie is in de marge van de bespreking van de clusterinterne motivaties voor de rode en groene werkwoordsvolgorde een categoriale analyse van de werkwoordclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord geïllustreerd. In wat volgt zal ik argumenteren dat de analyse in haar huidige vorm niet geschikt is voor ons diachroon corpusonderzoek. In een poging om een betere beschrijving te bieden voor de data, zal ik een alternatieve constructionele analyse uitwerken voor de werkwoordclusters. Het is voor de verdere bespreking van de data in §6.3 en §6.4 niet van essentieel belang dat de lezer het eens is met alle theoretische aannames in de alternatieve analyse. In wat volgt staat de analyse steeds in dienst van de corpusdata en niet omgekeerd. Ik probeer in wat volgt in essentie een flexibel taalgebruiksgebaseerd kader aan te reiken dat zo veel mogelijk recht wil doen aan de typische variatie en complexiteit van echte corpusdata.

6.2.1 Categoriale analyse van de werkwoordclusters

In hoofdstuk drie werd in het kader van het artikel van Michels (1959) een categoriale analyse gegeven van werkwoordclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord. Kenmerkend is dat de woordgroep *zijn* + participium twee verschillende analyses kan krijgen die elkaar uitsluiten: ófwel is *zijn* een koppelwerkwoord en het voltooid deelwoord een copulatief gezegde ófwel is *zijn* een hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord het hoofdwerkwoord. Die analyse heeft in de traditionele literatuur veel navolging gekregen (o.a. Vos 1968, Versteeg 1969, ANS 1997: §6.2.3) en wordt ook in de generatieve literatuur gehuldigd. Illustratief is de behandeling van de passiefconstructie met *zijn* die in de generatieve literatuur zowel een werkwoordelijke als adjectivische lezing kan krijgen (Levin & Rappaport 1986: 623):

The distinction between adjectival and verbal passives has become a familiar one in generative studies. [...] Wasow (1977) was the first to distinguish systematically between two kinds of passives, one that exhibits adjectival properties – the adjectival passive – and one that exhibits verbal properties – the verbal passive.

Het onderscheid tussen een nominale en een verbale categoriale analyse wordt gemaakt door middel van uiteenlopende contextuele criteria “who show that some passive participles are adjectives while others are verbs” (Wasow 1977: 338).

Problematisch voor dit onderzoek is dat de precieze categoriale analyse van clusters met *zijn* + participium niet altijd af te leiden is uit de concrete context. Hoewel iedere moedertaalspreker bij een zin als *de deur is gesloten* prima in staat is om intuïtief een werkwoordelijke dan wel een naamwoordelijke analyse te activeren, blijft het precieze verschil tussen beide analyses in het concrete taalgebruik soms onuitgedrukt. In hoofdstuk drie heb ik al verwezen naar de vele moeilijkheden die De Sutter (2005) ondervonden heeft bij de categoriale analyse van clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord in een corpus met moderne krantentaal. Het spreekt voor zich dat die moeilijkheden nog pertinenter zijn bij de corpusanalyse van historische teksten waar we geen beroep kunnen doen op moedertaalintuïties. Van der Wal (1986: 118) zegt voor het Middelnederlands: “De vraag is of dergelijke werkwoordelijke en naamwoordelijke gezegdes in het mnl. door formele

kenmerken van elkaar zijn te onderscheiden.” En ook voor het Oudengels rapporteert Pintzuk (1991: 308) dezelfde moeilijkheden: “As Estival (1986) points out, other researchers (Frory 1929, Traugott 1972, Visser 1967, and Wyld 1927) have shown that lexical, morphological, and syntactic criteria cannot be used consistently to distinguish verbal from adjectival participles in Old English.”

Samenvattend hebben we te maken met een analyse die een discreet categoriaal onderscheid vooropstelt dat niet altijd uit het concrete taalgebruik af te leiden valt. Omgekeerd worden we in het taalgebruik geconfronteerd met heel wat ambigue gevallen waar de categoriale analyse weinig over te vertellen heeft.

6.2.2 Semantische analyse van de werkwoordclusters

In wat volgt zal ik een alternatieve analyse van de werkwoordclusters met een participium voorstellen waar (1) rekening wordt gehouden met de potentiële ambigüiteit van de clusters in het concrete taalgebruik, (2) niet alleen clusters met *zijn* maar ook met *hebben* besproken worden en (3) met een ruime aandacht voor de semantische interpretatie van de clusters. Concreet zal ik de werkwoordclusters met *zijn* + voltooid deelwoord en met *hebben* + voltooid deelwoord analyseren als CONSTRUCTIES in het kader van de cognitieve grammatica (Langacker 1987, 1991) en in het bijzonder van de constructiegrammatica (Goldberg 1995, 2006, Croft & Cruse 2004). Centraal staat hierbij het inzicht dat de interpretatie van beide constructies complex is en bestaat uit zowel de betekenis van de aparte onderdelen als uit een overkoepelende betekenis (Langacker 1982, 1991, 1999 voor het Engels, Verhagen 1992a en Cornelis 1997 voor het Nederlands). Ik zal om te beginnen ingaan op de betekenis van de aparte onderdelen van beide participiumconstructies, zijnde het schematische voltooid deelwoord en de lexicale elementen *hebben* en *zijn*. Vervolgens zal ik de overkoepelende interpretatie bespreken van de constructies *hebben* + voltooid deelwoord en *zijn* + voltooid deelwoord.

6.2.2.1 Betekenis van de verschillende onderdelen

Om te beginnen bevatten de werkwoordclusters met *zijn* en *hebben* een voltooid deelwoord of participium. Het voltooid deelwoord verwijst naar de eindtoestand of het resultaat van de handeling die in de stam wordt genoemd (crosslinguïstisch: Comrie 1976, Langacker 1982, 1991, voor het Nederlands: Duinhoven 1985, 1997, Van der Wal 1986, Verhagen 1992a, Cornelis 1997, ANS 1997). De betekenis waarbij de nadruk ligt op het resultaat van een handeling is een RESULTATIEVE INTERPRETATIE genoemd (Nedjalkov & Jaxontov 1988). Naast de resultatieve betekenis van het voltooid deelwoord is ook steeds de gedachte mogelijk aan de werking in het verleden die tot het resultaat in het heden heeft geleid. We spreken van een WERKINGSINTERPRETATIE. In het deelwoord zijn de resultatieve én de werkingsbetekenis in principe steeds herkenbaar en tot op zekere hoogte toegankelijk, wat door Langacker (1982: 28) de ANALYSABILITY van de constructie genoemd is.

Welk onderdeel van de betekenis het meest prominent of SAILLANT is hangt af van de precieze context waarin het voltooid deelwoord gebruikt is. Ik illustreer het belang van de context met voorbeelden uit hoofdstuk drie:

- (1) Het zwembad is al jaren *gesloten*.
- (2) Het zwembad is door de conciërge *gesloten*.
- (3) Het zwembad is *gesloten*.

In zin (1) wijst de tijdsbepaling *al jaren* op het aanhouden van de toestand die als gevolg van het sluiten van het zwembad ontstond. In zin (2) daarentegen draagt de verwijzing naar het agens van de handeling *door de conciërge* bij tot een werkingsinterpretatie van het voltooid deelwoord. Tot zover wijkt de analyse van beide zinnen niet essentieel af van de categoriale analyse uit hoofdstuk drie: op basis van dezelfde contextuele indicaties kreeg zin (1) daar een nominale analyse en zin (2) een verbale analyse. Het verschil met een categoriale analyse ligt vooral in de analyse van zin (3). Daar is aan de hand van de context niet uit te maken of de nadruk ligt op het resultaat van de handeling dan wel op de handeling zelf. In de vorige paragraaf 6.2.1 is er al op gewezen dat die ambigue zinnen een fundamenteel probleem stellen voor een analyse met twee discrete categorieën. In een constructionele benadering van de zin vormt de ambiguïteit echter geen onoverkomelijk probleem. Langacker (1982: 61) geeft voor gevallen zoals zin (3) aan dat:

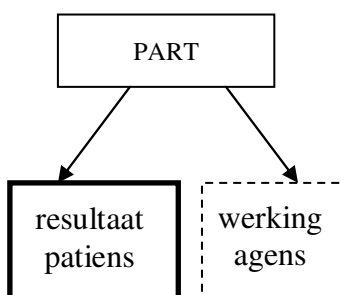
Both [past participles] combine with transitive stems, and both occur in constructions with *be*; so an expression is generally ambiguous unless additional material indicates a choice.

De ambiguïteit van het voltooid deelwoord is met andere woorden fundamenteel en wordt pas gedesambigueerd door middel van de context. De rol van contextuele desambiguering kunnen we begrijpen in het licht van de conversationele maxims van kwantiteit van Grice (1975):

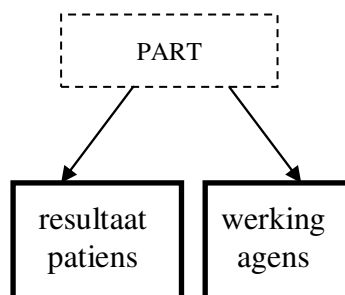
- Make your contribution as informative as is required for the current purpose of the exchange
- Do not make your contribution more informative than is required

Het is pas wanneer het voor het doel van de conversatie relevant is dat één van de onderdelen de betekenis benadrukt wordt, dat een spreker het voltooid deelwoord zal desambiguëren aan de hand van de context. Anders is er geen conversationele noodzaak om de ambigue betekenis door middel van extra contextuele informatie te preciseren.

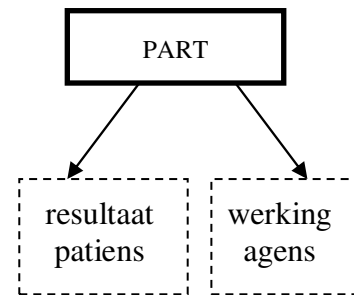
In de volgende figuren wordt de saillantie van de verschillende betekenisonderdelen van het voltooid deelwoord gevisualiseerd. In figuur 6.1 krijgt het resultatieve deel van de betekenis van het deelwoord nadruk en blijft de werkingsbetekenis op de achtergrond. Dat onderscheid wordt gevisualiseerd door middel van een dikke lijn versus een stippellijn rond de vakken met beide betekenisonderdelen. In figuur 6.2 zijn de twee betekenisonderdelen even saillant en hebben we te maken met een AMBIGUE interpretatie van het voltooid deelwoord. Langacker (1999) onderscheidt dat type van ambigue betekenis nog van een VAGE betekenis waarbij de overkoepelende betekenis van het voltooid deelwoord het saillantst is en de onderdelen op de achtergrond blijven (figuur 6.3). Het verschil is echter vooral van een theoretische orde want in de praktijk is het moeilijk om een precieze grens tussen een ambigue en vage betekenis te trekken.

Figuur 6.1: Saillante betekenis

Figuur 6.2: Ambigue betekenis

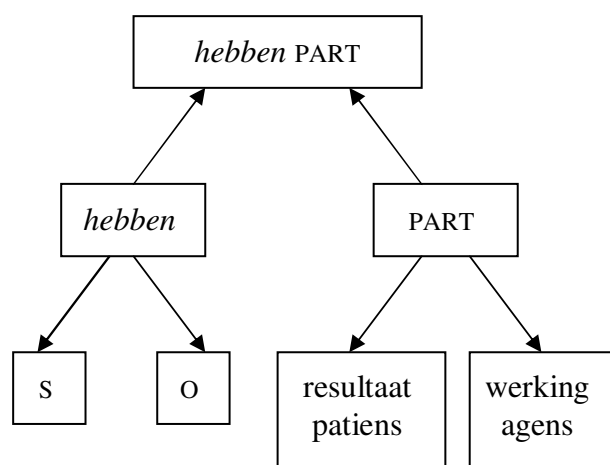

Figuur 6.3: Vage betekenis

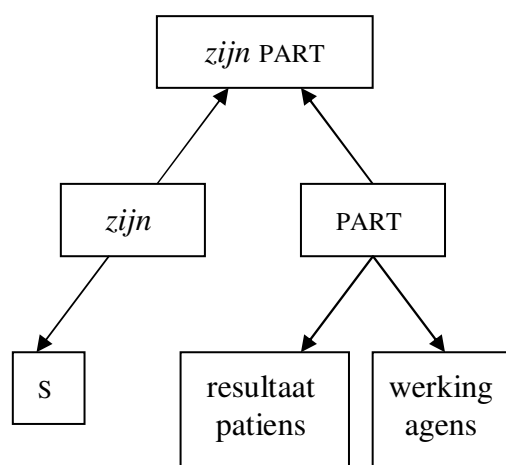
Naast het gemeenschappelijke voltooid deelwoord bevatten beide constructies ook een eigen typerend element: de werkwoorden *hebben* en *zijn*. Beide werkwoorden hebben een statische en erg abstracte betekenis. Het werkwoord *hebben* om te beginnen drukt een statische relatie uit tussen een subjectmedespeler en een direct object. Die statische relatie kan meer bepaald een prototypische bezitsrelatie zijn met een menselijk subject en een concreet direct object die zich in elkaars onmiddellijke nabijheid ophouden (Heine 1997). Daarnaast kan het werkwoord ook de vagere statische relatie uitdrukken dat het direct object binnen de invloedssfeer van het subject valt (Langacker & Munro 1975: 825, Langacker 1978: 864). Het werkwoord *zijn* op zijn beurt heeft de bijzonder abstracte betekenis van het ‘bestaan’ of het ‘existeren’ van een subjectmedespeler (Langacker & Munro 1975: 824-827, Verhagen 1992a: 337, voetnoot 17).

6.2.2.2 Betekenis van de constructie

Nu de betekenis van de onderdelen van de constructie besproken is, kan worden ingegaan op de analyse van de gehele constructie. In zowel de constructie *hebben* + voltooid deelwoord als *zijn* + voltooid deelwoord ligt het grootste semantische gewicht duidelijk bij het participium. De abstracte statische werkwoorden *hebben* en *zijn* voegen aan de overkoepelende betekenis van de constructie niet veel meer toe dan dat de eindtoestand, die in het participium genoemd is, ‘bestaat’ (Comrie 1976, Langacker 1978, Duinhoven 1997, ANS 1997). Daarnaast selecteren ze als vervoegde werkwoorden ook de medespelers in de zin waar de handeling kan op uitwerken die in het participium is genoemd. Het is precies op dat vlak dat constructies met *hebben* en *zijn* van elkaar verschillen: *hebben*-constructies kunnen met twee participanten gecombineerd worden terwijl *zijn*-constructies slechts één medespeler selecteren. In volgende figuren wordt gevisualiseerd hoe de werkwoorden *hebben* en *zijn* gecombineerd met het voltooid deelwoord twee constructies vormen met heel wat onderlinge gelijkenissen maar ook met eigen verschillende kenmerken.

Figuur 6.4: Constructie *hebben* + voltooid deelwoord

Figuur 6.5: Constructie *zijn* + voltooid deelwoord

Met bovenstaande figuren krijgen we al een eerste zicht op de complexiteit van de betekenis van beide participiumconstructies. In concreet taalgebruik is het echter weinig waarschijnlijk dat alle betekenisonderdelen een even grote prominentie zullen krijgen. In wat voorafging is er immers al op gewezen dat taalgebruikers naargelang het doel van de conversatie bepaalde onderdelen extra prominentie kunnen geven terwijl de andere aspecten van de betekenis op de achtergrond blijven. In wat volgt zal ik ingaan op de verschillende saillante betekenissen van beide constructies.

Om te beginnen kan de nadruk in het voltooid deelwoord in sommige contexten komen te liggen op de resultatieve interpretatie. Als het voltooid deelwoord gecombineerd wordt met *hebben* dan werkt het resultaat van de handeling uit op het object van *hebben* dat tevens ook patiëns is van het voltooid deelwoord. De *hebben*-constructie krijgt met andere woorden een OBJECT-RESULTATIEVE INTERPRETATIE (Nedjalkov & Jaxontov 1988). In de volgende zin is de object-resultatieve interpretatie geïllustreerd:

- (4) De dame **heeft** het haar sinds haar jeugd opgestoken.

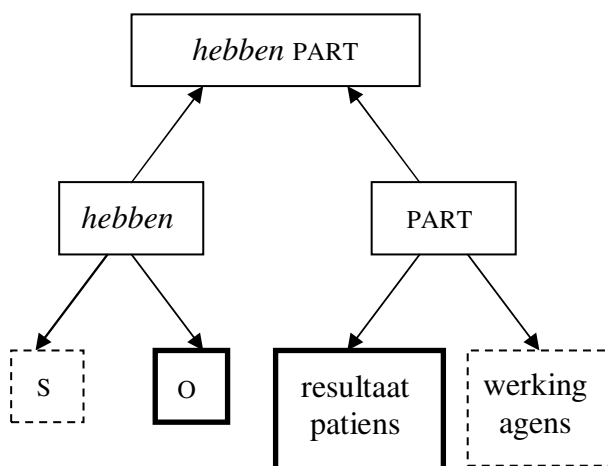
In zin (4) wijst de adverbiale tijdsbepaling *sinds haar jeugd* op het aanhouden van de toestand waarin het direct object *het haar* zich bevindt. Hierbij is irrelevant of de dame de handeling van het opsteken zelf uitgevoerd heeft. In zin (4) verlangt de object-resultatieve interpretatie hoogstens dat de dame de opgestoken haardos ‘bezit’.

Als het voltooid deelwoord gecombineerd wordt met *zijn* is er maar één participant in de zin waar de handeling ook op uitwerkt. Als die medespeler geïnterpreteerd kan worden als patiëns van het voltooid deelwoord is een resultatieve interpretatie mogelijk. We spreken in dit geval van een zogenaamde SUBJECT-RESULTATIEVE INTERPRETATIE (Nedjalkov & Jaxontov 1988). De subject-resultatieve interpretatie kan geïllustreerd worden met volgende zin:

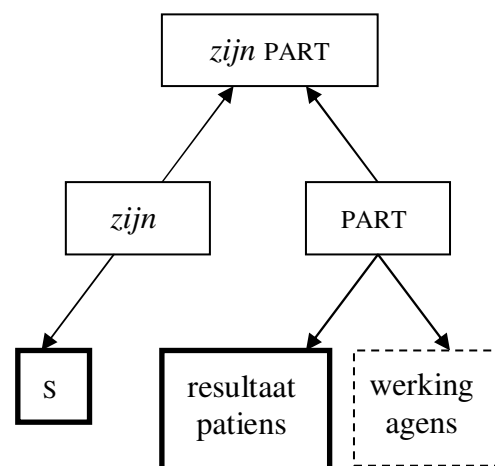
- (5) Het zwembad **is** al jaren gesloten.

In zin (5) ligt de nadruk op het voortduren van de toestand waar het zwembad zich al jaren in bevindt tot op het moment van spreken. In tegenstelling tot de object-resultatieve constructie is er verder geen tweede medespeler in de zin uitgedrukt.

De resultatieve interpretatie van beide constructies wordt gevisualiseerd in volgende figuren. Hierbij zijn de saillante betekenisonderdelen gemarkeerd met een vette rand.

Figuur 6.6: Object-resultatieve interpretatie

Figuur 6.7: Subject-resultatieve interpretatie

Figuur 6.6 toont hoe in object-resultatieve constructies de toestand saillant is waarin het direct object zich bevindt als gevolg van de handeling in het participium. Het subject speelt geen rol van betekenis in de resultatieve interpretatie, wat gevisualiseerd is door een stippellijn rondom het symbool S. In de subject-resultatieve interpretatie in figuur 6.7 is dan weer de eindtoestand saillant waarin het subject bevindt naar aanleiding van de handeling in het participium. In

tegenstelling tot de resultatieve constructies met *hebben* zijn subject-resultatieve constructies in principe niet beperkt tot transitieve voltooid deelwoorden. Het resultaat van het deelwoord werkt immers in op het subject, dat de patiens kan zijn van zowel een transitief als van een intransitief voltooid deelwoord. In de zinnen (6) en (7) zien we een subject-resultatieve interpretatie met de intransitieve voltooid deelwoorden *bevroren* en *verdwenen*:

- (6) De sneeuwman *is* ondanks de beginnende dooi nog steeds *bevroren*.
 (7) De koekjes *zijn* nog steeds spoorloos *verdwenen*.

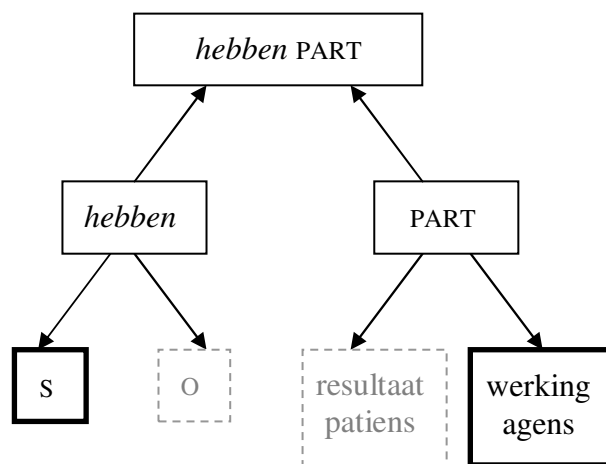
Het voltooid deelwoord kan in bepaalde contexten in plaats van een resultatieve interpretatie een saillante werkingsinterpretatie krijgen. In constructies met *hebben* zal het subject hierbij doorgaans als het agens worden geïnterpreteerd van de werking die in het voltooid deelwoord genoemd wordt. Als possessief werkwoord wordt *hebben* immers typisch gecombineerd met humane agentieve medespelers (Heine 1997). We zouden de interpretatie waarbij de nadruk ligt op het uitvoeren van de handeling door het subject een SUBJECT-WERKINGSINTERPRETATIE kunnen noemen, maar in de literatuur is de benaming PERFECTIEVE INTERPRETATIE gangbaar (o.a. Comrie 1976). De perfectieve interpretatie wordt geïllustreerd in volgende zin:

- (8) De kapper *heeft* het haar van de dame gisteren *opgestoken*.

In zin (8) ligt de nadruk niet op de opgestoken toestand van het haar maar op de kapper die in het verleden het haar heeft opgestoken. In tegenstelling tot een object-resultatieve interpretatie hoeft het haar niet noodzakelijk van het subject zelf te zijn. Meer zelfs, het object hoeft bij een perfectieve interpretatie zelfs niet uitgedrukt te worden:

- (9) Marleen *heeft* gisteren verder aan haar oeuvre *geschreven*.
 (10) Bart en Jo *hebben* gisteren in de Ardennen *gewandeld*.

Merk ook op dat de perfectieve interpretatie compatibel is met deelwoorden zonder een intern eindpunt zoals bij het handelingswerkwoord *wandelen*, opnieuw in tegenstelling tot de object-resultatieve interpretatie waar de gedachte aan een eindpunt essentieel is. In de volgende figuur wordt de perfectieve interpretatie van *hebben*-constructies gevisualiseerd:

Figuur 6.8: Perfectieve interpretatie

De figuur toont dat het subject dat de handeling in het voltooid deelwoord uitvoert saillant is. De mogelijkheid om bij een perfectieve interpretatie het direct object onuitgedrukt te laten en om een deelwoord zonder inherent eindpunt te gebruiken, is in figuur 6.8 uitgebeeld door een lichtgrijze stippellijn.

Ook in constructies met *zijn* + voltooid deelwoord kan de werking van het voltooid deelwoord op de voorgrond treden. Het subject in zinnen met een *zijn*-constructie is echter niet altijd te interpreteren als het agens van de handeling die in het voltooid deelwoord genoemd is. Enkel bij MUTATIEVE voltooid deelwoorden, waar het subject de uitvoerder van de handeling is én de gevolgen van de handeling ondergaat, is een PERFECTIEVE INTERPRETATIE mogelijk:

(11) Arthur en Kamiel *zijn gisteren* weer veilig *thuisgekomen*.

(12) We *zijn vorige week* met zijn tweetjes op vakantie naar Sicilië *vertrokken*.

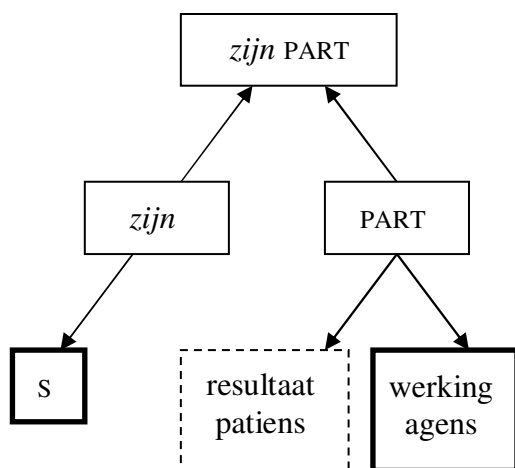
De afwezigheid van een agens in zinnen zonder dergelijke intransitieve voltooid deelwoorden verhindert echter niet dat de werkingsinterpretatie saillant wordt. In die zinnen blijft gewoon in het midden wie of wat de handeling in het verleden uitvoerde die in het participium genoemd is, zoals in volgende zin:

(13) Het zwembad *is gisteren gesloten*.

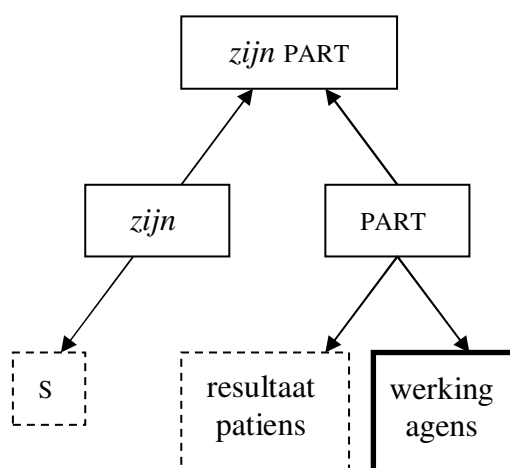
Dit soort constructies krijgen een zogenaamde PASSIEVE INTERPRETATIE (Langacker & Munro 1975, Verhagen 1992a, Cornelis 1997). In het Nederlands is het mogelijk om de gedachte aan de uitvoerder van de handeling in het voltooid deelwoord te expliciteren door middel van een optioneel AGENSOBJECT, zoals in zin (14):

(14) Het zwembad *is gisteren door de conciërge gesloten*.

In onderstaande figuren wordt de perfectieve en de passieve interpretatie van de constructie *zijn* + voltooid deelwoord gevisualiseerd:

Figuur 6.9: Perfectieve interpretatie

Figuur 6.10: Passieve interpretatie

Bij de perfectieve interpretatie in figuur 6.9 is zoals in figuur 6.7 het subject dat de handeling in het voltooid deelwoord uitvoert saillant. Die interpretatie is beperkt tot mutatieve voltooid deelwoorden. Figuur 6.10 verbeeldt hoe een perfectieve interpretatie uitgesloten is wanneer

het subject niet als uitvoerder van de handeling in het voltooid deelwoord geïnterpreteerd kan worden. Enkel de werkingsinterpretatie van het voltooid deelwoord is in dat geval saillant en het subject blijft als patiens op de achtergrond.

6.2.3 Constructioneel netwerk en werkwoordsvolgorde

Nu een alternatieve visie op de analyse van de werkwoordclusters met een voltooid deelwoord is voorgesteld, keer ik terug naar de hypothesen uit de literatuur over de volgordevariatie in de werkwoordclusters. In deze paragraaf wordt gezocht hoe de bevindingen van Michels (1959) over de gelijkenissen tussen de groene volgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord en het achtergeplaatste koppelwerkwoord in de bijzin in overeenstemming kunnen worden gebracht met de semantische analyse van de werkwoordgroep uit de paragraaf 6.2.2.

In hoofdstuk drie is besproken hoe Michels (1959) de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een participium in verband gebracht heeft met de achteropplaatsing van koppelwerkwoorden in de bijzin. Michels stelt een dubbele analyse van de werkwoordcluster voor waarbij het vervoegde *zijn* naast een hulpwerkwoord ook een koppelwerkwoord kan zijn en het voltooid deelwoord niet alleen als een hoofdwkwoord maar ook als naamwoordelijk gezegde geanalyseerd kan worden. Als *zijn* de ‘functie-overgang’ van hulpwerkwoord naar koppelwerkwoord maakt en het voltooid deelwoord als nominaal gezegde geanalyseerd wordt, dan is er een ‘principiële gelijkheid met het syntagma praedicaatsnomen + koppelww.’ volgens Michels (1959: 209) en wordt het vervoegde *zijn* als een koppelwerkwoord op zijn vaste plaats achter het gezegde geplaatst.

In paragraaf 6.2.1 is kritiek geformuleerd op de te discrete categoriale analyse van de clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord. Ik heb geargumenteed dat het onderscheid tussen een verbale en een nominale analyse van de clusters in het taalgebruik zelden scherp te stellen is. Als alternatief is een semantische constructionele analyse voorgesteld van de clusters waar het voltooid deelwoord in principe een ambigue resultatieve dan wel werkingsinterpretatie heeft die pas in het taalgebruik door contextuele aanwijzingen gedesambigueerd kan worden. Het spreekt voor zich dat een dergelijke graduele visie op de status van de clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord geen ruimte laat voor een discreet fenomeen als de ‘functie-overgang’ van een verbale naar nominale analyse.

Hoe kan nu de overeenkomst tussen de groene volgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord en de vaste woordvolgorde van ‘echte’ copula-constructies in de bijzin in verband gebracht worden met een graduele visie op de analyse van de werkwoordclusters? In de constructiegrammatica worden de formele gelijkenissen tussen constructies ondergebracht in een TAXONOMISCH of CONSTRUCTIONEEL NETWERK (Langacker 1987, Croft & Cruse 2004).

Op basis van het identieke lexicaal element *zijn* kunnen we voor werkwoordclusters met *zijn* en een participium in zinnen (1) en (2) en copulatieve constructies met *zijn* en een adjectief of nomen in zinnen (3) en (4) een hechte relatie in dat constructionele netwerk aannemen.

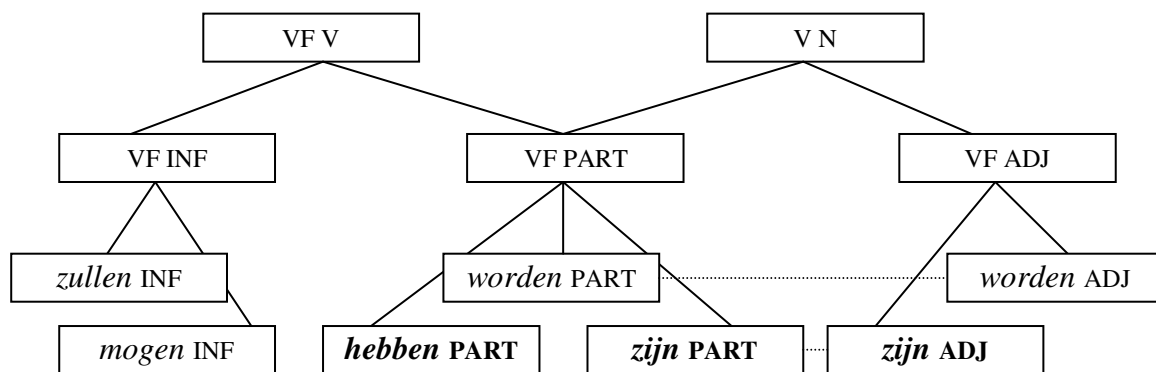
- (1) Het zwembad *is* al jaren gesloten.
- (2) Het zwembad *is* door de conciërge gesloten.
- (3) Het zwembad *is* al jaren dicht.
- (4) Het zwembad *is* al jaren de trots van onze kleine gemeente.

De constructies verschillen van elkaar door het schematische element dat in zinnen (1) en (2) een voltooid deelwoord is en in zinnen (3) en (4) respectievelijk een adjectief en een nominale

constituent. Het zijn die verschillende schematische onderdelen die verantwoordelijk moeten worden gehouden voor de uiteenlopende interpretaties van de constructies. In wat voorafging is uitgebreid toegelicht dat het voltooid deelwoord in zin (1) en (2) zowel een resultatieve als een werkingsinterpretatie kan krijgen. Het adjectief in zin (3) deelt die resultatieve lezing met het participium maar is verder evenwel minder in staat om zoals het participium ook naar een werking te verwijzen. Die deels overlappende interpretatie van het voltooid deelwoord en het adjectief verklaart de grote overeenkomsten tussen de *zijn*-constructies in het netwerk zonder dat evenwel aangenomen moet worden dat de constructies ‘principeel gelijk’ zijn.

Naast een gemeenschappelijk lexicaal element kunnen constructies ook een schematisch deel gemeen hebben. Zo onderhoudt de constructie met *zijn* en een voltooid deelwoord een hechte band met de andere participiumconstructie die al ter sprake is gekomen: de constructie *hebben* + voltooid deelwoord. De typisch ambigue interpretatie van beide constructies als resultatieve dan wel als werkingsconstructie hangt samen met het gedeelde participium. Het grote verschil tussen beide constructies kan toegeschreven worden aan hun verschillend lexicaal element. Uit wat voorafging bleek dat het vervoegde *hebben* met twee medespelers gecombineerd kan worden terwijl *zijn* slechts één medespeler selecteert.

De relaties tussen vormelijk en semantisch verwante constructies kan weergegeven worden in een visuele netwerkrepresentatie. In volgende figuur wordt de plaats van de constructies *zijn* + voltooid deelwoord, *zijn* + adjectief en *hebben* + voltooid deelwoord in een ruimer netwerk afgebeeld. In de figuur worden om te beginnen de relaties aangegeven tussen de constructies met een gemeenschappelijk schematisch element zoals een voltooid deelwoord, een adjectief of een infinitief. Daarnaast worden de relaties tussen de constructies met een gedeeld lexicaal element weergegeven door stippellijnen.

Figuur 6.11: Taxonomisch netwerk

Ik veronderstel dat constructies met gemeenschappelijke elementen en met een gelijklopende interpretatie in het constructionele netwerk ook op een parallelle manier geordend worden. Zo delen de participiumconstructies met *zijn* dan wel *hebben* niet alleen een groot deel van hun semantiek maar vertonen ze ook een nagenoeg identieke volgordevariatie tussen de rode en de groene volgorde. Bovendien vertoont de groene volgorde [PART-VF] overeenkomsten met de volgorde van de verwante copula-constructies met *zijn*, zoals door Michels (1959) benadrukt is. Daarnaast komt de rode volgorde [VF-PART] ook terug in verwante infinitiefconstructies. De participiumconstructies blijken dus niet alleen vorm en betekenis met andere constructies te delen maar ook hun volgorde. De gelijkenissen in de woordvolgorde spelen zich hier niet af op een abstract niveau zoals bij Michels (1959) of ook in de harmonische volgordepatronen

van Lehmann en Vennemann het geval is (zie hoofdstuk twee). Ik wil dus niet beweren dat de overeenkomstige volgorde een parallelle onderliggende analyse iconisch reflecteert. Ik zie de gedeelde woordvolgorde veeleer als één van de gedeelde vormelijke kenmerken van verwante constructies binnen een ruimer taxonomisch netwerk.

In wat volgt zal ik de mogelijke dynamiek tussen een gemeenschappelijk interpretatie voor constructies en hun volgordeovereenkomsten proberen verder uit te diepen. In paragrafen 6.3 en 6.4 zal ik eerst een duidelijker zicht proberen te krijgen op de semantische relaties tussen constructies met *zijn / hebben* en een participium. In paragraaf 6.5 zal ik vervolgens nagaan in welke mate de semantische verwantschap tussen beide constructies in hun woordvolgorde weerspiegeld wordt.

6.3 Ontwikkeling constructie *hebben* + voltooid deelwoord

6.3.1 Inleiding

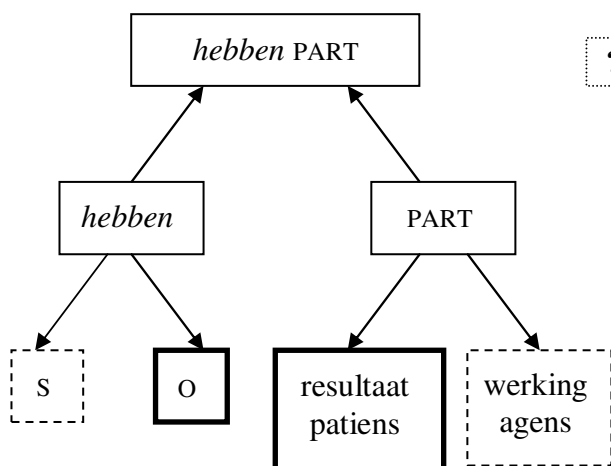
In paragraaf 6.2 is ingegaan op de semantische interpretatie van constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord in het hedendaagse Nederlands. In diachroon opzicht bestaat er grote overeenstemming dat de object-resultatieve interpretatie oorspronkelijk het saillantst was in het Nederlands (Kern 1912, Van Bree 1981, Van der Wal 1986, Duinhoven 1988, 1997, Van der Horst 1998). De perfectieve interpretatie zou een innovatie zijn die zich vanuit de object-resultatieve interpretatie ontwikkeld heeft en door de tijd heen geroutiniseerd is tot de meest saillante interpretatie van de constructie. Die semantische ontwikkeling is niet beperkt tot het Nederlands, maar wordt ook verondersteld voor het Engels (Mitchell 1985, Denison 1993, Carey 1994, 1996, Brinton 1996), het Hoogduits (Dal 1952, Oubouzar 1974, Ebert 1978, 1999, Grønvik 1986, Harris 2003, Schrodts 2004) en de Romaanse talen (Harris 1982, Vincent 1982, Pinkster 1987). Haspelmath (1998, 2001) en Heine & Kuteva (2006) vullen aan dat de routinisatie van een perfectieve interpretatie bij possessieve constructies met *hebben* en een participium typisch is voor Europese talen en crosslinguïstisch verder zelden aangetroffen wordt. In wat volgt zal ik de semantische ontwikkeling van constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord in het corpus ambtelijke teksten in kaart brengen. Hierbij zal eerst aandacht besteed worden aan het ontstaan en de routinisatie van een perfectieve betekenis vanuit een object-resultatieve interpretatie. Daarna komt het ontstaan van een temporele functie voor de perfectieve constructies aan bod als werkwoordsvorm voor de verleden tijd.

6.3.2 Van een resultatieve naar een perfectieve interpretatie

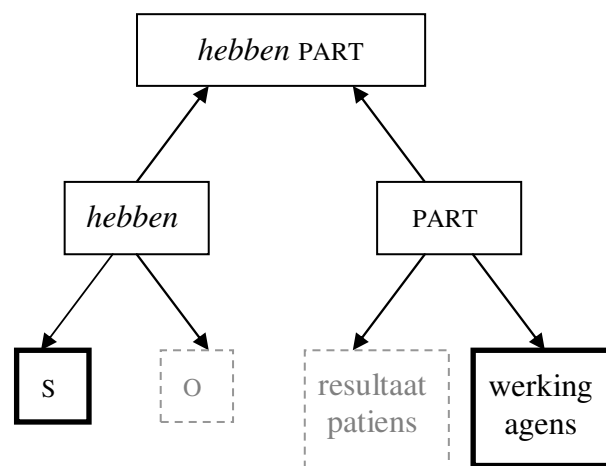
In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de semantische ontwikkeling van een resultatieve naar een perfectieve interpretatie van de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord.

6.3.2.1 Hypotheses uit de literatuur

In paragraaf 6.2 is het verschil tussen een resultatieve en een perfectieve interpretatie van de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord gevisualiseerd in de figuren 6.6 en 6.8 die hier nu naast elkaar zijn afgebeeld als figuur 6.12 en 6.13:

Figuur 6.12: Object-resultatieve interpretatie

Figuur 6.13: Perfectieve interpretatie

In de boven geciteerde literatuur wordt met opvallend grote eensgezindheid gesteld dat de perfectieve interpretatie historisch uit een saillante resultatieve interpretatie geëvolueerd moet zijn. Bybee e.a. (1994: 69) zien de ontwikkeling van een perfectieve betekenis als een geval van BETEKENISGENERALISATIE waarbij de specificiteit van de resultatieve betekenis erodeert. De resultatieve constructie heeft de nogal complexe betekenis dat een huidige toestand bestaat als het resultaat van een handeling in het verleden. In een perfectieve constructie daarentegen staat de handeling in het verleden centraal en is de link met het heden minder saillant. Bybee e.a. (*ibid.*) nemen aan dat de betekenisgeneralisatie ontstaat in contexten waar de resultatieve constructies gebruikt worden om de achtergrond te schetsen voor een volgende handeling. De auteurs gaan er helaas niet verder op in hoe we ons het gebruik van de resultatieve constructie ‘in de achtergrond’ moeten voorstellen. Ik vermoed dat hier bedoeld wordt op de zogenaamde achtergrond in het discours waar de omstandigheden worden geschetst waarin het topic van de conversatie zich afspeelt zoals het ruimtelijk kader en de situatie vóór of na het moment van spreken. Discourselementen in de achtergrond zijn in tegenstelling tot de handelingen op de voorgrond niet begrensd in de tijd, maar schetsen veeleer een statisch kader los van het moment van spreken. Typische discoursstrategieën om elementen naar de achtergrond van het discours te verplaatsen zijn onder meer ondergeschikte zinnen (Hooper & Thompson 1973)³⁶, passiefconstructies en het perfectum (Hopper & Thompson 1980).³⁷ Het herhaaldelijke gebruik van resultatieve constructies in de achtergrond van het discours kan ertoe leiden dat de link met het moment van het spreken verzwakt en zo de nadruk komt te liggen op de handeling in het verleden.

Een belangrijk gevolg van de betekenisgeneralisatie in de resultatieve constructie is dat de nieuwe perfectieve interpretatie compatibel is met veel meer types werkwoorden. Resultatieve constructies zijn in overeenstemming met hun vrij beperkte betekenis enkel compatibel met werkwoorden die in hun lexicaal bepaalde tijdsverloop of hun AKTIONSART (Vendler 1957) een verandering uitdrukken, de zogenaamde eindpuntgerichte of TELISCHE werkwoorden (bv. *bevriezen, doodschieten, ontploffen, sluiten*).³⁸ In de object-resultatieve constructies is immers het resultaat of de toestand saillant waarin het object zich bevindt als gevolg van de handeling

³⁶ De vroege publicaties van Joan L. Bybee uit de jaren zeventig zijn geschreven onder de naam Joan B. Hooper. Hooper mag niet verward worden met Paul J. Hopper die ook veel met Sandra A. Thompson heeft gepubliceerd.

³⁷ In het corpus ambtelijke teksten komen beide mechanismen ook meestal samen voor: de constructie *hebben* + voltooid deelwoord wordt 1095 keer gebruikt in een bijzin tegenover maar 248 keer in een hoofdzin (= 18,5 %).

³⁸ Dat is een overkoepelende term voor de werkwoordklassen ACHIEVEMENT en ACCOMPLISHMENT van Vendler (1957). Zie Dahl (1981) voor een overzicht van alle courante termen.

in het voltooid deelwoord. Dat voltooid deelwoord was in het Nederlands in oorsprong zelf beperkt tot louter telische werkwoorden (Kern 1912, Duinhoven 1997). In het Germaans werd met het suffix **-ono* (in bv. *gebonden*, *gevangen*) en **-to* (in bv. *gemaakt*) de nadruk gelegd op het telische aspect van de voltooid deelwoorden (Duinhoven 1997: 276). Tegen het vroege Middelnederlands is de inhoud van de suffixen zo verbleekt dat het prefix *ge-* aan het voltooid deelwoord wordt toegevoegd om het telische aspect te blijven benadrukken (Schönfeld 1954, Pijnenburg 1982, Postma 1997, Berteloot 2004). De oorspronkelijke telische betekenis van het voltooid deelwoord kan vandaag nog steeds gezien worden in het attributieve gebruik van deelwoorden waar enkel een telische betekenis compatibel is met hun gebruik als adjectief, bv. *de ontplofte ballon*, *de gesloten deur* vs. **de gewandelde man*, **het gehad cadeau*, **het gebleven kind* (Kern 1912, Grønvik 1986, Duinhoven 1997).³⁹

In tegenstelling tot de object-resultatieve constructies kunnen de *hebben*-constructies met een perfectieve interpretatie ook gecombineerd worden met ATELISCHE werkwoorden. Bybee e.a. (1994: 69) maken een onderscheid tussen vroege perfectieve constructies die compatibel zijn met HANDELINGSWERKWOORDEN (bv. *doen*, *eten*, *wandelen*, *ademen*). Langacker (1982: 281) wijst erop dat het deelwoord dan niet meer wijst naar het eindpunt van de handeling in het verleden, aangezien handelingswerkwoorden atelisch zijn en een stabiele situatie in de tijd signaleren. Later worden perfectieve constructies ook compatibel met atelische TOESTANDSWERKWOORDEN (bv. *zien*, *bezitten*, *staan*, *zijn*). De FUNCTIE-UITBREIDING van de perfectieve interpretatie tegenover de object-resultatieve interpretatie is in figuur 6.13 gevisualiseerd door een lichtgrijze stippellijn rondom de resultatieve betekenisonderdelen van de constructie.

Historisch corpusonderzoek van Germaanse en Romaanse teksten (Oubouzar 1974, Grønvik 1986 voor het Duits; Carey 1994, 1995, 1996 voor het Engels; Pinkster 1987 voor het Romaans) heeft uitgewezen dat constructies met een possessief werkwoord (*haben*, *have*, *avoir*) en een voltooid deelwoord zoals verwacht inderdaad oorspronkelijk enkel voorkwamen met telische werkwoorden. In latere taalfasen kwam de constructie open te staan voor andere types voltooid deelwoorden. In het moderne Nederlands is een perfectieve interpretatie van de constructie compatibel met alle types voltooid deelwoorden zoals telische werkwoorden (bv. *ik heb het zwembad gesloten*), handelingswerkwoorden (bv. *ik heb een eindje gewandeld*) en toestandswerkwoorden (bv. *ik heb hem gezien*).

6.3.2.2 Operationalisering

In wat volgt zal ik onderzoeken of er in het corpus ambtelijke teksten ook een verschuiving waar te nemen valt van een gebruik van enkel telische werkwoorden naar atelische handeling- en toestandswerkwoorden. De operationalisering van het inherente aspect van werkwoorden is echter niet vanzelfsprekend.

Vendler (1957) heeft het verschil tussen telische en atelische werkwoorden aangetoond door toevoeging van respectievelijk de tijdsbepaling ‘*in* x tijd’ die verwijst naar het eindpunt van een tijdspanne en de bepaling ‘x tijd *lang*’ die refereert naar tijdsduur (zie ook Dahl 1981). In onderstaande zinnen wordt de test geïllustreerd:

³⁹ Zie Ackerman & Goldberg (1996) en Goldberg & Ackerman (2001) voor een gedetailleerdere bespreking van het gebruik van attributieve deelwoorden.

- (1a) Mieke **maakt** het schilderij in een uur. → telisch
- (1b) * Mieke **maakt** het schilderij een uur lang.
- (2a) Bert **wandelt** een uur lang. → atelisch
- (2b) * Bert **wandelt** in een uur.

Het probleem van een dergelijke classificatie is dat ze een beroep doet op de intuïtie aangezien maar weinig zinnen in reëel taalgebruik zulke contextuele aanwijzingen bevatten. De test is in het bijzonder problematisch voor ons onderzoek van historische bronnen waar we helemaal geen toegang hebben tot intuïties van oudere taalstadia.

Bovendien valt het inherente tijdsverloop van het werkwoord niet altijd samen met het aspect van de handeling in de zin. Verkuyl (1972) en Dowty (1979) hebben aangetoond dat het tijdsverloop van een handeling niet alleen door het werkwoord maar ook door andere contextuele elementen wordt bepaald. Zo kunnen atelische bewegingswerkwoorden (bv. *wandelen*, *rijden*) gecombineerd worden met eindpuntgerichte tijdsbepalingen wanneer ze voorkomen met een richtingsbepaling of met een hoeveelheidsbepaling:

- (3) Bert **wandelt** een uur lang in het park. → atelisch
- (4) Bert **wandelt** in een uur naar het park. → telisch
- (5) Bert **wandelt** in een uur vijf kilometer. → telisch

Het aspect van een handeling is met andere woorden niet alleen bepaald door de Aktionsart van het zinswerkwoord, maar is COMPOSITIONEEL opgebouwd in een concrete context (Verkuyl 1972). Daarnaast kunnen transitieve telische werkwoorden ook kenmerken gaan vertonen van atelische handelingswerkwoorden als ze gecombineerd zijn met een onbepaald meervoudig direct object of met een ontelbaar object. Ook wanneer een transitief werkwoord in absolute zin gebruikt wordt zonder direct object, zien we hetzelfde gebeuren:

- (6) Maria **schrijft** de brief in een uur. → telisch
- (7) Maria **schrijft** een uur lang brieven. → atelisch
- (8) Maria **schrijft** een uur lang poëzie. → atelisch
- (9) Maria **schrijft** een uur lang. → atelisch

Verkuyl (1972) wijst erop dat ook een prepositionele constituent een inherent telische situatie atelisch kan maken.

- (10) Maria **schrijft** een uur lang aan de brief. → atelisch
- (11) Marleen **eet** een uur lang van de chips. → atelisch

Daarnaast kan ik toevoegen dat het telische aspect van de zin nog versterkt kan worden door adverbiale bepalingen als *vol*, *leeg* of prefixen als *op-*, *af-*, *uit-* of *ver-* die naar het eindpunt van de handeling verwijzen:

- (12) gieten – vol gieten, drinken – leeg drinken
- (13) rollen – oprollen, eten – opeten, stoken – opstoken
- (14) werken – afwerken, schuren – afschuren, trekken – aftrekken
- (15) schudden – uitschudden, werken – uitwerken, zwaaien – uitzwaaien
- (16) snijden – versnijden, malen – vermalen, hangen – verhangen

Het compositionele karakter van aspect zet de geschetste functionele uitbreiding van *hebben*-constructies van telische naar atelische contexten in een nieuw daglicht. Om de ontwikkeling in ons corpus op te sporen, moeten we niet zozeer op zoek gaan het inherente aspect van het voltooid deelwoord maar naar het aspect van de hele zin. De perfectieve interpretatie zal met andere woorden compatibel zijn met zowel telische als atelische contexten terwijl een resultatieve interpretatie dat enkel is met telische situaties. Ik herhaal hier de voorbeeldzinnen uit paragraaf 6.2.2 waarmee het onderscheid tussen de resultatieve en perfectieve interpretatie in de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord is geïllustreerd. In zin (17) en (18) zorgt het telische voltooid deelwoord *opgestoken* en het uitgedrukt direct object *het haar* voor een telische context die compatibel is met zowel een saillante object-resultatieve interpretatie (zin 17) als een perfectieve interpretatie (zin 18).

- (17) De dame **heeft** het haar sinds haar jeugd **opgestoken**.
- (18) De kapper **heeft** het haar van de dame gisteren **opgestoken**.
- (19) Marleen **heeft** gisteren verder aan haar oeuvre **geschreven**.
- (20) Bart en Jo **hebben** gisteren in de Ardennen **gewandeld**.

In zin (19) en (20) hebben we te maken met een atelische context door de afwezigheid van een direct object, ondanks het feit dat het voltooid deelwoord in zin (19) een inherent telische Aktionsart heeft. Die atelische context in de zinnen is enkel compatibel met een perfectieve interpretatie waar de nadruk ligt op de handeling in het verleden.

Door de context bij de ontwikkeling van de *hebben*-constructie te betrekken wordt de suggestie van Bybee e.a. (1994) dat de perfectieve interpretatie ontstaat in achtergrondsituaties nog relevanter. Hopper & Thompson (1980) wijzen erop dat kenmerken die hierboven in verband gebracht zijn met een atelisch aspect van de zin, zoals een onbepaald meervoudig direct object of de afwezigheid van een uitgedrukt object, kenmerkend zijn voor zinnen uit de achtergrond van het discours. Contextuele indicaties van telisch aspect zoals een definitief object of bepalingen die verwijzen naar het eindpunt van de handeling (*vol*, *leeg*) correleren dan weer met de voorgrond van het discours. In onderstaande figuur wordt een overzicht gegeven van kenmerken die samen met het aspect de discoursstatus van een zin signaleren op basis van een langere lijst in Hopper & Thompson (1980: 252). Merk op dat in beide kolommen de meest prototypische (en dus de maximaal contrasterende) instanties van de relevante discourskenmerken staan. Het spreekt voor zich dat er naast de prototypische instanties ook tussenliggende en perifere gevallen mogelijk zijn in reëel taalgebruik.

	VOORGROND	ACHTERGROND
aspect	telisch	atelisch
medespelers	2 of meer	1
individualiteit patiëns	hoog	laag
potentie agens	hoog	laag
uitwerking op patiëns	volledig	niet / niet volledig
duur	punctueel	niet-punctueel

Figuur 6.14: Concomitante discourskenmerken in voorgrond- en achtergrondcontexten

In wat voorafging zijn de hier opgesomde discourskenmerken al kort ter sprake gekomen. Een gedetailleerdere analyse en operationalisering ervan worden in volgende paragrafen gegeven. Daar zal ik de concomitante discourskenmerken van een telisch en atelisch aspect testen in het corpus ambtelijke teksten. Het aspect van de zin zelf wordt niet getest omdat hiervoor te veel beroep gedaan moet worden op intuïtie. Hopper & Thompson (1980: 255) benadrukken echter

dat alle kenmerken uit de tabel met elkaar correleren. Zo impliceert de aanwezigheid van slechts één participant dus ook lager telisch aspect van de zin (zie ook de voorbeeldzinnen 9-11 en 19-20).

De contextuele operationalisering van het aspect wijkt af van het bestaande onderzoek in de literatuur naar de functie-uitbreiding van de object-resultatieve constructies.⁴⁰ In paragraaf 6.4 zal blijken dat de methode ons in staat zal stellen om de ontwikkeling van *hebben*-constructies in verband te brengen met de ontwikkeling in constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord.

6.3.2.3 Individualiteit van het direct object

In wat voorafging zijn enkele zinnen besproken waar een indefiniet meervoudig object of een ontelbaar object voor een atelische interpretatie van de zin zorgt. Ook wanneer een transitief werkwoord zonder object gebruikt wordt, krijgen we een atelische lezing:

- (1) Maria *schrijft de brief* in een uur. → telisch
- (2) Maria *schrijft een uur lang brieven*. → atelisch
- (3) Maria *schrijft een uur lang poëzie*. → atelisch
- (4) Maria *schrijft een uur lang*. → atelisch

Hopper & Thompson (1980) observeren dat het onderscheid telische – atelische interpretatie samenhangt met de mate van INDIVIDUALITEIT van het direct object. In overeenstemming met Timberlake (1975: 124) definiëren ze individualiteit als “the degree to which the participant is characterized as a distinct entity or individual in the narrated event”. Merk op dat het discours een essentiële rol speelt: enkel de medespelers die in de conversatie als een afzonderlijke entiteit of individu worden gepresenteerd, hebben een hoge individualiteit. Timberlake (1975, 1977) definieert de mate van individualiteit van een medespeler aan de hand van criteria als bezielheid, telbaarheid en vooral definitieitheid.

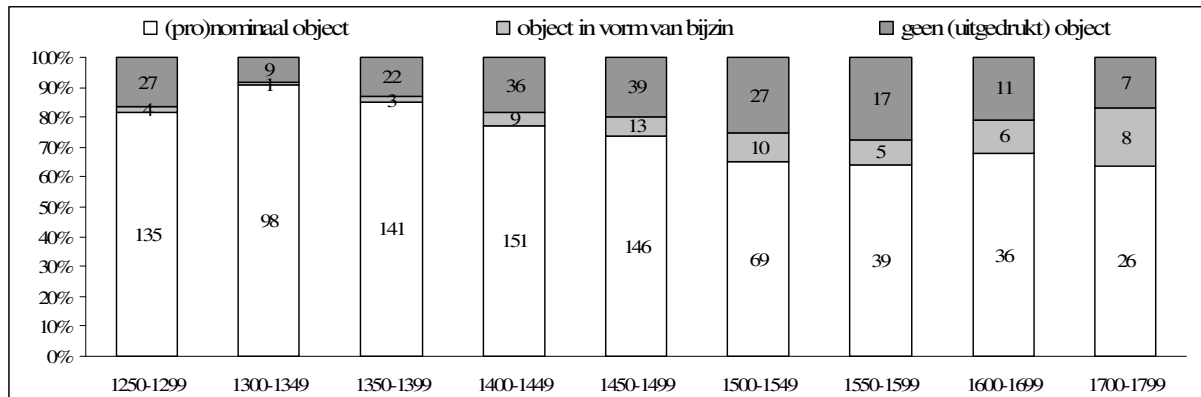
In het corpus ambtelijke teksten is de individualiteit van het direct object niet zo fijnmazig geoperationaliseerd als bij Timberlake aangezien het maar één van de verschillende criteria is om het tijdsverloop binnen de bijzinnen te bepalen. Ik zal concreet een onderscheid maken tussen bijzinnen met een (pro)nominaal direct object, met een object in de vorm van een bijzin en zonder een uitgedrukt object. Hierbij hebben (pro)nominale objecten een veel hogere individualiteit dan objectbijzinnen – die naar een stand van zaken verwijzen in plaats van een entiteit – en dan niet-uitgedrukte objecten. De keuze voor die driedeling is ingegeven door bestaand onderzoek naar het Oudnederlands (Van der Horst 1998, De Belder 2005), Oudengels (Michell 1985), Oudhoogduits (Dal 1952, Oubouzar 1974, Grønvik 1986, Harris 2003) en het Romaans (Harris 1982, Vincent 1982, Pinkster 1987) waaruit blijkt dat *hebben*-constructies oorspronkelijk enkel voorkwamen met transitieve voltooid deelwoorden met een (pro)nominaal object (bv. *ik heb de brief geschreven*). Later komt de constructie ook voor in bijzinnen zonder direct object zoals bij absoluut gebruikte voltooid deelwoorden (bv. *zoals ik geschreven heb*) of intransitieve voltooid deelwoorden (bv. *ik heb gewandeld*).⁴¹ Ten slotte is

⁴⁰ Ook in Coussé (2006) is het onderzoek naar de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum grotendeels gebaseerd op intuïtie.

⁴¹ Ik maak in de volgende grafiek geen onderscheid tussen zinnen met een transitief voltooid deelwoord zonder uitgedrukt direct object en zinnen met een intransitief voltooid deelwoord. Het is immers enkel op basis van intuïtie uit te maken of het participium dat zonder een direct object gebruikt is in het corpus al dan niet een direct object kon oproepen in andere gebruikscontexten. Het onderscheid is bovendien ook irrelevant voor de argumentatie: we zijn immers op zoek naar contextuele indicaties voor een telisch dan wel atelisch aspect.

de *hebben*-constructie ook gecombineerd met niet-nominale objecten (bv. *ik heb gezien dat het goed is*).

In volgende grafiek wordt de relatieve distributie van de drie types objecten in alle bijzinnen met een *hebben*-constructie afgebeeld.

Grafiek 6.1: Individualiteit van het direct object (n = 1095)

Om te beginnen zien we dat alle objecttypes mogelijk zijn vanaf de eerste bronnen. Dat impliceert dat al vanaf de dertiende eeuw *hebben*-constructies in atelische contexten zijn gebruikt die enkel compatibel zijn met een perfectieve interpretatie. Door de tijd heen zien we de significante tendens waarbij niet-individuele direct objecten in frequentie toenemen.⁴²

In de eerste tijdsdoorsneden worden *hebben*-constructies in hoofdzaak gecombineerd met een (pro)nominaal object:

- (1) dat die van sente ians huus in ghent **hebben ghegheven** i cort ghemet lants in zaemslacht ter iden in dockinpolre an de suut side den groude pit Den ghashuse van ghent iaer lix omme xi sol herflic (Gent 1280)
- (2) daer hi ons ghenen dach of **heuet ghegheuen** (Dordrecht 1284)
- (3) dat wij **gesien hebben** enen brief goet ende ghave ende binnen jaers sprekende van worde te worde alse hier na volghet (Dordrecht 1291)
- (4) [hore brieve] die wi hem hier te voren daer oppe **ghegheven hebben** (Dordrecht 1291)
- (5) alse dese voerseide clais die ketelare sine hure **ghemaket heuet** (Dordrecht 1310)

In de loop van de Middelnederlandse periode neemt evenwel het aandeel bijzinnen zonder een direct object toe. Het gaat onder meer om bijzinnen waarin het voltooid deelwoord absoluut gebruikt wordt zoals in zinnen (6) tot (8), waar het voltooid deelwoord gecombineerd wordt met een voorzetselobject zoals in (9) of waar het voltooid deelwoord intransitief is (10).

- (6) in al dien maniren dat wi **ghelovet hebben** (Dordrecht 1292)
- (7) alzi hier voermaels **ghedaen hebben** (Dordrecht 1291)
- (8) daer hi up **ghetemmert heft** (Mechelen 1291)
- (9) alse wi met hem **ghesproken hebben** (Dordrecht 1284)
- (10) ghelijc den abbet of hier e zelue **hadde ghewesen** present (Brugge 1281)

⁴² De Mantel-Haenszel-chikwadrattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de individualiteit van het direct object en de tijdsvariabele ($MH-\chi^2 = 30.49$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een sterke negatieve associatie ($\gamma = -0.27$, $ASF = 0.05$).

Ten slotte laat de grafiek vanaf halverwege de veertiende eeuw de toename van bijzinnen met een direct object in de vorm van een bijzin zien. Dit type objecten zijn typisch complementen bij werkwoorden van communicatie (*zeggen, bevelen, beloven*) en perceptie (*zien, horen*):

- (11) soe die guede luden vanden gerecht *vernomen hebben* dat hemluden noch der ghemeente in gheenrewijs en staet te liden (Dordrecht 1416)
- (12) omdat sy van enen man *gezeyt heeft* dat hy een quaet dieff ende moordenaer is ende dat sijn wijff een hoer (Dordrecht 1484)

Samenvattend toont de grafiek een significante toename van bijzinnen met *hebben* en een voltooid deelwoord zonder een individueel direct object. In dergelijke atelische bijzinnen is een object-resultatieve interpretatie uitgesloten.⁴³

6.3.2.4 *Potentie van het subject*

Naast de individualiteit van het direct object correleert volgens Hopper & Thompson (1980) ook de potentie van het agens met de discoursstatus van de zin. Als het agens van de zin de nodige kracht en energie heeft om een handeling te initiëren en uit te voeren, dan zal ook de hele handeling het inherente eindpunt bereiken. De graad van agentiviteit van medespelers in het discours is geoperationaliseerd in de AGENCY HIERARCHY van Silverstein (1976):⁴⁴

1ste persoon > 2de persoon > 3de persoon > eigennaam > humaan > bezielde > onbezielde

De hiërarchie drukt van links naar rechts de dalende geschiktheid van een medespeler uit om als agens op te treden. Sprekers gebruiken doorgaans voornaamwoorden als ze willen verwijzen naar medespelers die een centrale topicrol spelen in het discours. Hierbij is de saillantie van de eerste persoon hoger dan van bijvoorbeeld de tweede en derde persoon aangezien de referent de spreker zelf is of een groep individuen waar de spreker toe hoort. Hoe verder een referent van de leefwereld van de spreker af staat, hoe minder agenseigenschappen eraan toebedeeld worden in het discours.

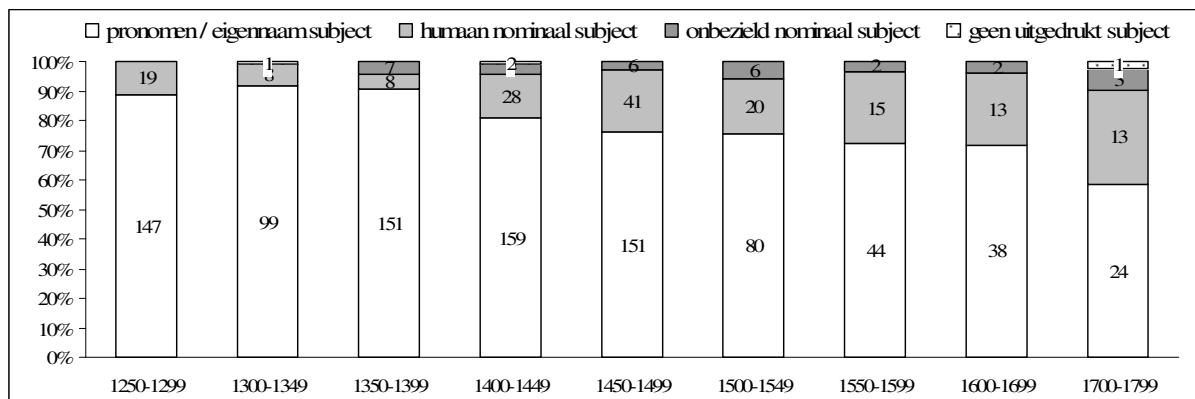
In het corpus ambtelijke teksten heb ik niet alle agenttypes onderscheiden uit de hiërarchie van Silverstein. Ik heb meer bepaald de persoonlijke voornaamwoorden en eigennamen in één categorie ondergebracht. Daarnaast wordt nog wel een onderscheid gemaakt tussen humane en onbezielde medespelers. Bezielde niet-menselijke subjecten (bv. *paard*) zijn niet in het corpus aangetroffen.

Het valt te verwachten dat de vroegste *hebben*-constructies in het ambtelijke corpus met een sterk agentief subject gecombineerd zullen worden. Oorspronkelijk moeten we immers met resultatieve constructies te maken gehad hebben waar het subject door het lexicale *hebben* wordt geselecteerd. In paragraaf 6.2.2.1 is erop gewezen dat het possessieve *hebben* met een menselijk subject gecombineerd moet worden (eventuele metonymie is toegelaten). Wanneer de perfectieve interpretatie routiniseert, wordt de relatie tussen het voltooid deelwoord en het subject saillantier. Naargelang van de semantiek van het voltooid deelwoord kunnen dan ook niet-humane subjecten de werking in het voltooid deelwoord uitvoeren (cf. Van der Horst 1998, Harris 2003). De reductie in potentie van het agens wijst bovendien ook op een lager

⁴³ De Mantel-Haenszel-chikwadrattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de individualiteit van het direct object en de tijdsvariabele ($MH-\chi^2 = 30.49$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een sterke negatieve associatie ($\gamma = -0.26$, $ASF = 0.05$).

⁴⁴ Ook bekend als de ANIMACY HIERARCHY.

telisch aspect van de hele zin, wat compatibel is met de generalisatie van de resultatieve interpretatie.

Grafiek 6.2: Potentie van het subject (n = 1095)

De grafiek laat een overwicht aan sterk agentieve subjecten zien in alle bijzinnen met *hebben* en een voltooid deelwoord door de eeuwen heen. Dat wijst erop dat in alle tijdsdoorsneden bijzinnen met de *hebben*-constructies een vrij hoge telische interpretatie blijven hebben. Toch zien we ook vanaf de vijftiende eeuw een gestage toename van humane nominale subjecten, wat erop wijst dat de agensmedespeler minder het topic van de conversatie gaat uitmaken en dus ook minder potentie toegewezen krijgt in het discours. Overtuigender bewijs voor de generalisatie van de resultatieve interpretatie is de opkomst van niet-humane subjecten in het corpus vanaf het midden van de veertiende eeuw. De mogelijkheid om *hebben*-constructies met niet-humane subjecten te combineren is echter duidelijk een geleidelijk proces. In de vroegste attestaties onderhoudt het niet-humane subject nog een metonymische relatie met een humane agens. Zo verwijst het subject *stad* in zinnen (1) en (2) allicht niet naar de onbezielde straten en gebouwen maar naar de menselijke inwoners ervan:

- (1) [om ghebrec] dat die stede vorttiits in alrehande beleede **ghehadt heeft** (Dordrecht 1367)
- (2) [den groten cost ende last] die de vorseide stede langhen tijt **ghehadt heeft** (Brugge 1381)

In latere voorbeelden komen onbezielde subjecten zoals de *ordonnantie*, *keur* en *brief* voor bij het voltooid deelwoord *begrijpen* dat zoveel betekent als ‘bevatten’ of ‘inhouden’. Hoewel we hier geen metonymie kunnen aannemen, blijft de gedachte aan een humane agens mogelijk. In keuren en ordonnanties worden immers wetten en regels vastgelegd door gezagdragers met een aanzienlijke wettelijke macht.

- (3) ghelijc dat dordenanche doen ghemaect **begrepen heeft** (Antwerpen 1391)
- (4) also die kuer dat **begrepen heeft** (Leiden 1435)
- (5) dan die hieliicxe voirwairde brieue **begrepen hebben** (Haarlem 1442)

Eenzelfde gedachte aan een menselijke agens blijft ook actief bij de uitdrukking *de klok heeft geslagen* in twee oorkonden uit Holland: voordat een klok kan slaan, moet een menselijke kracht op haar uitgeoefend worden.

- (6) after dien dat die cloc des avondts X **geslegen heeft** (Dordrecht 1435)
- (7) voirdat de clock acht **geslegen heeft** (Gouda 1514)

We kunnen pas van onverdacht onbezielde subjecten spreken in volgende zinnen waar het subject naar een abstract concept verwijst. Merk ook op dat naast het onbezielde subject ook

andere signalen in de zin wijzen op het atelische aspect van de *hebben*-constructie: er is geen direct object en het voltooid deelwoord heeft een inherent statische betekenis.

- (8) dat te diversen stonden questie *gheweist heeft* voor schepenen van Brugghe van panden die ten woukeraers ghedreghen worden (Brugge 1408)
- (9) ghelyck offer gheene oppositie *ghevallen* en *hadde* (Brugge 1580)
- (10) dat des niettegenstaande de gemelde methode tot op desen huydigen dag toe onder de droogscheerders standt *gehouden heeft* (Leiden 1766)

Ten slotte zijn er enkele voorbeelden in het corpus zonder een uitgedrukt subject. Het gaat steeds om copula-constructies zoals in zin (11):

- (11) also van ouden tiden gewoonlic *heeft geweest* (Gouda 1427)

Samenvattend toont de grafiek een significante toename van de laag-agentieve subjecten door de tijd heen.⁴⁵

6.3.2.5 *Uitwerking op het direct object*

Naast de individualiteit van het direct object is ook de mate waarin de handeling volledig en compleet uitwerkt op het object van doorslaggevend belang of de handeling tot zijn eindpunt uitgevoerd wordt. Zo voert Marleen in zin (1) de handeling ‘eten’ compleet uit op het direct object *de chips* waardoor ook het eten zelf een eindpunt bereikt. In zin (2) daarentegen blijft in het midden of de handeling van het eten op een bepaald moment stopt.

- (1) Marleen *eet de chips op*. → telisch
- (2) Marleen *eet van de chips*. → atelisch

In paragraaf 6.3.2.2 zijn nog meer strategieën besproken om te expliciteren of een handeling ten einde komt zoals toevoeging van de bijwoordelijke bepalingen *vol* en *leeg* of het gebruik van prefixen als *op-*, *af-*, *uit-* of *ver-*. Het is niet haalbaar om in het corpus ambtelijke teksten al die strategieën te operationaliseren. In de eerste plaats worden we geconfronteerd met allerlei diachrone ontwikkelingen zoals de fusering van samengestelde werkwoorden, zodat de status van partikels als *op* etc. moeilijk te bepalen is (zie hoofdstuk zeven). Bovendien hebben we te maken met erg uiteenlopende strategieën die een erg versnipperd beeld opleveren. Daarom heb ik ervoor geopteerd om in het corpus enkel adverbiale bepalingen zoals *vol*, *volledig*, *ten volle*, *geheel en al* te inventariseren die erop wijzen dat de handeling volledig op het object is uitgewerkt. Gezien het relatief lage aantal relevante attestaties zijn de resultaten weergegeven in een tabel per tijdsdoorsnede van een eeuw.

⁴⁵ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de agentiviteit van het subject en de tijdsvariabele ($MH-\chi^2 = 38.72$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een sterke negatieve associatie ($\gamma = -0.32$, $ASF = 0.05$).

	geen uitdrukking volledigheid	uitdrukking volledigheid	uitdrukking volledigheid op ww.
1250-1299	162	4	
1300-1399	267	6	1
1400-1499	386	4	4
1500-1599	166		1
1600-1699	52		1
1700-1799	40		1
Totaal	1073	14	8

Grafiek 6.3: Uitwerking van de handeling op het direct object (n = 1095)

De kolom ‘uitdrukking volledigheid’ staat voor bijzinnen met een adverbiale bepaling als *geheel en al* of *volkomen*, zoals in volgende zinnen geïllustreerd is:

- (1) dewelke die vorseide broeder jan van zomergem van svorseids sente jans huus haluen hons al ende gheelike wel ende wettelike ***betaelt ende vergolden heeft*** in goeden ghereeden peneghen (Gent 1294)
- (2) [omme ene benaemde somme van peneghe] die soe ons van haren propren cateilen in goeden ghereeden peneghen wel ende vulcomenlike ***heuet vergolden*** (Brugge 1311)
- (3) dat se vol ende al ***betaelt hebben*** dese meesters of die hier namaels come moghen (Haarlem 1415)

Het valt op dat de bepalingen alle gecombineerd worden met werkwoorden van transactie die op zichzelf al een telisch aspect uitdrukken. Allicht moeten we de nadruk op het voltooiën van de handeling begrijpen in de juridische context van de ambtelijke teksten: het is immers van het grootste belang dat de transactie volledig uitgevoerd wordt, zodat aan de verplichtingen in de oorkonde voldaan is.

Naast die gevallen zijn er in het corpus ook een aantal voorbeelden te vinden waar *vol* een prefix is in niet-scheidbaar samengesteld werkwoorden als *volbrengen* en *voldoen*.

- (4) welc ic metter hulpen van gode ***volbracht hebbe*** (Brussel 1389)
- (5) eer hy ***vuldaen ende verzetten hadde*** jaer ende dach zyn poorterschap (Oudenaarde 1404)
- (6) van welcken ses ende dertich nobelen tsaers here Jan voirsz ons totter stede behoef voirsz wael ***voldaen ende betaelt heeft*** den lesten penninc mitten eersten (Gouda 1416)

We kunnen die samengestelde werkwoorden interpreteren als de routinisatie van het lexicale element *vol* met frequente en vrij betekenisarme werkwoorden als *brengen* en *doen*. In het volgende hoofdstuk zeven wordt verder ingegaan op het belang van de positie van bepalingen als *vol* vlak voor de werkwoordcluster bij de vorming van complexe werkwoorden. Het is in elk geval instructief dat zinnen met de samengestelde werkwoorden met *vol* jonger zijn dan de zinnen met een zelfstandige adverbiale bepaling.

Samenvattend toont de tabel dat adverbiale bepalingen als *volledig*, *geheel en al* die expliciet verwijzen naar het voleinden van de handeling in het voltooid deelwoord zich in hoofdzaak concentreren in de dertiende tot de vijftiende eeuw. Die tendens spoort met de veronderstelling dat de object-resultatieve interpretatie in de vroegste bronnen saillant was en dat pas later ook de perfectieve interpretatie aan saillantie wint.

6.3.2.6 Duur van de handeling

In het overzicht van Hopper & Thompson (1980) in §6.3.2.2 vinden we ook het kenmerk ‘duur’ terug. Handelingen met een kort tijdsverloop werken volgens hen sterker op het direct object dan handelingen die een hele tijd lang blijven doorwerken. Zo heeft de handeling ‘stoten’ een directe en sterke uitwerking op het direct object en impliceert het een inherent eindpunt terwijl de handeling ‘maken’ een hele tijd in beslag kan nemen zonder dat het gemaakte artefact per se volledig af moet raken. Daarnaast kunnen we ook verwijzen naar de test van Vendler (1957) die het verschil tussen telische en atelische werkwoorden zichtbaar maakt door toevoeging van volgende tijdsbepalingen:

- (1) Mieke **maakt** het schilderij in een uur. → telisch
- (2) Bert **wandelt** een uur lang. → atelisch

De duur van de handeling werd in het corpus ambtelijke teksten geoperationaliseerd aan de hand van contextuele tijdsbepalingen. Ik maak hierbij een onderscheid tussen duurbepalingen met de betekenis ‘x tijd lang’ die wijzen op een atelische interpretatie en ‘binnen x tijd’ die een telische interpretatie impliceren. Daarnaast heb ik ook repetitieve of iteratieve bepalingen in het corpus geïnventariseerd zoals *dikwijls*, *menige keren*, etc. Uit corpusonderzoek naar het Romaans en het Oudengels (Harris 1982, Carey 1995, 1996, Detges 2006) is immers gebleken dat er in iteratieve contexten een brug wordt geslagen tussen een resultatieve interpretatie met nadruk op het resultaat in het heden naar een perfectieve interpretatie waarbij de werking in het verleden saillant is. De resultaten van het corpusonderzoek naar tijdsbepalingen zijn in de volgende tabel weergegeven.

	geen uitdrukking van duur	iteratieve bepaling	duurbepaling “x tijd lang”	duurbepaling “binnen x tijd”
1250-1299	163	3		
1300-1399	271		2	1
1400-1499	375	5	12	2
1500-1599	160	1	5	1
1600-1699	53			
1700-1799	37		4	
Totaal	1059	9	23	4

Grafiek 6.4: Duur van de handeling (n = 1095)

Om te beginnen toont de tabel enkele duurbepalingen die wijzen op een eindpuntgerichte handeling. Het valt wel op dat in onderstaande voorbeelden het tijdsverloop de lange periode beslaat van een jaar, wat toch op een verlaagd telisch aspect kan wijzen:

- (1) [mitten wercke] dat hi **ghemaect hadde** binnen sjaers daer (Haarlem 1460)
- (2) die binnen jaer ende daghe gheen rekeninghe ende bewys **ghedaen en hebben** van den kinderen goede (Brugge 1494)

Hoewel er niet veel voorbeelden in het corpus zijn, blijken iteratieve bepalingen vroeger met *hebben*-constructies gecombineerd te worden dan duratieve bepalingen. Het gaat om zinnen als volgt:

- (3) so weltiit so meester niclais bate voren **heeft genomen** elkes jaers vi 't3s ende iii capoene van tsense (Mechelen 1289)
- (4) [omme menighen ghetrouwen dienst] die sii dicke wile **ghedaen hebben** den heren van holland (Dordrecht 1296)
- (5) mids welcken zy te diversen stonden deen den andren in de camere van Brugghe **betrocken hadden** (Brugge 1419)
- (6) [den anderen] die driewerf hieraf **hadden geboet** (Breda 1454)

In deze zinnen kunnen we nog de gedachte aan een eindpunt oproepen maar door de herhaling van de handeling komt de nadruk evenwel sterk te liggen op de werking zelf. Ten slotte heeft het onderzoek ook een relatief groot aantal duurbepalingen opgeleverd die verwijzen naar het aanhouden van een handeling over een lange periode:

- (7) [den groten cost ende last] die de vorseide stede langhen tijt **ghehadt heeft** (Brugge 1381)
- (8) daer zij **gheleghen hebben** zesse ende viertich daghe te gadre (Brugge 1382)
- (9) dat hy hier jaer ende dach **ghewuent heeft** ghelike ende in der manieren dat hierboven verclaert staet (Gent 1431)

Niet toevallig komen die duurbepalingen voor bij atelische werkwoorden als *hebben*, *liggen* of *wonen* die in *hebben*-constructies enkel compatibel zijn met een perfectieve interpretatie. Bovendien hebben de laatste twee werkwoorden ook geen direct object, wat een bijkomende indicatie is van het lage telische aspect in de zin. Daarnaast wordt in zin (7) ook een onbezield subject gebruikt dat op zijn beurt ook een concomitant kenmerk is van lage teliciteit.

Hoewel de vergelijking van de drie types bepalingen geen definitieve antwoorden toelaat over de onderlinge chronologie, is het wel erg instructief dat duurbepalingen als ‘x tijd lang’ pas vanaf het einde van de veertiende eeuw opduiken. Dat wijst op een ontwikkeling in het vroege Middelnederlands van een saillante perfectieve betekenis voor de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord die compatibel is met een atelische context.

6.3.2.7 Tussentijdse evaluatie

In voorgaande paragrafen zijn een viertal contextuele indicaties onderzocht voor het aspect in bijzinnen met de constructie *hebben* en een participium. Uit het corpusonderzoek bleek op consistente wijze dat de discourskenmerken die correleren met een atelisch aspect (niet-individuele direct objecten, laag-agentieve subjecten, afwezigheid van volledige uitwerking van handeling op het direct object en duurbepalingen) significant toenemen. Die tendens wijst erop dat de interpretatie van object-resultatieve constructies gegeneraliseerd is en de telische gebruikscontext uitgebreid is naar nieuwe atelische contexten die enkel compatibel zijn met een perfectieve interpretatie. De graduele opkomst van een saillante perfectieve interpretatie betekent niet dat de oorspronkelijke object-resultatieve interpretatie in het corpus verdwijnt. In het merendeel van de onderzochte bijzinnen is en blijft de gebruikscontext immers telisch, zodat de object-resultatieve naast de perfectieve interpretatie mogelijk blijft. Wat wel tot de mogelijkheden behoort, is dat de groeiende frequentie van saillante perfectieve interpretaties ertoe geleid heeft dat de perfectieve interpretatie GEROUTINISEERD is tot de minst gemarkeerde interpretatie voor de *hebben*-constructie. Hoewel de resultatieve interpretatie in het moderne Nederlands nog *analysable* is in telische contexten, blijkt de perfectieve interpretatie vandaag toch in de meeste gebruikscontexten meer voor de hand te liggen.

6.3.2.8 Schematisering van de constructie

Een bijkomende indicatie voor de betekenisgeneralisatie van de *hebben*-constructie kunnen we vinden in de mate van vormvariatie in het schematische element van de constructie – in

casu het voltooid deelwoord. Constructies met een gespecialiseerde betekenis zoals de resultatieve interpretatie hebben minder vrijheid in het selecteren van een voltooid deelwoord dan de meer algemene perfectieve interpretatie. In paragraaf 6.3.2.1 is er al op gewezen dat de resultatieve interpretatie enkel compatibel is met telische participia terwijl perfectieve zinnen niet die beperking kennen. Die betekenisgeneralisatie kan ook los van het aspect van het voltooid deelwoord geoperationaliseerd worden. Bybee & Thompson (1997: 384) wijzen erop dat, wanneer het schematische deel van een constructie open komt te staan voor meer verschillende types items, de constructie minder geassocieerd zal worden met een welbepaald lexicaal item. Hoe meer verschillende types er in het schematische element van de constructie voorkomen, hoe algemener de overkoepelende betekenis ervan wordt, wat er opnieuw voor zorgt dat nieuwe items tot het schematische deel van de constructie kunnen toetreden (zie ook Fischer 2007). Noël (2007) noemt de ontwikkeling waarbij de lexicale beperkingen voor de schematische elementen van een constructie langzaam opgeheven worden SCHEMATISERING.

In de bestaande literatuur is nog maar weinig aandacht besteed aan de schematisering van hele constructies. Binnen het grammaticalisatieonderzoek bleef de interesse beperkt tot de lexicale elementen van perifrastische constructies. Van de werkwoorden *hebben* en *zijn* is ondertussen al uitvoerig in de grammaticalisatieliteratuur beschreven hoe hun lexicale betekenis verbleekt tijdens het grammaticalisatieproces waardoor een veeleer abstracte betekenis overblijft (o.a. Heine 1993). Daarnaast is erop gewezen dat de werkwoorden samen met hun verblekende betekenis ook stelselmatig de prototypische kenmerken en de autonomie van een lexicaal werkwoord gaan verliezen (o.a. Lehmann 1985, Hopper 1991):

lexicaal werkwoord → hulpwerkwoord → verbale clitic → verbaal affix → nul

Aangezien bovenstaand grammaticalisatiecontinuüm slechts een deel van de ontwikkelingen in de onderzochte constructies belicht, wordt er verder slechts zijdelings op ingegaan.

In onderstaande tabel is het aantal verschillende voltooid deelwoorden per tijdsdoorsnede weergegeven. Met een technische term noemen we dat de TYPEFREQUENTIE van de constructie. Daarnaast is ook de totale frequentie van de *hebben*-constructies gegeven per tijdsdoorsnede, ook de TOKENFREQUENTIE genoemd. De verhouding van beide soorten frequenties is in de laatste kolom af te lezen.

	typefrequentie	tokenfrequentie	typefrequentie / tokenfrequentie
1250-1299	47	166	0,28
1300-1349	29	108	0,27
1350-1399	54	166	0,33
1400-1449	87	196	0,44
1450-1499	86	198	0,43
1500-1549	61	106	0,58
1550-1599	43	61	0,70
1600-1699	41	53	0,77
1700-1799	36	41	0,88

Grafiek 6.5: Typefrequente en tokenfrequentie (n = 1095)

De tabel laat zien dat door de tijd heen steeds meer verschillende types voltooid deelwoorden in de *hebben*-constructie gebruikt kunnen worden. In de vroegste ambtelijke bronnen zijn in

166 constructies 47 verschillende voltooid deelwoorden te onderscheiden. De vormvariatie bij de deelwoorden wordt nadien stelselmatig groter. Tegen de laatste tijdsdoorsnede is het aantal verschillende deelwoorden opgelopen tot 36 op een totaal van 41 constructies. Dat betekent dat haast elke *hebben*-constructie gecombineerd is met een ander deelwoord.

Sceptici kunnen aanvoeren dat de toename in de vormvariatie bij het voltooid deelwoord het gevolg kan zijn van een verruiming van de thematiek van de ambtelijke teksten. Terwijl we in de vroege bronnen hoofdzakelijk te maken hebben met oorkonden die geldelijke transacties regelen tussen individuen, behandelen latere ambtelijke teksten ook andere juridische zaken. Toch kan mijn inziens de geleidelijke toename van de typefrequentie niet uitsluitend op het conto van een grotere variatie in onderwerpen geschreven worden. In de vorige paragrafen is ook ter sprake gekomen dat erg basale werkwoorden, zoals *zijn* of *hebben*, die nauwelijks met een bepaalde thematiek verbonden kunnen worden, pas in de loop van het Middelnederlands in *hebben*-constructies beginnen voor te komen. Die tendens moet toegeschreven worden aan een generalisatie van de betekenis van de constructie, zodat ook nieuwe lexicaal items er deel van uit kunnen gaan maken.

6.3.2.9 Semantische generalisatie of syntactische herinterpretatie?

In wat voorafging is de ontwikkeling van een perfectieve betekenis vanuit een oorspronkelijk resultatieve interpretatie geoperationaliseerd door middel van syntactische kenmerken in de zin als het soort direct object, de aanwezigheid van adverbiale bepalingen, enz. De vraag ligt voor de hand of die operationalisering niet beter in syntactische termen wordt geïnterpreteerd dan de huidige semantische lezing van de feiten. In wat volgt zal ik ingaan op een alternatieve syntactische interpretatie van de data die in de grammaticalisatieliteratuur heel wat navolging krijgt.⁴⁶ Ik hoop aan te tonen dat de gevolgde semantische benadering de historische data meer recht doet.

In de literatuur wordt aangenomen dat *hebben* oorspronkelijk een possessief werkwoord was dat een subject en een direct object selecteerde. Het voltooid deelwoord in de vroege *hebben*-constructies was een attributieve bepaling bij het direct object, wat in de oudere fases van het Germaans en Romaans weerspiegeld wordt in de adverbiale flexie op het voltooid deelwoord (Ebert 1978, Grønvik 1986, Harris 2003 voor het Duits, Mitchell 1985 voor het Engels, Harris 1982 voor de Romaanse talen). In volgende zinnen wijst de verbuiging van het participium er inderdaad op dat het voltooid deelwoord in het discours veeleer een prototypisch adjectief is dan een werkwoord is (vgl. Hopper & Thompson 1984).

- (1) phigboum *habeta* sum *giflanzotan* (Dahl 1962: 121)
vijgenboom heeft (men) als geplant
- (2) ic *hæfde* hine *gebundenne* (Traugott 1972: 94)
ik had hem gebonden

De ontwikkeling van de possessieve constructie tot de moderne perfectieve constructie wordt gezien als een geval van REANALYSE of HERINTERPRETATIE waarbij de interne structuur van een constructie verandert zonder dat die verandering zichtbaar hoeft te zijn in het concrete taalgebruik (Timberlake 1977). Om te beginnen grammaticaliseert *hebben* van een lexicaal possessief werkwoord tot een hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord wordt gepromoveerd tot het hoofdwerkwoord van de zin (Vincent 1982, Pinkster 1987, Harris & Campbell 1995,

⁴⁶ Zo ook in vroegere publicaties van mijn hand, nl. Coussé (2003, 2006).

Harris 2003). De herinterpretatie van het voltooid deelwoord als hoofdwerkwoord van de zin houdt dan ook in dat er een nieuwe discontinue werkwoordgroep ontstaat:

$$S \text{ hebben}_V [O \text{ PART}_{\text{ADJ}}]_{\text{NC}} \rightarrow S [\text{hebben}_{\text{AUX}} O \text{ PART}_V]_{\text{VC}}$$

Anderzijds wordt in het bijzonder door Harris & Campbell (1995: §7.4.2) en Harris (2003) aangenomen dat de herinterpretatie van de constructie een geval is van zinsfusie. In dat geval wordt het voltooid deelwoord beschouwd als het hoofdwerkwoord van een ondergeschikte predicatie waarvan het niet-uitgedrukte subject coreferentieel is met het zinsobject. In de generatieve grammatica staat die analyse van het voltooid deelwoord bekend als een SMALL CLAUSE (Chomsky 1981) waarbij een onderschikte predicatie geen uitgedrukt subject en geen tijdsaanduiding heeft.

$$\{ S_i \text{ hebben}_V O_j \{ S_{i,k} \text{ PART}_V O_j \} \}$$

Wanneer het subject van de possessieve zin ook als het subject van het voltooid deelwoord geïnterpreteerd kan worden, bestaat de mogelijkheid om de handeling niet alleen op het object maar ook op het subject te betrekken (Vincent 1982, Pinkster 1987, Duinhoven 1997, Harris 2003, Heine & Kuteva 2006). Volgens Harris & Campbell (1995) wordt de complexe zin gefuseerd tot een enkelvoudige zin als volgt:

$$\{ S_i \text{ hebben}_V O_j \{ S_i \text{ PART}_V O_j \} \} \rightarrow \{ S_i \text{ hebben}_{\text{AUX}} O_j \text{ PART}_V \}$$

Harris & Campbell (1995) en Campbell (2001) nemen aan dat de interne herstructurering van een constructie voorafgaat aan veranderingen in het taalgebruik. De graduele veranderingen in het taalgebruik zijn het gevolg van de ACTUALISATIE van de herinterpretatie. Zo is het volgens Harris (2003) pas mogelijk dat een niet-humaan subject met de *hebben*-constructie voorkomt als het voltooid deelwoord het hoofdwerkwoord van de zin is geworden en als dusdanig het subject kan selecteren. Hopper & Traugott (2003) daarentegen veronderstellen dat graduele contextuele uitbreidingen binnen een constructie op een gegeven moment leiden tot een herinterpretatie van de constructie. De taalgebruiker wordt met andere woorden gedwongen om zijn mentale representatie aan te passen aan de talige realiteit.

Los van bovenstaande discussie over de kip of het ei, blijft het problematisch om een abrupt proces als herinterpretatie te verzoenen met de graduele veranderingen uit het taalgebruik (Haspelmath 1998, McDaniels 2003). Ikzelf zie in mijn data enkel een graduele en langzame uitbreiding van gebruikswijzen en contexten. Zo toont de gedetailleerde analyse van de bezielheid van het subject aan dat er helemaal geen abrupte overgang is van constructies met een menselijk subject naar constructies met niet-humane subjecten, zoals Harris (2003) suggereert. De gegevens tonen veeleer een gestage uitbreiding van de types subjecten door processen als metonymie. Ook zie ik de noodzaak niet in waarom taalgebruikers hun mentale representatie van de constructies zouden moeten aanpassen tijdens of na het graduele uitbreidingproces, zoals door Hopper & Traugott (2003) is geopperd. In alle periodes is zowel de resultatieve als de perfectieve interpretatie mogelijk. Nu is het een feit dat, wanneer de *hebben*-constructie gecombineerd wordt met niet-humane subjecten, een resultatieve interpretatie uitgesloten of geblokkeerd wordt en dat de perfectieve interpretatie saillant is. Dat gegeven hoeft mijns inziens echter niet te leiden tot de conclusie dat de resultatieve constructie geheranalyseerd moet worden als een perfectieve constructie. De resultatieve betekenis blijft immers door de tijd heen toegankelijk in alle contexten die ermee compatibel zijn. We hebben mijns inziens veeleer te maken met een uitbreiding van de resultatieve

interpretatie tot een meer algemene perfectieve betekenis die compatibel is met meer contexten. Die analyse doet wat mij betreft meer recht aan de inherente ambiguïteit van de *hebben*-constructie dan de aanname van een proces als herinterpretatie dat doet.

Met Croft (2000) kunnen we besluiten dat het geloof van een taalkundige in herinterpretatie samenhangt met diens visie op de natuur van grammatica. Hoe meer hij of zij uitgaat van een complex grammaticaal model met discrete categorieën en hiërarchische structuren, hoe meer herinterpretatie noodzakelijk is om de graduele taalverandering een plaats in het systeem te geven. In wat voorafging heb ik al geargumenteed dat voor diachroon corpusonderzoek een functionele, gebruiksgebaseerde visie op taal het meest geschikte en flexibele middel is om de variatie in de data aan te pakken. Bijgevolg zie ik verder af van een syntactische verklaring van de data.

6.3.3 Van een aspectuele naar een aspectueel-temporele interpretatie

Naast veranderingen in de betekenis is in de literatuur ook geopperd dat de tijdsreferentie van object-resultatieve constructies verandert door de tijd heen. In resultatieve constructies ligt de nadruk op het resultaat in het heden terwijl bij een perfectieve interpretatie de werking in het verleden saillant is. In wat volgt zal ik schetsen hoe de tijdsreferentie van het heden naar het verleden is kunnen verschuiven in *hebben*-constructies op basis van een korte literatuurstudie. Vervolgens worden de mogelijke hypothesen getoetst aan ons corpusmateriaal.

6.3.3.1 Hypothesen uit de literatuur

In paragraaf 6.2.2.2 is uit de doeken gedaan hoe in resultatieve constructies de nadruk ligt op het resultaat in het heden terwijl bij een perfectieve interpretatie de werking in het verleden het saillantst is. Samen met de generalisatie van de werkingsinterpretatie is ook de referentie naar de verleden tijd in de loop der tijd saillant geworden. Comrie (1976) wijst erop dat object-resultatieve constructies zowel een component van heden als verleden bevatten: het voltooid deelwoord verwijst naar de toestand in het heden als gevolg van de handeling in het verleden. Als nu de nadruk van het huidige resultaat van een handeling in het verleden verlegd wordt naar de gebeurtenis in het verleden zelf, dan impliceert dat dat naast de aspectuele betekenis van het voltooid-zijn van de handeling ook een temporele betekenis saillant wordt in een constructie met *hebben* en een voltooid deelwoord.

Binnen de verschillende Europese talen met een perfectieve interpretatie voor de constructie met *hebben* en participium kunnen we nog de achtereenvolgende fasen onderscheiden in de ontwikkeling van de verledentijdsreferentie van de constructie (Harris 1982, Bybee e.a. 1994, Heine & Kuteva 2006). In een vroeg stadium van de ontwikkeling kan de constructie enkel gebruikt worden om naar een werking in het recente verleden te verwijzen met een blijvend effect in het heden, zoals bijvoorbeeld in de Engelse *present perfect* het geval is:

- (1) Cynthia *has just arrived* from Switzerland.
- (2) I *have recently learned* that the rugby match is to be postponed.

In de loop der tijd wordt de vereiste dat de handeling zich in een recent verleden afgespeeld heeft, langzaam opgeheven. Zo was het perfectieve gebruik van de Franse *passé composé* in de zestiende en zeventiende eeuw beperkt tot handelingen die zich in het laatste etmaal hadden afgespeeld (cf. ‘la règle des vingt-quatre heures’ uit de *Grammaire générale et raisonnée* van Lancelot & Arnauld 1660). Om naar gebeurtenissen te verwijzen in een verder verleden werd de *passé simple* gebruikt. Vanaf de achttiende eeuw werd het in het Frans

mogelijk om met de *passé composé* naar gebeurtenissen te verwijzen die vóór de dag van het spreken zelf hadden plaatsgevonden (Comrie 1976: 61, Detges 2006: 48). Een parallelle ontwikkeling zien we ook vandaag in het Spaans gebeuren (Carey 1996). Die tendens kan zich zodanig doorzetten dat op een gegeven moment de link met het heden volledig opgeheven raakt, zoals het geval is in het moderne Nederlands:

- (3) Bert **heeft** gisteren een heel eind **gewandeld**.
- (4) Ik **heb** vroeger veel over wiskunde **geleerd**, maar ik ben het nu vergeten.

In het Frans en het Italiaans is de perfectieve interpretatie van de *hebben*-constructie zelfs nog geëvolueerd tot een volwaardig alternatief van oorspronkelijk synthetische onvoltooid verleden tijd (o.v.t.). In beide talen is het mogelijk geworden om in de voorgrond van het discours het verloop van gebeurtenissen in het verleden te coderen met een perfectieve constructie (Harris 1982, Bybee e.a. 1994, Heine & Kuteva 2006). Met die laatste ontwikkeling is de cirkel rond: de analytische constructie *hebben* + voltooid deelwoord is van een puur aspectuele constructie naar een puur temporele constructie geëvolueerd en heeft de vroegere onvoltooid verleden tijd weggeconcentreerd. Het is goed mogelijk dat de perifrastische constructie onder invloed van grammaticalisatie kan eroderen en fuseren tot een synthetische constructie zoals de oude o.v.t. Op die manier krijgen we een typische GRAMMATICALISATIECYCLUS waarbij perifrastische en morfologische constructies elkaar binnen één functioneel domein aflossen door de tijd heen (Booij 2002):

morfologisch x → morfologisch x / perifrastisch y → morfologisch y

In het Nederlands staat de ontwikkeling van de *hebben*-constructie evenwel nog niet zo ver. Hoewel de constructie *hebben* + voltooid deelwoord naar het verleden kan verwijzen zonder een link naar het heden, is de onvoltooid verleden tijd nog niet weggeconcentreerd. De ANS (1997: §2.4.8.4) wijst erop dat een functieverdeling tussen de voltooid tegenwoordige tijd met *hebben* en de onvoltooid verleden tijd in het moderne Nederlands niet eenvoudig te maken is en wisselt van taalgebruiker tot taalgebruiker.

6.3.3.2 Operationalisering en resultaten

In de literatuur wordt het tijdsbereik van de constructies met *hebben* en een participium steeds geïllustreerd met enkele typische tijdsbepalingen. Zo illustreren Nedjalkov & Jaxontov (1988) en Bybee e.a. (1994) de object-resultatieve interpretatie steeds met de typische tijdsbepaling *nog steeds* die de nadruk legt op het voorduren van een toestand in het heden. In perfectieve constructie komt de nadruk steeds meer te liggen op het verleden. In vroege constructies gaat dit gepaard met tijdsbepalingen die naar een recent verleden verwijzen zoals *juist* of *daarnet*, later wordt de link met het heden steeds zwakker en komen verwijzingen naar een verder verleden voor.

Ik heb in het corpus alle tijdsbepalingen geïnventariseerd die verwijzen naar het heden en het verleden. Hierbij maak ik een onderscheid tussen verwijzingen naar het heden (bv. *nu*, *heden*, *vandaag*), het verleden met inbegrip van het heden (bv. *tot nog toe*, *sinds verleden jaar*, *van toen af aan*), het recente verleden (bv. *onlangs*, *recentelijk*) en ten slotte het verderaf gelegen verleden (bv. *vorig jaar*, *vroeger*). Ik zal in navolging van De Sutter (2005) enkel bijzinnen bespreken waar *hebben* in de onvoltooid tegenwoordige tijd voorkomt. In zinnen waar *hebben* zelf al naar het verleden verwijst, is het immers moeilijk uit te maken of een adverbiale verledentijdsreferentie naar het tijdpunt verwijst waar *hebben* zich situeert of naar een moment ervoor. De voltooid verleden tijd verwijst immers naar een toestand in het verleden

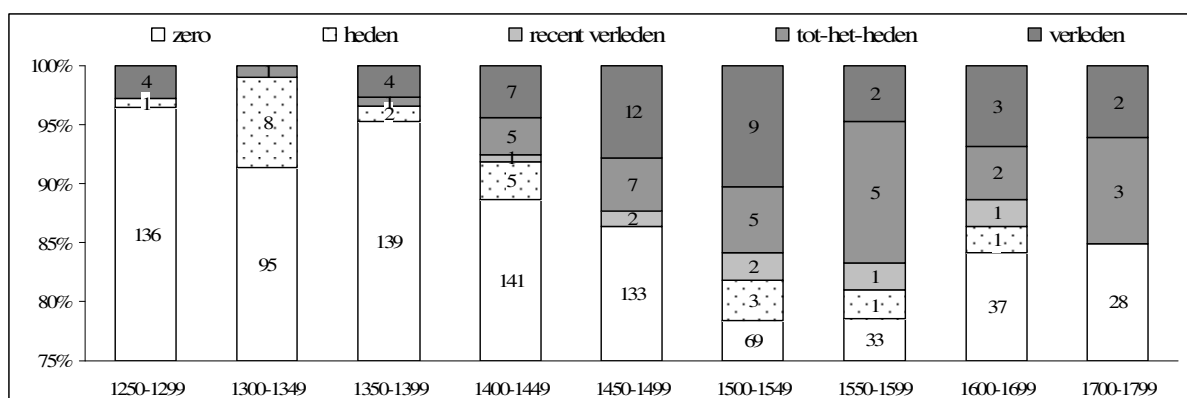
als resultaat van een handeling in een verder verleden (Comrie 1976). Zo is in volgende zin niet duidelijk of *vp tiden die verleden waren* verwijst naar de toestand op het moment van spreken in het verleden dan wel naar de handeling in de periode daar nog voor.

- (1) dat clais de deken de houde **adde ghecalengierd** al dit vorseide goed vp tiden die verleden waren (Brugge 1290)

Op basis van de hypothesen uit de literatuur verwacht ik in het corpus naast referenties naar het heden steeds meer verwijzingen naar een al dan niet recent verleden:

heden > recent verleden > tot-het-heden > verleden

Carey (1994) heeft voor het Engels kunnen aantonen dat *hebben*-constructies inderdaad een dergelijke ontwikkeling vertonen. In de Oudengelse teksten hebben tot 65% van de zinnen een tijdsbepaling bij zich die naar het heden verwijst (*nu* en *þonne*). In het Middelenegels (1100-1250) daarentegen maken die tijdsverwijzingen maar 10% van de zinnen uit. Vanaf dat moment worden ook adverbia mogelijk die naar het verleden verwijzen (bv. *hitherto*).

Grafiek 6.6: Tijdsreferenties naar het heden en verleden (n = 911)⁴⁷

Om te beginnen zien we dat het aandeel expliciete referenties naar het verleden significant toeneemt in de loop van het Middelnederlands. Die tendens wijst erop dat de perfectieve interpretatie van de *hebben*-constructie met referentie naar het verleden duidelijk saillant wordt door de eeuwen heen.

Als we kijken naar de verschillende types tijdsbepalingen die naar het verleden verwijzen, is de vooropgestelde chronologie recent verleden > tot-het-heden > verleden echter niet scherp te onderscheiden uit de grafiek. De vroegste tijdsbepalingen verwijzen naar een moment in het verleden zonder inbegrip van het heden:

- (1) dat zie die beggharden dat voerseide land daer te voren **hadden ghespleten** in tveen hofsteden jof in meer (Brugge 1290)
- (2) onse brieve die wi hem hier voermaels daer op **ghegheven hebben** (Dordrecht 1291)

Toch kunnen we niet stellen dat die verledentijdsbepalingen helemaal losstaan van het heden. Bijwoorden als *te voren* of *voordien* zijn relatieve tijdsbepalingen die verwijzen naar een punt vóór het moment van spreken. Een echte referentie naar het verleden die volledig losstaat van het heden, vinden we pas vanaf de vijftiende eeuw:

⁴⁷ Merk op dat de Y-as van de grafiek maar bij 75% start, om een beter zicht te geven op de kleine verschillen in frequentie tussen de tijdsbepalingen.

- (3) dat Gerijt Doe **opgehad** **heeft** op drien touwen (Leiden 1485)
- (4) hoe dat zy deposanten upten negenden Septembris lestleden tusschen der voors stede ende Leyderdorp meest omtrent derzelver stede **bevonden hebben** zulcx als hiernaevolcht (Leiden 1538)

Naast verwijzingen naar het verleden zonder inbegrip van het heden, vinden we in het corpus ambtelijke teksten ook heel wat referenties naar een moment in het verleden dat doorloopt tot het heden:

- (5) van alle den tviste onbescedenheiden die tusschen hen **gheweest heeft** vanden tide die leden es tote opten dach van heden (Brussel 1312)
- (6) also zij **ghedaen hebben** toten daghe van heden (Brugge 1381)
- (7) also van ouden tiden gewoonlic **heeft geweest** (Gouda 1421)

Dit type referentie naar het verleden wordt op een bepaald moment frequenter dan gewone verledentijdbepalingen, wat tegen de verwachtingen uit de literatuur ingaat. Ten slotte heb ik een aantal tijdsreferenties gevonden naar het recente verleden zoals in:

- (8) [van den vellen] die Jan van Veen mit synen gesellen lest te Leyden **gebrocht hebben** (Leiden 1437)
- (9) [veel gebrecks] dat zy corteling daerin **bevonden hebben** (Dordrecht 1485)
- (10) dat hy onlanx lede zynen zeghell **verloren heeft** (Dordrecht 1484)

De voorbeelden dateren pas vanaf de vijftiende eeuw en worden bovendien ook nooit frequent.

Samenvattend toont de grafiek een graduele toename van tijdsreferenties naar het verleden in het corpus ambtelijke teksten. Die tendens wijst erop dat de perfectieve interpretatie van het *hebben*-constructie met referentie naar het verleden duidelijk saillant wordt door de eeuwen heen. De meer gedetailleerde analyse van de verledentijdsreferenties heeft niet de verwachte toename laten zien van referenties naar het recent verleden > tot-het-heden > verleden. Al bij al bleef het aantal tijdsreferenties te beperkt om hierover definitieve conclusies te trekken.

6.3.4 Constructioneel netwerk

Tot nog toe is de semantische ontwikkeling van de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord los van andere constructies met *hebben* besproken. De geschetste evolutie naar een meer algemene perfectieve interpretatie en naar een schematische invulling van het voltooid deelwoord hebben echter belangrijke repercussies voor de plaats en rol van de constructie in haar constructioneel netwerk. Om te beginnen valt te verwachten dat constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord semantisch steeds verder af zullen gaan staan van overeenkomstige (eventueel resultatieve) constructies met *hebben*. Bij een resultatieve interpretatie van zin (1) deelt het vervoegde werkwoord *hebben* dezelfde possessieve interpretatie als de zinnen (2) en (3).

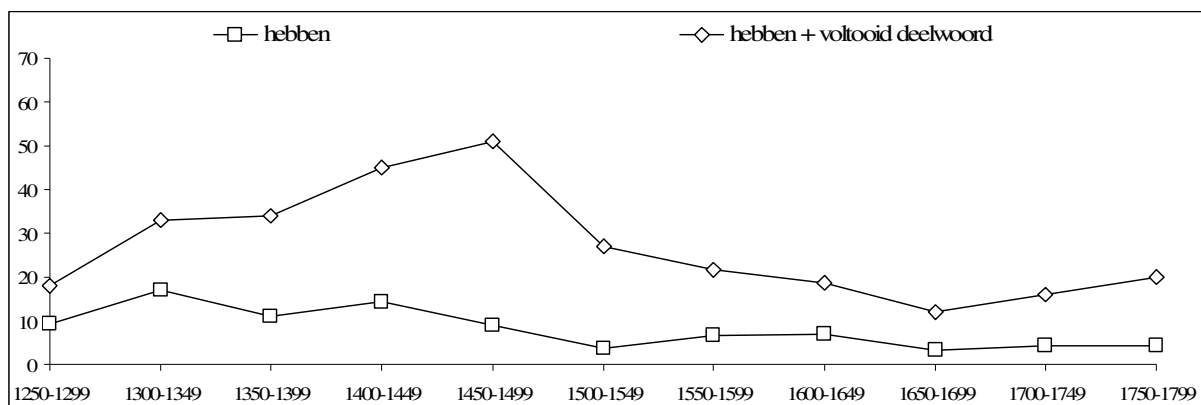
- (1) De dame **heeft** het haar **opgestoken**.
- (2) Alexander **heeft** zijn huiswerk **klaar**.
- (3) Ik **heb** een prachtige verrassing voor jou.
- (4) Bert **heeft** gisteren een heel eind **gewandeld**.

De betekenis van *hebben* in zin (4) staat daarentegen een heel stuk verder af van zinnen (2) en (3) aangezien de perfectieve analyse van de zin geen bezitsrelatie tussen het subject en het

direct object meer verlangt. Met de diachrone toename van louter perfectieve constructies als zin (4) groeien de semantische verschillen tussen de constructie met *hebben* + participium en andere constructies met *hebben*.

De groeiende DIVERGENTIE in semantiek en gebruikscontext van de constructie met *hebben* + participium en andere constructies met *hebben* kan ook blijken uit de relatieve frequentie van de constructies tegenover elkaar. In paragraaf 6.3.2.8 is getoond dat de participiumconstructie door de eeuwen heen een stijgende productiviteit heeft. Uit de grammaticalisatieliteratuur is bekend dat parallel met die groeiende productiviteit ook de tokenfrequentie van constructies stijgt (Bybee e.a. 1994, Hopper & Traugott 2003). Het valt dus te verwachten dat constructies met *hebben* + een participium in frequentie zullen toenemen terwijl er geen reden is dat het gebruik van andere constructies met *hebben* zou toenemen.

In volgende grafiek wordt de tokenfrequentie van de constructies met *hebben* + een voltooid deelwoord vergeleken met de frequentie van de bijzinnen met *hebben* zonder een participium of enige andere werkwoordsvorm (n = 353). Om de invloed van de verschillende grootte van het corpus per tijdsdoorsnede te neutraliseren, werden de resultaten herleid naar de frequentie per tien duizend woorden.

Grafiek 6.7: Tokenfrequentie van *hebben*-constructies per 10 000 woorden (n = 1448)

De grafiek laat zien dat het aantal bijzinnen met *hebben* zonder een participium in het corpus schommelt rond de vijf à tien gevallen per tien duizend woorden. Het gaat om zinnen van het volgende type:

- (1) ombe dat arnout de smet **hadde** en wif doe hi dat goet biaghede ane den here van gauera (Velzeke 1257)
- (2) [sin lant] dat hi **heuet** te wilenghem (Gent 1266)
- (3) des si welneer brieve **hadden** (Breda 1357)

De frequentie van constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord stijgt daarentegen sterk van de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de vijftiende eeuw. We kunnen van een verdubbeling in frequentie spreken in twee eeuwen tijd. Die opvallende tendens wijst op de toenemende productiviteit van de constructie in de loop van de middeleeuwen.

Verrassend genoeg zien we vanaf de zestiende eeuw een scherpe daling in de frequentie van de participiumconstructies in het corpus ambtelijke teksten. Betekent die neerwaartse tendens dat de schematisering van de constructie tot stand gekomen is? De stijgende typefrequentie uit paragraaf 6.3.2.8 maakt die conclusie weinig waarschijnlijk. Wellicht is de dalende frequentie van tweeledige werkwoordclusters met *hebben* en een voltooid deelwoord toe te schrijven aan

de groeiende mogelijkheden van de perfectieve constructie om met andere verbale constructie samen werkwoordclusters te gaan vormen. Vanaf de vijftiende eeuw zien we *hebben* en het participium frequent in drie- en zelfs vierledige werkwoordclusters voorkomen in het corpus. In wat volgt zal ik kort ingaan op de samenstelling van die meerledige clusters.

Om te beginnen wordt het vervoegde *hebben* gecombineerd met het participium van *zijn* of *hebben* en een ander voltooid deelwoord:

- (1) van enighen giften die vormaels niet *ghecostumeert* en *hebben gheweest* (Antwerpen 1394)
- (2) daer omme dat zy *ghenomen* of *ghemaect hebben ghezyn* (Brugge 1430)
- (3) dat Jan Pietersz als drapeniere Huge Boll zijn volre *betaelt heeft gehad* (Leiden 1489)

Dergelijke constructies zijn in het Standaardnederlands niet meer mogelijk maar komen nog wel in sommige hedendaagse dialecten voor. Dit type constructie lijkt z'n grootste bloei te kennen in de vijftiende en zestiende eeuw maar blijft vrij zeldzaam in het hele corpus. Ik geef de chronologische ontwikkeling van de constructie in volgende tabel:

	[<i>hebben geweest</i> PART]	[<i>hebben gehad</i> PART]	per 10 000 woorden
1250-1299			
1300-1399	2		0,2
1400-1499	21	1	2,7
1500-1599	4	4	1,2
1600-1699		1	0,0
1700-1799	2	4	2,6
Totaal	29	10	

Grafiek 6.8: Drieledige clusters met *hebben*, *geweest/gehad* en PART (n = 39)

Daarnaast wordt *hebben* vanaf de vijftiende eeuw steeds vaker gecombineerd worden met een causaal werkwoord (*doen*, *laten*), een perceptiewerkwoord (*zien*, *horen*) of een modaal werkwoord, dat op zijn beurt met een infinitief gecombineerd is:

- (4) Dat de voorseyde wedewe hem tonrechte *hadde ghedaen vanghen* (Brugge 1461)
- (5) so wie siin catteylen *heeft laten afpanden* (Oudenaarde 1438)
- (6) welcke executien zy altyts *ghezien hebben wijsen* in judicio contradictorio ende strydbareghe rechte (Brugge 1533)
- (7) datse die haren man *heeft hooren lyen* of yet betaelt wesen mochte (Brugge 1442)
- (8) midts dat zy niet wel over een *hebben konnen draghen* (Brugge 1419)
- (9) daerbi dat hy zyn voorseide porterscip niet also *hadde moghen onderhouden* (Gent 1431)
- (10) De supplianten *hebben* bij dien volder bij aanhoudenheyd vriendelijke pogingen *blijven doen* (Leiden 1785)

Uit voorgaande voorbeelden mag blijken dat in de eerste bronnen de causale werkwoorden en perceptiewerkwoorden nog als een voltooid deelwoord verschijnen en niet zoals vandaag in de vorm van een infinitief. Het past niet binnen het bestek van dit onderzoek om in te gaan op de vervanging van het voltooid deelwoord door een infinitief (*infinitivum pro participio* of kortweg IPP-effect, zie o.a. De Schutter 2000 voor een literatuuroverzicht). Bovendien is het aantal attestaties sowieso veel te klein om hierover zinvolle uitspraken te doen. Opnieuw volsta ik met een summier chronologisch overzicht van de drieledige clusters met *hebben* zonder of met IPP-effect.

	[<i>hebben</i> PART INF]	[<i>hebben</i> INF INF]	per 10 000 woorden
1250-1299	2	2	0,4
1300-1399		2	0,2
1400-1499	5	17	2,8
1500-1599	8	15	3,4
1600-1699		6	1,7
1700-1799		7	3,0
Totaal	15	49	

Grafiek 6.9: Driedledige clusters met *hebben*, PART/INF en INF (n = 64)

Ten slotte zien we in het corpus dat de constructie met *hebben* en een participium ingebed kan worden in infinitiefconstructies. In dergelijke werkwoordclusters verschijnt *hebben* niet in de vorm van een vervoegd werkwoord maar als een infinitief. Aangezien in dit onderzoek enkel zinnen verzameld zijn met een vervoegd *hebben* (zie hoofdstuk vier), is het niet mogelijk om een exhaustief overzicht te geven van dit type constructies. We kunnen evenwel een kleine excursie maken naar werkwoordclusters met het vervoegde *zullen* die ook in het kader van dit onderzoek verzameld zijn. Uit volgende voorbeelden blijkt alvast hoe *hebben* en een voltooid deelwoord gecombineerd worden met *zullen*.

- (11) datse mester volkere *gheset soude hebben* binnen sinen liue jnde kerke te sente verilden (Gent 1298)
- (12) die hy deran *verbuert zoude hebben* (Ieper 1370)
- (13) die seker *ghedaen sullen hebben* de welke die de borechtocht hebben sullen al so verclaerst staet (Oudenaarde 1378)
- (14) dien hy dan *verbuert sal hebben* (Dordrecht 1434)
- (15) dat hijt onwetens *gedaen zoude hebben* (Breda 1448)
- (16) dat die brueke *verbuert soude mogen hebben* alsoe den ambochtsbrief inhoudt int 22ste artikel (Leiden 1489)
- (17) als zy *zullen willen ghepandt hebben* (Brugge 1580)

Opvallend is dat de eerste attestaties van de driedledige clusters alle uit Vlaanderen afkomstig zijn, de eerste attestatie uit Holland dateert uit 1434 (zin 14) en uit Brabant pas uit 1448 (zin 14). In onderstaande tabel is een chronologisch overzicht gegeven van de constructies. Vanaf de vroegste bronnen komen driedledige clusters met *zullen*, *hebben* en een participium voor maar hun gebruik komt pas goed op gang in de vijftiende eeuw. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw beginnen nog langere clusters voor te komen met een extra infinitief.

	[<i>zullen hebben</i> PART]	[<i>zullen hebben</i> INF PART]	per 10 000 woorden
1250-1299	1		0,1
1300-1399	6		0,7
1400-1499	33	1	4,1
1500-1599	33	1	5,1
1600-1699	10	1	3,2
1700-1799	9	1	4,3
Totaal	95	4	

Grafiek 6.10: Drie- en vierledige clusters met *zullen*, *hebben* en PART (n = 99)

Samenvattend zien we vanaf de vijftiende eeuw een frequent gebruik van drie- en vierledige clusters waarin *hebben* en het voltooid deelwoord geïntegreerd zijn. De vorming van grotere werkwoordclusters is enkel mogelijk als *hebben* en het participium geïnterpreteerd worden als prototypische werkwoorden in een echte verbale constructie. Myhill (1989) heeft beschreven hoe prototypische werkwoorden in staat zijn om modificerende woorden en/of woordgroepen naar zich toe te trekken en zo verbale clusters te vormen. Binnen het bestek van deze studie is het niet mogelijk om dieper in te gaan op de ontwikkeling van die grotere werkwoordclusters. Ik volsta hier met erop te wijzen dat hun ontstaan een bijkomende indicatie is voor het ontstaan van een saillante perfectieve interpretatie in de constructie *hebben* + voltooid deelwoord waar de nadruk ligt op een werking in het verleden.

6.3.5 Conclusie

In wat voorafging is de diachrone semantische ontwikkeling van constructies met *hebben* en een participium onderzocht in een corpus van ambtelijke teksten. De gedetailleerde analyse van de contextuele indicatoren van het telische vs. atelische aspect in de zin heeft aangetoond dat de perfectieve interpretatie van de constructie in saillantie stijgt in de loop van de tijd. Daarnaast heeft de analyse van de typefrequentie van het voltooid deelwoord in de constructie laten zien dat de constructie een groter schematisch profiel krijgt door de eeuwen heen. De constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord bleken ook in stijgende mate gebruikt in contexten die naar het verleden verwezen, wat aangeeft dat ze als verledentijdsvorm zijn gaan functioneren. Ten slotte raken *hebben* en het voltooid deelwoord geïntegreerd in grotere werkwoordclusters, wat aantoont dat ze steeds meer verbale eigenschappen ontwikkelen. Samenvattend wijzen al de resultaten consistent op de routinisatie van een werkingsinterpretatie van de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord in de loop van de tijd.

6.4 Ontwikkeling constructie *zijn* + voltooid deelwoord

6.4.1 Inleiding

Nu de ontwikkeling van clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord besproken is, zal ik in de volgende paragraaf ingaan op mogelijke veranderingen in de interpretatie van constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord door de eeuwen heen.

In paragraaf 6.2.2.2 is getoond hoe de constructie met *zijn* en participium naast een subject-resultatieve interpretatie ook een saillante werkingsinterpretatie kan krijgen waarbij de nadruk ligt op de handeling in het verleden. Naargelang het subject van *zijn* ook als het agens van de werking in het participium kan worden geïnterpreteerd, is verder nog een onderscheid gemaakt tussen een perfectieve interpretatie met de nadruk op de uitvoering van de werking door het subject en een passieve interpretatie waar het agens van de handeling onuitgedrukt blijft. Diachroon zouden beide werkingsinterpretaties, net zoals de perfectieve betekenis van de *hebben*-constructies, terug te voeren zijn op een resultatieve bronconstructie (Kern 1912, Van der Wal 1986, Duinhoven 1988, 1997, Van der Horst 1998). Helaas is in de literatuur de precieze ontwikkeling van de werkingsinterpretatie in constructies met *zijn* en een participium nooit echt uitgewerkt. Voor de routinisatie van de perfectieve interpretatie heeft de constructie met *hebben* en een voltooid deelwoord tot nog toe de meeste aandacht gekregen (vgl. de vele referenties in §6.3.2.1). Bij de ontwikkeling van een passieve interpretatie is dan weer de meeste aandacht uitgegaan naar de constructie *worden* en een voltooid deelwoord (o.a. Van der Wal 1986, Cornelis 1997). In wat volgt zal ik nagaan of de semantische ontwikkelingen

van perfectieve constructies met *hebben* en een participium uit de vorige paragraaf ook van toepassing zijn op de clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord. De onderzoeksvragen en operationalisering van beide paragrafen zijn dan ook tot op zekere hoogte gelijklopend. Toch hoop ik in wat volgt aan te tonen dat de constructie met *zijn* en een participium eigen kenmerken heeft die een aparte studie los van de werkwoordclusters met *hebben* en een voltooid deelwoord verdienen.

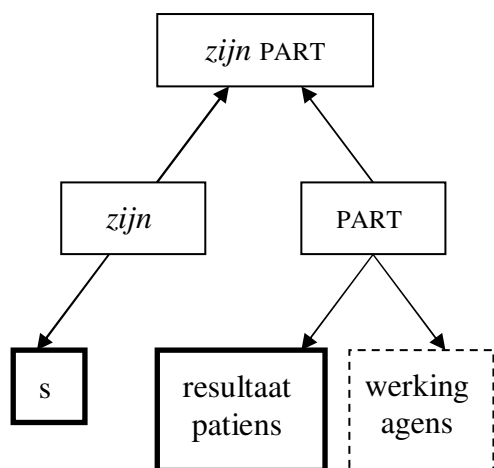
De paragraaf is als volgt opgebouwd. Om te beginnen ga ik in op de diachrone ontwikkeling van een perfectieve / passieve interpretatie vanuit een resultatieve bronconstructie met *zijn* en een voltooid deelwoord. Vervolgens wordt onderzocht of de *zijn*-clusters naast een aspectuele ook een temporele functie zijn gaan ontwikkelen als verledentijdsvorm. Tot slot zal ik de rol van de constructie met *zijn* en een participium in een ruimer constructioneel netwerk proberen bloot te leggen.

6.4.2 Van een resultatieve naar een perfectieve / passieve interpretatie

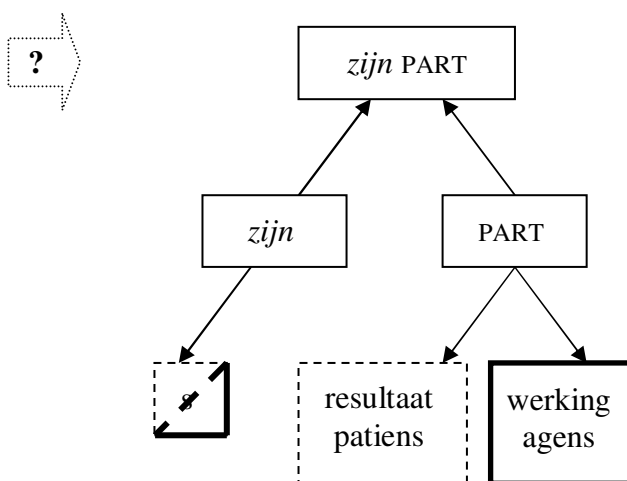
Om te beginnen staat de onderzoeksvraag centraal of constructies met *zijn* en een participium naar analogie van de *hebben*-clusters een werkingsinterpretatie ontwikkeld hebben vanuit een resultatieve interpretatie.

6.4.2.1 Hypothese en operationalisering

In paragraaf 6.2 is het verschil tussen een subject-resultatieve en een werkingsinterpretatie van de constructie met *zijn* en een voltooid deelwoord verbeeld in de figuren 6.7, 6.9 en 6.10 die hier herhaald zijn als figuur 6.15 en 6.16. In figuur 6.16 toont de dubbele markerings van het subject met een halve vette lijn en een halve stippellijn de mogelijkheid van een perfectieve of passieve interpretatie naargelang van de agentiviteit van het subject.

Figuur 6.15: Subject-resultatieve interpretatie

Figuur 6.16: Perfectieve / passieve interpretatie

Net zoals bij de routinisatie van een perfectieve interpretatie in de constructie met *hebben* en een voltooid deelwoord, kan de ontwikkeling van de werkingsinterpretatie in figuur 6.16 gezien worden als een geval van betekenisgeneralisatie. Bybee e.a. (1994) hebben beschreven hoe de complexe betekenis in resultatieve constructies in de talen van de wereld van “toestand in het heden als het resultaat van een handeling in het verleden” kan eroderen tot “handeling in het verleden”. In de vorige paragraaf is uiteengezet hoe door frequent gebruik van resultatieve constructies in de achtergrond van het discours de link met het heden kan

verzwakken en de handeling in het verleden aan saillantie kan winnen. Ook bij de constructies met *zijn* en een participium is een dergelijk scenario voor de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie plausibel.⁴⁸

In vorige paragraaf werd parallel met de semantische ontwikkeling binnen de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord ook een functie-uitbreiding van de constructie van telische naar atelische contexten aangetoond. Door de betekenisgeneralisatie van de constructie ligt de nadruk immers niet meer op het resultaat van de werking op het object maar op de uitvoering door het subject, zodat de constructie compatibel werd met atelische voltooid deelwoorden en contexten zonder uitgedrukt object. Bij constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord lijken dergelijke grote functie-uitbreidingen niet aan de orde. Zo selecteert de constructie zowel bij een subject-resultatieve als een werkingsinterpretatie immers geen direct object dat bijgevolg niet onuitgedrukt kan blijven. Daarnaast zijn ook constructies met een perfectieve en passieve interpretatie tot vandaag in hoofdzaak gecombineerd met telische voltooid deelwoorden.

Betekent de afwezigheid van dergelijke grote veranderingen in de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord dan dat de werkingsinterpretatie veel minder geroutiniseerd is dan bij de constructies met *hebben* en een participium? In de literatuur wordt alvast gesuggereerd dat de resultatieve of statische interpretatie van *zijn*-constructies saillantier blijft dan bij *hebben*-constructies (Van der Horst 1998, Denison 1993). Kern (1912: §54) verwoordt die visie als volgt:

In de verbinding met *zijn* is de adjektief-betekenis van het participium beter bewaard gebleven dan in die met *hebben*, en is de verbale betekenis, welke het in deze laatste gewoonlik bezit, dikwijls afwezig. [...] Bij vele omschrijvingen met *zijn* is de presens-betekenis de enige gebruikelijke, terwijl bij andere beide of alleen de perfektum-betekenis in zwang zijn. Zo was het al in 't Mndl.

Het antwoord op de vraag of de werkingsinterpretatie aan saillantie heeft gewonnen in de loop der tijd, kan slechts gegeven worden door nauwgezet corpusonderzoek naar de context waarin de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord gebruikt zijn. In paragraaf 6.2.2.1 is immers geargumenteed dat pas in het concrete taalgebruik de interpretatie van het voltooid deelwoord gedesambigueerd kan worden en zo de ene of andere interpretatie saillant wordt. In wat volgt zal ik net zoals bij de *hebben*-constructies proberen de interpretatie van de constructie met *zijn* en een voltooid deelwoord bloot te leggen door middel van contextuele indicaties.

In het onderzoek naar de interpretatie van constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord zijn de criteria uit volgende lijst van Hopper & Thompson (1980) geoperationaliseerd:

	VOORGROND	ACHTERGROND
aspect	telisch	Atelisch
medespelers	2 of meer	1
individualiteit patiens	hoog	Laag
potentie agens	hoog	Laag
uitwerking op patiens	volledig	niet / niet volledig
duur	punctueel	niet-punctueel

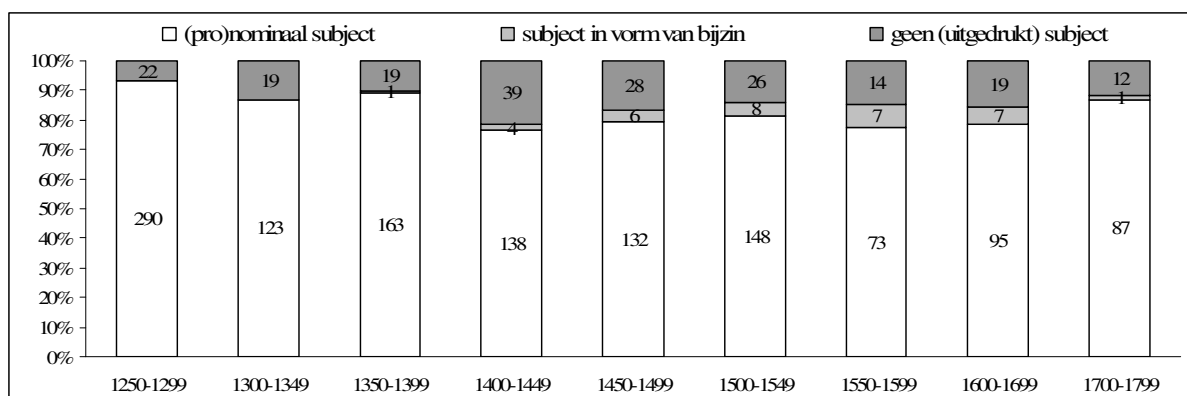
Figuur 6.17: Concomitante discourskenmerken in voorgrond- en achtergrondcontexten

⁴⁸ Net zoals bij *hebben*-constructies komt de constructie *zijn* + voltooid deelwoord het meest voor in bijzinnen in de achtergrond van het discours: de constructie wordt 1481 keer gebruikt in een bijzin tegenover maar 330 keer in een hoofdzin (= 18,2 %).

Net zoals bij de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord valt te verwachten dat de concomitante criteria voor atelisch aspect ook bij constructies met *zijn* en participium wijzen op een saillante werkingsinterpretatie waar de nadruk ligt op de werking die in het participium wordt genoemd in plaats van het resultaat ervan. De criteria die de uitwerking op de patiens en de duur van de handeling betreffen, werden in de vorige paragraaf geoperationaliseerd aan de hand van adverbiale bepalingen en kunnen zonder enige aanpassing op de bijzinnen met een *zijn*-constructie toegepast worden. De criteria die slaan op eigenschappen van de medespelers van de zin vragen wel enige bijzondere aandacht. Zoals ondertussen al veelvuldig benadrukt is, bevatten de zinnen met *zijn* en participium slechts één subjectmedespeler in tegenstelling tot zinnen met *hebben* en een voltooid deelwoord, die zowel een subject als direct object kunnen selecteren. In zinnen met een subject-resultatieve interpretatie werkt het eindresultaat van de handeling in het participium de enige aanwezige medespeler in de zin: het subject. Het valt te verwachten dat bij de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie de individualiteit van die subjectmedespeler vermindert, net zoals bij het object het geval was in *hebben*-constructies. De nadruk ligt bij de werkingsinterpretatie immers niet meer op het resultaat van de handeling op de medespeler maar op de handeling zelf. In *hebben*-constructies is daarnaast ook de mate van agentiviteit van het subject onderzocht om de ontwikkeling van de werkingsinterpretatie bloot te leggen. Het is echter niet zinvol om dit criterium toe te passen op de zinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord. Zoals uit paragraaf 6.2.2.2 bleek, is het agens slechts uitgedrukt in zinnen met een mutatief participium waarbij het subject de uitvoerder van de handeling is én de gevolgen van de handeling ondergaat. Het is in dat type zinnen dat we enkel van een klassieke perfectieve interpretatie kunnen spreken waar de nadruk ligt op de uitvoering van de werking door het subject. In de zinnen met een transitief deelwoord blijft het agens van de handeling onuitgedrukt, wat aanleiding geeft tot een passieve betekenis. Ik zal het criterium potentie van het agens dan ook ter zijde laten.

6.4.2.2 Individualiteit van het subject

Om te beginnen ga ik in op de mate waarin de subjectmedespeler in constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord als een afzonderlijke entiteit voorgesteld wordt in het discours. Enkel als de subjectmedespeler gekarakteriseerd is als een individuele participant in de context zal de handeling uit het voltooid deelwoord er volledig op inwerken en hebben we te maken met een subject-resultatieve interpretatie. In wat volgt wordt de individualiteit van het subject in constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord op dezelfde wijze als bij het object in *hebben*-constructies geoperationaliseerd. Ik maak hierbij een onderscheid tussen de bijzinnen met een (pro)nominaal subject, met een subject in de vorm van een bijzin en zonder een uitgedrukt subject. Uit de literatuur is niets bekend over de invulling van het subject in de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord door de tijd heen. Op basis van de resultaten bij de constructies met *hebben* verwacht ik een afname van de individualiteit van het subject en dus een groeiende saillantie van de werkingsinterpretatie.

Grafiek 6.11: Individualiteit van het subject (n = 1481)

De grafiek toont dat het subject in zinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord doorgaans een pronomen of nomen is in alle tijdsdoorsneden uit het corpus ambtelijke teksten. In de meeste gevallen leidt het subject de bijzin in als betrekkelijk voornaamwoord zoals in zinnen (1) en (2), maar ook andere gebruikswijzen zijn mogelijk zoals in (3) en (4):

- (1) dat hijr **genomet es** (Velzeke 1249)
- (2) die geboden ware ter kerken up nameliken dach met scepenen (Gent 1252)
- (3) omme dat onse Lant was ghewijst argher dan thare (Brugge 1266)
- (4) also dit beken in der vierscaer voir scepen **gesciet is** (Leiden 1437)

Daarnaast komen vanaf de vroegste bronnen ook al bijzinnen zonder een uitgedrukt subject in het corpus voor. In vergelijking met de bijzinnen met *hebben* en een participium is dat grote aandeel niet-uitgedrukte subjecten erg opmerkelijk. In grafiek 6.2 ontbrak het subject slechts in een viertal gevallen op een totaal van 1095 bijzinnen. In volgende voorbeeldzinnen wijst de afwezigheid van het subject op een saillante werkingsinterpretatie van de constructie met *zijn* en een participium waarbij in het midden blijft op welke medespeler de handeling uitwerking heeft.

- (5) alsoe hier **es gescreuen** (Gent 1252)
- (6) also niet **ghepasseirt en es** in crachte van ghewysder dinc (Brugge 1462)
- (7) ghelyc breeder **verclaert is** int voorgaende article (Oudenaarde 1520)
- (8) daer noyt **gewerckt en is** (Leuven 1730)

In zinnen (5) tot (7) hebben we te maken met een passieve werkingsinterpretatie, aangezien de gedachte aan het agens van de handeling te activeren is. In zin (8) selecteert het participium daarentegen in de regel maar één medespeler, zodat we hier veeleer te maken hebben met een werkingsinterpretatie zonder meer.

Ten slotte laat de grafiek vanaf het einde van de veertiende eeuw de opkomst van de subjecten in de vorm van een bijzin zien. Zoals in de *hebben*-constructies gaat het om de complementen van werkwoorden van communicatie en perceptie. In onderstaande zinnen is het duidelijk dat niet het resultaat van de handeling op het subject saillant is maar de handeling in het verleden zelf. In zin (11) wordt de gedachte aan een mogelijke agens van de werking geëxpliciteerd door middel van het agensobject *by den printers*.

- (9) dat wel ende vaste **ghecostumeert es** binnen Ghend dat alle maniere van huussen staende binnen scependomme van Ghend schuldich syn ghedeelich te sine als cateile (Gent 1411)
- (10) dat hem oft synen voorsaten **ghewaerschouwt was** dat hy die goeden niet koopen noch verkrygen en soude want sy den verkooper niet toe en behoorden oft dierghelycke (Brussel 1432)

- (11) Alsoe by den printers onder den touwen *bevonden is* dat Gerijt Doe opgehadt heeft op drien touwen (Leiden 1485)

Samenvattend blijkt de mate van de individualiteit van het subject in constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord door de tijd af te nemen.⁴⁹ Die tendens heeft de constructie gemeen met de clusters met *hebben* en een participium waar het direct object door de tijd heen ook steeds minder gekarakteriseerd werd als een afzonderlijk individu. In beide constructies zien we dus een groeiende saillantie van de werkingsbetekenis waar het resultaat van de handeling op het subject dan wel object in het midden wordt gelaten. Die parallelle ontwikkeling is verrassend aangezien volgens de literatuur de constructies *zijn* + participium veel statischer zijn gebleven dan constructie met *hebben* en een voltooid deelwoord. Bovenstaande grafiek heeft laten zien dat de clusters met *zijn* en een participium wel degelijk een werkingsinterpretatie ontwikkeld hebben, zij het in iets minder gevallen dan de constructies met *hebben*.

6.4.2.3 Uitwerking op het subject

Voorgaande analyse van de mate van individualiteit van het subject heeft uitgewezen dat *zijn*-constructies door de tijd heen meer open komen te staan voor een werkingsinterpretatie. Naast een analyse van de medespelers kunnen ook adverbiale bepalingen als *volledig*, *ten volle* of *al* ons iets leren over de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie van *zijn*-constructies. Bij het onderzoek naar constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord bleek dat een expliciete verwijzing naar de voleinding van de werking vooral voorkwam in de vroegste bronnen. Later ontbreken dergelijke bepalingen in het corpus, wat erop wijst dat de resultatieve betekenis met nadruk op het resultaat van de werking minder saillant is geworden. Het is nu de vraag of die zelfde tendens ook zal blijken uit de volgende tabel met de volledigheidsbepalingen bij *zijn*-constructies.

	geen uitdrukking volledigheid	uitdrukking volledigheid	uitdrukking volledigheid op ww.
1250-1299	307	5	
1300-1399	319	6	
1400-1499	340	2	5
1500-1599	273	3	
1600-1699	121		
1700-1799	98	1	1
Totaal	1458	17	6

Grafiek 6.12: Uitwerking van de handeling op het subject (n = 1481)

De tabel toont dat vooral in de vroegste ambtelijke teksten adverbiale bepalingen voorkomen die verwijzen naar het volledige uitvoeren van de handeling. In volgende zinnen wordt een overzicht gegeven van de types volledigheidsbepalingen in het corpus:

- (1) die dien hannine al ghehellike vergouden es (Brugge 1268)
- (2) toe dire tiet dat heme hoer penninghe volcomenlike zijn betaelt (Dordrecht 1291)
- (3) die home ghehelijs betaelt es (Dordrecht 1343)
- (4) tot dat sy te vollen betaelt syn (Antwerpen 1545)

⁴⁹ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de individualiteit van het subject en de tijdsvariabele (MH- $\chi^2 = 24.68$, df = 1, p < 0.01). De gammacoëfficiënt geeft een vrij sterke positieve associatie ($\gamma = 0.21$, ASF = 0.04).

Net zoals in §6.3.2.5 komen de volledigheidsbepalingen vooral voor bij werkwoorden van transactie zoals *betalen* en *vergelden*. Daarnaast zijn er in de vijftiende eeuw ook enkele attestaties van samengestelde werkwoorden met het prefix *vol-* dat opnieuw verwijst naar het beëindigen van de handeling.

- (5) dat die voersz pandinghe naden dijkrecht *volstanden ware* (Dordrecht 1435)
- (6) tot dat de prescriptie *vollopen is* (Brussel 1432)
- (7) eer die prescriptie teghen hen *voleyndt was* (Brussel 1432)
- (8) ter tijt toe want hy *voldaen is* van sijn bruecken (Gouda 1465)

Naast het voltooid deelwoord van *voldoen* dat ook een aantal keren voorkwam bij *hebben*-constructies, vinden we hier ook complexe werkwoorden als *vollopen*, *voleinden* en *volstaan* die in hedendaags taalgebruik niet meer zo gewoon zijn.

Samenvattend toont de tabel dat adverbiale bepalingen als *volledig*, *geheel* en *al* die verwijzen naar het afronden van de handeling hoofdzakelijk in het begin van het corpus voorkomen. Die tendens wijst erop dat de subject-resultatieve interpretatie met de nadruk op de eindtoestand van de handeling vooral in de vroege bronnen saillant was.

6.4.2.4 Duur van de handeling

Een bijkomende indicatie of constructies met *zijn* en een participium compatibel zijn met een resultatieve dan wel perfectieve / passieve interpretatie is de duur van de handeling. Hopper & Thompson (1980) argumenteren dat handelingen die slechts een kort tijdsverloop kennen een intensere uitwerking hebben op hun medespeler en sneller hun eindpunt bereiken. Ze zijn met andere woorden meer compatibel met een resultatieve betekenis dan handelingen die over een langere tijdspanne uitgespreid zijn. De duur van de handeling wordt zoals bij de analyse van *hebben*-clusters geoperationaliseerd aan de hand van een aantal expliciete tijdsbepalingen in de zin. Ik maak opnieuw een onderscheid tussen duurbepalingen met de betekenis ‘x tijd lang’ die wijzen op een atelische interpretatie en ‘binnen x tijd’ die compatibel zijn met een telische interpretatie. Daarnaast zijn ook iteratieve bepalingen in het corpus verzameld zoals *dikwijls* of *menige keren* die een brug zouden slaan tussen een resultatieve en perfectieve interpretatie.

	geen uitdrukking van duur	iteratieve bepaling	duurbepaling “x tijd lang”	duurbepaling “binnen x tijd”
1250-1299	307	2	2	1
1300-1399	324	1		
1400-1499	341	2	2	2
1500-1599	275	2		
1600-1699	120		1	
1700-1799	94	4		2
Totaal	1461	11	5	5

Grafiek 6.13: Duur van de handeling (n = 1481)

De tabel toont om te beginnen enkele tijdsbepalingen die refereren naar het beëindigen van een handeling binnen een bepaalde tijdspanne:

- (1) die *binnen dier weken ghesciert waren* (Brugge 1293)
- (2) so wes lant dat weder omme *binnen der tijt voirseit ghecoft is* (Dordrecht 1442)

Dergelijke tijdsbepalingen zijn mogelijk in het hele corpus, wat erop wijst dat de resultatieve interpretatie van de *zijn*-clusters vrij saillant blijft door de eeuwen heen. Daarnaast komen al vanaf de vroegste bronnen in het corpus een aantal iteratieve bepalingen voor:

- (3) die hier voren dicke *ghenoemt zijn* (Dordrecht 1292)
- (4) die daghelix *gheuallen zijn* (Brugge 1381)

Door te verwijzen naar de herhaling van de handeling verzwakt de link met het resultaat in het heden en kan de nadruk komen te liggen op de werking in het verleden zelf. Dergelijke tijdsbepalingen zijn dus compatibel met een resultatieve en met een werkingsinterpretatie. Tot slot komen in het corpus een aantal tijdsbepalingen voor die wijzen op het aanhouden van een handeling gedurende een langere tijd:

- (5) dat mijn ghoet alle tijt *ghebonden si* als uaste als het te voren was eer dat ict up gaf te minen restore (Gent 1286)
- (6) daer hy langhe *ghevanghen was* (Brugge 1461)
- (7) die binnen deser stede dus lange in fleure *es geweest* (Amsterdam 1613)

In vergelijking met de *hebben*-constructies zijn de duurbepalingen relatief weinig geattesteerd in bijzinnen met *zijn* en een participium. De duurbepalingen bij *hebben*-constructies kwamen vooral voor met de atelische voltooid deelwoorden als *hebben*, *liggen* of *wonen*. Zoals hoger al vermeld, blijven *zijn*-constructies in hoofdzaak met inherent telische voltooid deelwoorden gecombineerd. Alleen de statische werkwoorden *zijn*, *blijven*, etc. worden na verloop van tijd in de *zijn*-constructie opgenomen, na lange tijd met *hebben* gecombineerd te zijn. Het valt buiten het bestek van dit onderzoek om in te gaan op de mogelijkheid van bepaalde participia om zowel met *hebben* als *zijn* een participiumconstructie te vormen. Hier staat immers niet de vraag centraal hoe een perfectieve betekenis uitgedrukt kan worden door twee verschillende constructies (onomasiologische vraag) maar veeleer welke betekenis uitgedrukt is in de twee gegeven constructies (semasiologische vraag).

Samenvattend toont het gebruik van de verschillende types duurbepalingen in het corpus dat zowel een resultatieve als een werkingsinterpretatie saillant kunnen zijn door de tijd heen. Het lage aantal attesties laat verder weinig uitspraken toe over de chronologische verhouding van beide interpretaties.

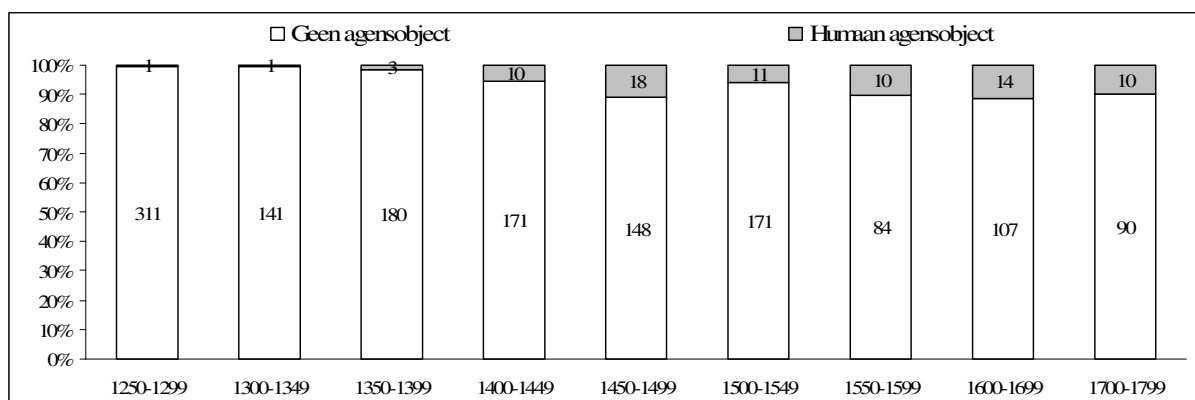
6.4.2.5 Optionele uitdrukking van het agens

Naast de voorgaande criteria die een zicht geven op het telische aspect van de zinnen, bieden de *zijn*-constructies nog een bijkomende indicatie voor de werkingsinterpretatie van de zin. In paragraaf 6.2.2.2 is aangegeven hoe in zinnen met een passiefinterpretatie de gedachte aan het agens van de werking geëxpliciteerd kan worden door middel van een optioneel agensobject. Goldberg & Ackerman (2001) wijzen erop dat agensobjecten enkel in de context toegevoegd worden wanneer ze informatief relevant zijn, in overeenstemming met de kwantiteitsprincipes van Grice (1975). In zin (1) is het agens van *bouwen* een menselijke medespeler waardoor een explicitering ervan informatief waardevoller is dan de uitweiding dat het agens van *vernietigen* in zin (2) een storm is.

- (1) Het huis *is gebouwd* door een bevriende aannemer.
- (2) Het huis *is vernietigd* (door de storm).

Daarnaast draagt de explicitering van de uitvoerder van de handeling in het participium bij tot de saillantie van de werkingsinterpretatie in zin (1) terwijl in zin (2) een resultatieve lezing tot

de mogelijkheden blijft behoren. In diachroon opzicht kunnen we verwachten dat parallel met de groeiende saillantie van de werkingsinterpretatie in constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord ook de uitdrukking van een humaan agensobject zal toenemen. Met de stijgende saillantie van de werking in het voltooid deelwoord zal ook de gedachte aan de uitvoerder van die handeling pertinenter worden. Ik heb die diachrone hypothese getest door in het corpus ambtelijke teksten op zoek te gaan naar alle humane agensobjecten bij de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord. Hierbij heb ik niet a priori intransitieve participia uitgesloten waar geen passieve interpretatie mogelijk is. Het is immers enkel op basis van intuïtie uit te maken of bij een participium ook de gedachte aan een externe agens mogelijk is dan wel dat er maar één medespeler in het spel is. In wat voorafging heb ik geargumenteed om oordelen op basis van hedendaagse intuïties principieel te vermijden bij de studie van historische teksten.⁵⁰ Die keuze zorgt ervoor dat het relatieve aandeel agensobjecten iets lager zal uitvallen dan wanneer enkel transitieve participia in de grafiek waren opgenomen. De volgende grafiek representeert al de humane agensmedespelers die ingeleid zijn door de voorzetsels *van*, *bij* en *door*.

Grafiek 6.14: Uitdrukking van menselijke agensmedespeler (n = 1481)

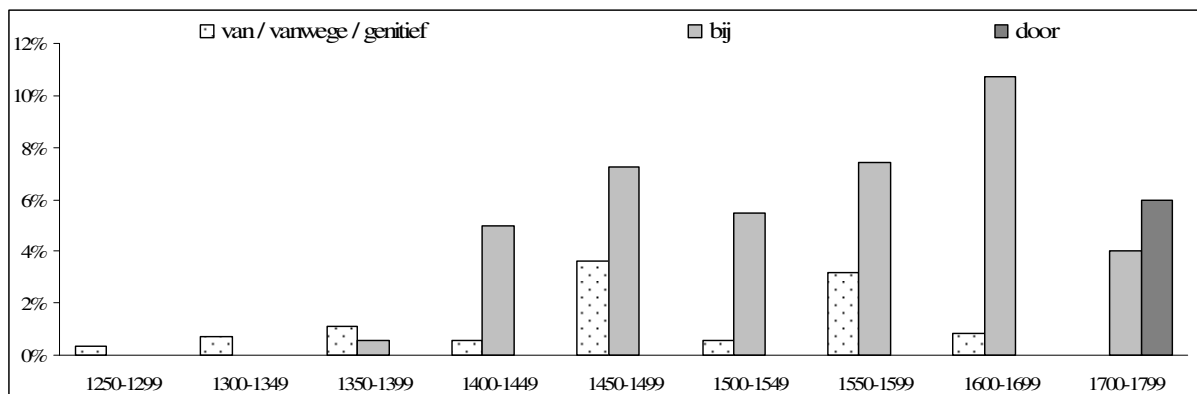
De grafiek toont dat al vanaf de vroegste bronnen expliciete verwijzingen voorkomen naar de medespeler die de handeling uitvoert. Toch lijkt pas vanaf de vijftiende eeuw het gebruik van een agensobject echt flink van de grond te komen. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw neemt gebruik van humane agensobjecten toe tot tien à twaalf procent van alle zinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord.⁵¹ Die tendens wijst erop dat in de loop van de Middelnederlandse periode de passieve interpretatie in meer dan één op tien bijzinnen met *zijn* en een participium saillant is geworden. Dat is een prachtig bijkomend argument dat de werkingsinterpretatie in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord in de loop der eeuwen in saillantie is toegenomen.

Vooraleer verder te gaan met de semantische analyse van de *zijn*-constructies wil ik nog even de aandacht vestigen op de variatie in voorzetsels die met de agensmedespeler gecombineerd zijn. Terwijl vandaag het agensobject ingeleid wordt door het voorzetsel *door*, komen in de ambtelijke teksten uit dit onderzoek ook de voorzetsels *van* en *bij* voor. Ook Van der Wal (1986: 186-190) heeft in een corpus Middelnederlandse prozateksten het gebruik gerapporteerd van het voorzetsel *van* en in mindere mate *bij* in agensobjecten met humane medespelers. Het gebruik van *door* zou pas dateren van na de Middelnederlandse periode. Om

⁵⁰ Vergelijk met de argumentatie om geen onderscheid te maken tussen transitieve en intransitieve participia in de voetnoot bij grafiek 6.1.

⁵¹ De Mantel-Haenszel-chikwadratoetst toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de aanwezigheid van een agensobject en de tijdsvariabele ($MH-\chi^2 = 45.13$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een sterke positieve associatie ($\gamma = 0.50$, $ASF = 0.05$).

een beter zicht te geven op de chronologische ontwikkeling van de verschillende voorzetsels bij het humane agensobject, heb ik in onderstaande grafiek de distributie van de verschillende voorzetsels door de tijd heen uitgezet.

Grafiek 6.15: Inleidende voorzetsels van het humane agensobject (n = 78)

De grafiek toont een opvallende chronologische opeenvolging van voorzetsels die de humane agensobject inleiden door de tijd heen. In de vroegste tijdsdoorsneden van het corpus worden de weinige voorbeelden van een agensobject ingeleid door *van* zoals in zin (1) tot en met (3). Daarnaast komen de possessieve varianten *vanwege* en de genitief ook sporadisch voor, zoals geïllustreerd is in respectievelijk zin (4) en zin (5):

- (1) also wijs *versoght octe gebeden sijn* van der voregenomder joncfrowe lysebetten (Mechelen 1291)
- (2) dat dezen charter *ghemaect ende gheconsontert was* van scepenen vors jn dien tijt wezende (Oudenaarde 1364)
- (3) dat niet *gheprintet en was* van den printers opten touwe alst behoirt (Leiden 1445)
- (4) dat in tiden vorleden van sheeren ende vander stat weghen daer op *ghedaen es* (Antwerpen 1394)
- (5) niet jeghenstaende de voornoemde kynderen huerlieder selfs *ghemaect waeren* (Oudenaarde 1561)

Vanaf het einde van de veertiende eeuw worden agensmedespelers ook met het voorzetsel *bij* gecombineerd, zoals blijkt uit volgende zinnen:

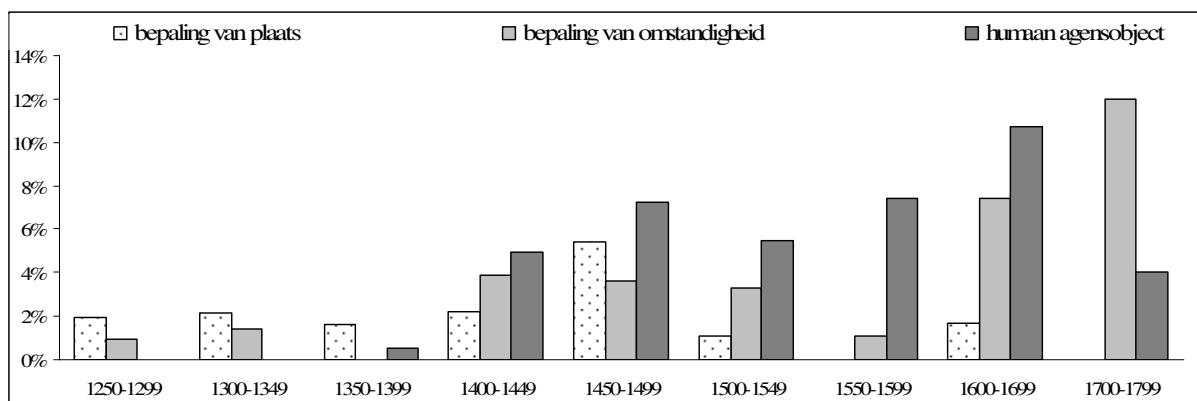
- (6) welcke vierendeel den voorseyden Everaerde als machtich ghemaect *aenghewyst es* by deelmannen van Brugghe (Brugge 1412)
- (7) dat *by den wairdeyns gewairdeert was* een clien loot (Leiden 1462)
- (8) die aldus byden gueden luyden dairtoe *geordineert sijn* (Dordrecht 1487)

Tijdens de Middelnederlandse periode worden beide vormvarianten een tijdlang naast elkaar gebruikt, zoals ook door Van der Wal (1986) gemeld is. Er lijken geen regionale voorkeuren te bestaan voor de voorzetsels, noch lijkt het gebruik ervan samen te gaan met bepaalde werkwoorden. In de zeventiende eeuw raakt het voorzetsel *van* in onbruik voor het inleiden van agensobjecten. De agensobjecten met *bij* nemen ondertussen in frequentie toe tot ze aan het einde van de negentiende eeuw concurrentie gaan krijgen van agensobjecten ingeleid door *door*, de variant die het in modern taalgebruik heeft gehaald:

- (9) die door de warandeurs op de stukken na bevinding van de slegtheyd der goederen *zijn geslagen* (Leiden 1785)
- (10) dat van die f 200-- die aan de stad zal werden verantwoord nog dit jaar f 189--8-- door schamele werkliden *is betaald* (Leiden 1785)

Die vormvariatie bij het agensobject lijkt op het eerste gezicht bevreemdend. Waarom kiest de taalgebruiker in de vroege bronnen *van*, later *bij* en uiteindelijk *door* om de medespeler in te leiden die de handeling in het participium uitvoert? Cornelis & Verhagen (1995) en Cornelis (1997) hebben geargumenteed dat de explicitering van de agensmedespeler door middel van een voorzetselconstituent gegroeid is uit een PRAGMATISCHE IMPLICATUUR (cf. Traugott 1982, Traugott & König 1991). De voorlopers van de agensobjecten zouden adverbiale bepalingen zijn die de achtergrond en de omstandigheden beschrijven waarin een handeling zich voltrekt. Wanneer in die achtergrond een betrokken medespeler genoemd wordt die ook als agens van de handeling geïnterpreteerd kan worden, kan een secundaire interpretatie ontstaan waarbij niet de nadruk op de omstandigheid maar op de medespeler komt te liggen. Die secundaire interpretatie kan vervolgens door herhaaldelijk gebruik routiniseren en een inherent onderdeel gaan uitmaken van de interpretatie van de constructie.

In wat volgt zal ik kort die hypothese uitwerken voor de agensobjecten met *bij* en *door* die binnen het tijdsbestek van het corpus ambtelijke teksten ontstaan zijn. In de volgende grafiek worden om te beginnen alle attestaties weergegeven van de constituenten die door het voorzetsel *bij* ingeleid zijn. Ik maak hierbij een onderscheid tussen *bij*-constituenten die naar een fysieke locatie, een abstracte omstandigheid of een humane agens verwijzen. In de bespreking van de grafiek ga ik uitgebreider in op de specifieke verschillen tussen de drie gebruikswijzen.

Grafiek 6.16: Voorzetselconstituenten met 'bij' (n = 131)

In de vroegste bronnen verwijzen de *bij*-constituenten in hoofdzaak naar de fysieke nabijheid van twee entiteiten. Dat locatieve gebruik bestaat nog steeds in het moderne Nederlands en is geïllustreerd in onderstaande zinnen (1) tot (3):

- (1) die nv newelinghe **gheleghet es bi der port** ter Dubbelen ward (Dordrecht 1281)
- (2) dat **gheleghen es biden witten venne** (Mechelen 1291)
- (3) die **gheleghen zijn bider smaelre weesp** twisken luuduwen ende hoerre kinder lande die ian witte ghisen zoens wijf was op die een zide ende lambert scoutgijs zoens lande op die ander zide (Amsterdam 1392)

Naast een gebruik in plaatsbepalingen wordt *bij* ook vanaf de vroegste bronnen ingezet om te verwijzen naar een meer algemene omstandigheid waarin de handeling zich afspeelt. In de volgende zinnen kunnen we de betekenis van *bij* omschrijven als 'in de omstandigheid van', 'door middel van' of 'als gevolg van':

- (4) dat hi van enighe quetzure of **bi mans handen gestorven ware** (Dordrecht 1411)
- (5) dat onse kerckmeesters **by goeduncken van ons ende van onser vroescap overdragen sijn** mit meester Jan die Goutsmit (Gouda 1415)

- (6) dat zo by gheenre redeliker cause nemaer by haren quaden wille ende anders van hem **veryremt es** niet verscheeden by eeneghen hove (Gent 1419)
- (7) wairom sy van sijnder hant ende by mesbruck van hem **gestorven ware** ende niet anders (Dordrecht 1460)

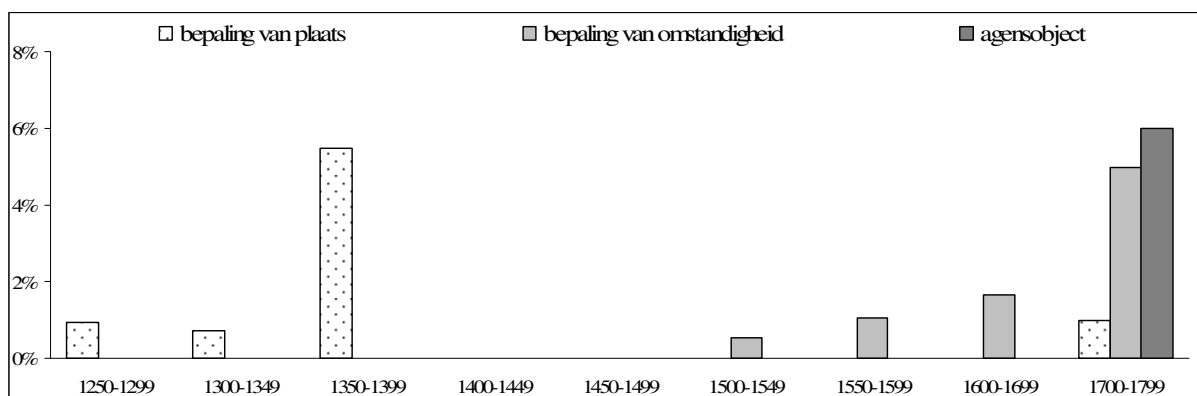
Vanaf de vijftiende eeuw wordt het gebruik van de *bij*-constituent frequenter en komt hij ook voor met transitieve voltooid deelwoorden als volgt:

- (8) dair aen hem **bedeelt was** by doode sijns vaders voirsz (Dordrecht 1462)
- (9) die daer toe byder wet ende in eede **ontfanghen zyn** (Brugge 1514)
- (10) gelijk mede by de generale ordonnantie ofte placcate **is gestatueert** dat niemand vermagh de neringe van wijncooper te exerceren (Amsterdam 1630)
- (11) dan by den voorseyden dertichsten titel vande ghedecreteerde costumen **gheordonneert en is** (Brugge 1638)

Opvallend is dat de uitdrukking van de omstandigheid in de zinnen (9) tot (11) metonymisch geïnterpreteerd kan worden als een verwijzing naar een menselijke medespeler. Zo kunnen de wet, de ordonnantie, het plakkaat of de costume zowel verwijzen naar de concrete geschreven rechtsstukken als naar de menselijke gezagsdragers die de stukken hebben uitgevaardigd. In de voorbeeldzinnen (10) en (11) kan de metonymische medespeler bovendien geïnterpreteerd worden als het agens van de handeling ‘statueren’ of ‘ordonneren’ (d.w.z. verordenen) die in het voltooid deelwoord wordt genoemd. Het feit dat het subject ook de vorm van een bijzin heeft, wijst mee op een saillante werkingsinterpretatie. Naast die metonymische gevallen beginnen vanaf de vijftiende eeuw ook onverdachte agensobjecten voor te komen die door *bij* ingeleid zijn.

Samenvattend toont een chronologisch overzicht van de gebruikscontexten van constituenten met *bij* dat het gebruik van *bij* als een inleider van agensobjecten een stapsgewijze evolutie is. In eerste instantie wordt het voorzetsel *bij* gebruikt om naar de algemene omstandigheden te verwijzen waarin een handeling zich afspeelt. Later wordt impliciet de link naar een humane medespeler gelegd wordt door middel van metonymie. Door frequente herhaling van die implicatuur bij transitieve participia, kan de gedachte aan de humane medespeler routiniseren die de handeling uitvoert in het participium. Uiteindelijk worden ook onverdacht menselijke medespelers met *bij* gecombineerd, zodat we te maken hebben met een echt agensobject.

Een gelijksoortige evolutie kan ook uit het corpus opgemaakt worden voor agensobjecten met het voorzetsel *door*. In volgende grafiek wordt een chronologisch overzicht gegeven van de verschillende gebruikswijzen van constituenten die door het voorzetsel *door* worden ingeleid.

Grafiek 6.17: Voorzetselconsituent met ‘door’ (n = 30)

In de vroegste bronnen van het corpus ambtelijke teksten wordt *door* gebruikt in de formule ‘een brief doorsteken’ wat zoveel betekent als ‘een brief door een andere brief heen steken’. Het Middelnederlandsch Woordenboek (MNW) verduidelijkt bij het lemma ‘doresteken’:

Indien men nl. de bewijskracht van een vroeger opgemaekten schepenbrief wilde verlengen, dan werd door schepenen een nieuwe brief opgemaakt, welke door den ouden heen werd gestoken en daaraan zóó vastgehecht, dat hij niet dan met schending der zegels of door het maken eener scheur in het perkament daarvan kon worden losgemaakt.

In onderstaande corpuszinnen kan het voorzetsel *door* in combinatie met het participium van *steken* uiteenlopende analyses krijgen. In voorbeeldzin (1) en (2) is *door* het tweede deel van het voornaamwoordelijk bijwoord *daardoor*. In zin (2) is *door* ook vast aan het participium *gesteken* geschreven, wat ook kan wijzen op een analyse als het eerste deel van het scheidbaar samengesteld werkwoord *dóórsteken*. In zin (3) hebben we ten slotte te maken met het eerste deel van het niet-scheidbaar samengesteld werkwoord *doorstéken*.

- (1) dair dese scepen brief duer **ghesteken is** (Leiden 1356)
- (2) daer onze jeghenwoerdighe brief **es doerghesteken** (Gouda 1331)
- (3) die **dorsteken es** met desen brieue (Dordrecht 1393)

In elk geval wordt *door* in de combinatie met *steken* gebruikt in de ruimtelijke betekenis van ‘de ruimte doorkruisen tussen twee punten’.

Vanaf de zestiende eeuw zien we in het corpus de eerste attestaties van een abstracter gebruik van *door* in verwijzingen naar de oorzaak of omstandigheid van de handeling die door het voltooid deelwoord genoemd is.

- (4) doir dien die neringe zeer **gedeclineert ende geslapt is** in zulcken schijn dat den armen ambochtsman weynich ofte niet te doen gehadt en heeft (Leiden 1519)
- (5) dat de greynen binnen dezer stede geverwet deur tzegele twelc zulx mede brengt **bekent zijn** (Leiden 1587)
- (6) dewelke door de langheyde van tyd ende mits de veranderinge van de binnenrolle die plagt gehouden te worden voor commissarissen **zyn gegaen** in nietobservantie (Brussel 1657)
- (7) dat door faute van d'ander partye de gebrekinge ofte invallinge **geschiedt waere** (Leuven 1730)
- (8) dat door al de wetten en waarvan er in weynig jaeren een aantal is bijgekomen iets met vrugt tot maintenu van de fabriec **is toegebracht** (Leiden 1785)

Merk op dat in zin (8) de verwijzing naar de wet opnieuw metonymisch geïnterpreteerd kan worden als een referentie naar een menselijke medespeler die bovendien ook de handeling in het voltooid deelwoord kan uitgevoerd hebben. Het voorbeeld dateert allicht niet toevallig uit het einde van de negentiende eeuw wanneer we ook de eerste echte agensobjecten met *door* zien opkomen.

6.4.2.6 Schematisering van de constructie

Na de uitweiding over de ontwikkeling van het agensobject, kan nu het corpusonderzoek naar de betekenisgeneralisatie van de *zijn*-constructies afgerond worden met een analyse van de typefrequentie van de constructie door de eeuwen heen. Bij de bespreking van de *hebben*-constructie is geargumenteed dat parallel met de betekenisgeneralisatie van de in oorsprong resultatieve constructie ook steeds meer verschillende deelwoorden compatibel werden met de nieuwe algemenere werkingsinterpretatie. Het is de vraag of ook in constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord eenzelfde toename in typefrequentie waar te nemen valt. In de tabel is een overzicht gegeven van het aantal verschillende voltooid deelwoorden per tijdsdoorsnede

(typefrequentie), het totale aantal *zijn*-constructies per tijdsdoorsnede (tokenfrequentie) en de ratio van beide frequenties.

	typefrequentie	tokenfrequentie	typefrequentie / tokenfrequentie
1250-1299	48	312	0,15
1300-1349	28	142	0,20
1350-1399	50	183	0,27
1400-1449	69	181	0,38
1450-1499	75	166	0,45
1500-1549	84	183	0,46
1550-1599	55	94	0,59
1600-1699	71	121	0,59
1700-1799	69	100	0,69

Grafiek 6.18: Typefrequentie en tokenfrequentie (n = 1481)

De tabel toont hoe de *zijn*-constructies door de tijd heen open komen te staan voor meer types voltooid deelwoorden. In de vroegste tijdsdoorsnede zien we relatief weinig vormvariatie bij de participia: op 312 constructies komen slechts 48 verschillende deelwoordlemma's voor. In de loop der tijd neemt de verscheidenheid aan voltooid deelwoorden in de *zijn*-constructies stelselmatig toe. Toch haalt de *zijn*-constructie in de laatste bronnen uit het ambtelijke corpus niet dezelfde mate van diversiteit als de *hebben*-constructie. Terwijl er in de achttiende eeuw tot 36 verschillende deelwoorden geattesteerd zijn op een totaal van 41 *hebben*-clusters, blijft de variatie bij *zijn*-clusters met 69 verschillende deelwoorden op 100 *zijn*-clusters een stuk bescheidener.

6.4.2.7 Semantische generalisatie of syntactische herinterpretatie?

In wat voorafging is op uiteenlopende manieren aangetoond dat de constructie met *zijn* en een voltooid deelwoord door de eeuwen heen een saillante werkingsinterpretatie heeft ontwikkeld. De constructie scoorde hierbij systematisch lager op de criteria voor een werkingsinterpretatie dan het geval was bij de constructie met *hebben* en een participium in paragraaf 6.3. Toch bleek de diachrone tendens naar een saillante perfectieve en passieve interpretatie onmiskenbaar bij *zijn*-constructies. Die ontwikkeling mag best wel verrassend genoemd worden in het licht van de schaarse literatuur over de ontwikkeling van een perfectieve en passieve interpretatie bij constructies met *zijn* en een participium, waar steeds gewezen wordt op een ambigue en erg statische betekenis van de constructies. Dat de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie tot nog toe grotendeels over het hoofd gezien is in de literatuur heeft allicht te maken met het feit dat het om een erg graduele semantische evolutie gaat die zich niet gemakkelijk laat vatten in abrupte syntactische concepten als herinterpretatie. Ik ga even in op de problemen die een syntactische benadering van de data biedt.

In de literatuur wordt doorgaans aangenomen dat het perfectum en het passief met *zijn* en een voltooid deelwoord teruggaan op een constructie waarbij *zijn* een koppelwerkwoord is en het deelwoord geanalyseerd moet worden als een adjectief. Zoals bij de *hebben*-constructie is hier adverbiale flexie gerapporteerd op het participium in de oudste fasen van het Germaans en het Romaans (Ebert 1978, Grønvik 1986, Harris 2003 voor het Duits, Mitchell 1985 voor het Engels, Harris 1982 voor de Romaanse talen). De ontwikkeling van die copula-constructie tot een perfectieve / passieve constructie wordt gezien als een geval van reanalyse waarbij het

voltooid deelwoord het hoofdwerkwoord wordt van de zin en het koppelwerkwoord *zijn* het hulpwerkwoord:

$$S \text{ zijn}_V \text{ PART}_{\text{ADJ}} \rightarrow S \text{ zijn}_{\text{AUX}} \text{ PART}_V$$

In paragraaf 6.2.1 zijn al de vele synchrone moeilijkheden beschreven om beide categoriale analyses van elkaar te onderscheiden. In een diachroon perspectief is het nog veel lastiger om het moment van de herinterpretatie van de constructie te observeren. Denison (1993: 422-423) verwoordt de vele obstakels van die onderneming als volgt:

It is not easy to pin down the date (or even the fact) of grammaticalization of the passive auxiliaries. What sort of evidence could we use? [...] With BE perfect it was argued the one measure of grammaticalization is when the participle can be shown *not* to be adjectival. Does the same go for the participle in the passive? We can argue that the BE passive has become truly grammaticised once we find examples where it encodes action rather than state, and that would date the grammaticalization to Old English at least for certain forms of BEON/WEASAN [...]. Co-occurrence with certain adverbials is useful too, including the use of an agent-phrase, and the time-reference of the periphrasis.

Het is duidelijk dat het introductie van een abrupt concept als reanalyse nog problematischer is voor *zijn*-constructies dan voor *hebben*-clusters. Terwijl bij de constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord de eerste attestaties van zinnen met bijvoorbeeld een intransitief voltooid deelwoord nog beschouwd konden worden als een indicatie van de interne herstructurering van de constructie, zijn dergelijke grote functie-uitbreidingen grotendeels afwezig bij de *zijn*-constructie.

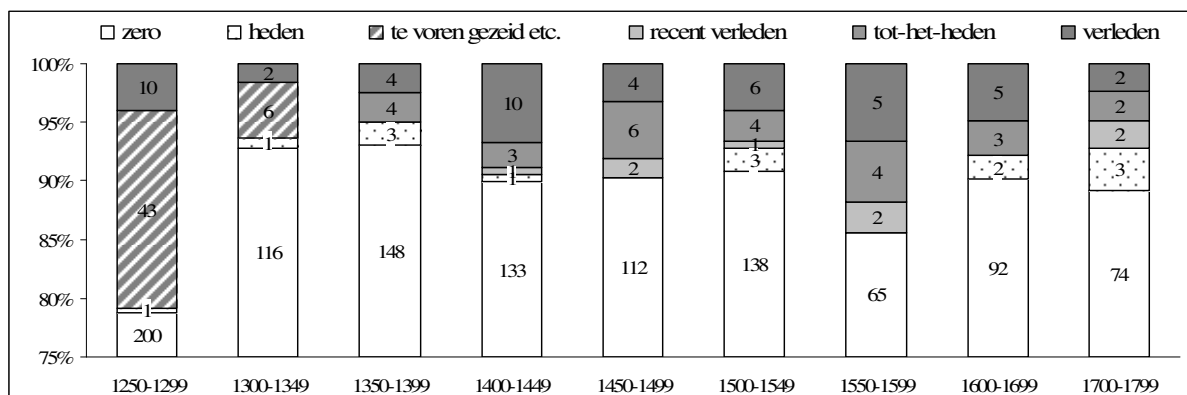
Toch heeft onze corpusanalyse aangetoond dat er daadwerkelijk iets veranderd is met de *zijn*-constructies door de tijd heen. Die veranderingen zijn niet abrupt en houden ook geen grote herstructureringen van de constructie in. In voorgaande paragrafen is veeleer geobserveerd hoe de *zijn*-constructie in de loop der tijd gecombineerd kan worden met niet-nominale subjecten en hoe zich stapsgewijs vanuit adverbiale bepalingen echte agensobjecten ontwikkeld hebben. Bovendien liet een analyse van de typefrequentie zien dat de constructie open kwam te staan voor meer verschillende soorten voltooid deelwoorden. Die graduele tendensen wijzen samen consistent op een groeiende saillantie van de werkingsinterpretatie van de constructie zoals die ook geobserveerd is voor de constructies met *hebben* en een participium in paragraaf 6.3.

6.4.3 Van een aspectuele naar een aspectueel-temporele interpretatie

In paragraaf 6.3.3 is bij de studie van de *hebben*-constructies aangetoond dat de ontwikkeling van een perfectuminterpretatie ook gepaard gaat met een groeiende saillantie van de referentie naar het verleden. We kunnen ons afvragen of de clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord ook een dergelijke temporele betekeniscomponent ontwikkeld hebben. De veronderstelling dat perfectieve constructies met *zijn* en een intransitief participium naar het verleden verwijzen, is niet bepaald controversieel. Bij passieve *zijn*-constructies daarentegen wordt zelden ingegaan op een saillante tijdsreferentie naar het verleden. Nochtans kunnen we ook hier aannemen dat bij de ontwikkeling van een werkingsbetekenis uit een resultatieve interpretatie de saillantie van het resultaat in het heden verzwakt is en de nadruk is komen te liggen op de handeling in het verleden, net zoals dat met een perfectieve interpretatie het geval is.

Ik zal in wat volgt de tijdsreferentie van de *zijn*-constructie operationaliseren zoals bij *hebben*-constructies. Ik maak hierbij een onderscheid tussen tijdsbepalingen die verwijzen naar het

heden (*nu, vandaag, heden*), het verleden met inbegrip van het heden (*tot nu toe, van oudsher, sinds die dag*), het recente verleden (*onlangs*) en ten slotte het verder gelegen verleden (*vroeg jaar, voorheen, vroeger*). Opnieuw worden enkel de bijzinnen in beschouwing genomen waar het vervoegde *zijn* in de tegenwoordige tijd staat.

Grafiek 6.19: Tijdsreferenties naar het heden en verleden (n = 1222) ⁵²

In de eerste twee tijdsdoorsneden valt het relatief hoge aandeel tijdsbepalingen op die naar het verleden verwijzen. Op enkele uitzonderingen na blijken die bepalingen allemaal varianten te zijn van de bijwoorden *hiervoor* en *te voren* en gecombineerd te worden met een werkwoord van communicatie zoals *zeggen, noemen, schrijven* en *spreken*:

- (1) dat *te voren* *es ghenoment* (Brugge 1266)
- (2) dat *hier voren ghenoeemt* ende *ghescreuen es* (Dordrecht 1292)
- (3) die *hijr vore gesproken es* (Mechelen 1293)

In de grafiek zijn alle relevante attestaties onder de naam ‘te voren gezegd etc.’ gegroepeerd. De zinnen vormen het Middelnederlandse equivalent van de Latijnse formule *quod dictum est* en ontwikkelen zich in de volgende tijdsdoorsneden verder tot de samengestelde werkwoorden *voorzeggen, voornoemen, voorschrijven* en *voorspreken*. In hoofdstuk negen wordt verder op hun ontwikkeling. Op dit moment volstaat het om op te merken dat die *zijn*-constructies al erg vroeg in hun ontwikkeling met verwijzingen naar het verleden voor konden komen.

In latere tijdsdoorsneden zijn referenties naar het verleden een stuk minder frequent. Net zoals in *hebben*-constructies is het hierbij niet mogelijk om een duidelijke ontwikkeling te zien van referenties die verwijzen naar heden > recent verleden > tot-het-heden > verleden. Bepalingen die naar het heden verwijzen komen al in de vroegste bronnen voor. In onderstaande zinnen is het resultaat in het heden de meest saillante interpretatie:

- (4) die *nv* niewelinghe *gheleghet es* bi der port ter Dubbelen ward (Dordrecht 1281)
- (5) die *nv ter tijt gheslegghen* ende *ghemunt is* (Haarlem 1392)

Vanaf het einde van de veertiende eeuw komen we ook de eerste verwijzingen tegen naar het verleden met inbegrip van het heden:

- (6) dat *toten desen tyt beloofd es* (Ieper 1370)
- (7) die *gheschiedt sijn van voirledenen tiden tot opten dach datum des briefs* (Brussel 1389)
- (8) aldair *van ouds ghelegen is* (Amsterdam 1443)

⁵² Merk op dat de Y-as van de grafiek start bij 75%.

In de bovenstaande zinnen hebben we te maken met een ambigue interpretatie waarbij zowel het resultaat van de handeling in het heden als de werking in het verleden actief kan zijn. Tijdsverwijzingen naar het verleden zijn zoals boven aangehaald al vanaf de vroegste bronnen mogelijk. Naast de dominantie van de *voor*-bepalingen bij communicatiewerkwoorden in de dertiende en veertiende eeuw, zien we later ook referenties naar het verleden in alternatieve contexten voorkomen:

- (9) die hem te wille *es vergouden* (Brugge 1272)
- (10) daer sy vore *begrauen es* (Brussel 1392)
- (11) dat hy oft syne nakomelinghen daer naer buyten landts metter wooninghe *ghetoghen zyn eer*
die prescriptie teghen hen voleyndt was (Brussel 1432)
- (12) behoudens dat tlaetste van dien *verschenen zy een alf jaer te vooren* (Brugge 1580)

Vanaf de vijftiende eeuw vinden we in het corpus sporadisch verwijzingen naar het recente verleden, zoals in:

- (13) also onlancx geleden Willem Danelsz ende Katrijn sijn wijf mit enen onnutten laken
bevonden sijn (Leiden 1435)
- (14) zoeverre hij drie daegen te voorn uuyt den stadt *geweest is* (Haarlem 1561)

Samenvattend blijken *zijn*-constructies al vanaf de eerste bronnen voor te kunnen komen met tijdbepalingen die naar het verleden verwijzen. Die tendens wijst erop dat al heel vroeg de nadruk in de constructie op de werking in het verleden kan gelegen hebben. Bovendien zijn de vroege verwijzingen naar het verleden gecombineerd met transitieve werkwoorden als *zeggen*, wat erop wijst dat de saillantie van het verleden ook relevant is voor transitieve deelwoorden met een mogelijke passiefinterpretatie. Later schommelt het aandeel verledentijdsreferenties rond de negentig procent, wat iets lager is dan bij *hebben*-clusters. Opnieuw kunnen we het verschil met de *hebben*-constructies in verband brengen met een iets lagere saillantie van de werkingsinterpretatie van *zijn*-clusters.

6.4.4 Constructioneel netwerk

Tot nog toe is de ontwikkeling van de constructie met *zijn* en een voltooid deelwoord in een betrekkelijk isolement bestudeerd. De geschetste evolutie naar een werkingsinterpretatie kan net zoals bij constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord gevolgen hebben voor de rol van de constructie in haar constructionele netwerk.

Om te beginnen kan de verhouding van de constructies met *zijn* en een participium tegenover constructies met een niet-werkwoordelijke aanvulling door de eeuwen heen veranderd zijn. De analyse van de tokenfrequentie van constructies met *hebben* en een participium tegenover *hebben*-constructies zonder werkwoordelijke aanvulling heeft in paragraaf 6.3.4 getoond dat de semantische divergentie van beide constructies gepaard ging met een frequentietoename van de participiumconstructie tegenover de constructies zonder een voltooid deelwoord. Het is de vraag of die tendens vastgesteld kan worden voor de constructies met *zijn* en een participium en *zijn*-constructies zonder een werkwoordelijke aanvulling. Om te beginnen heb ik de bijzinnen geïnventariseerd waar het vervoegde *zijn* een eigenschapsrelatie legt tussen het subject en een nominale constituent (zin 1 en 2), adjectivische constituent (3 en 4) en een voorzetselconstituent (5):

- (1) die meestriggen ende die meesters *sin* (Gent 1271)
- (2) die gheene poerters houde no houde poertessen *waren* (Oudenaarde 1329)
- (3) dat aldit vast *si* en wel ghehouden (Brugge 1269)

- (4) dat wij sculdich *sijn* voer die ghemeene stede Ghysebrechte verwijfghoeden sone Tien pont brabantere (Dordrecht 1287)
- (5) soe dat mede tegen die kueren ende statuten van der stede *is* (Leiden 1484)

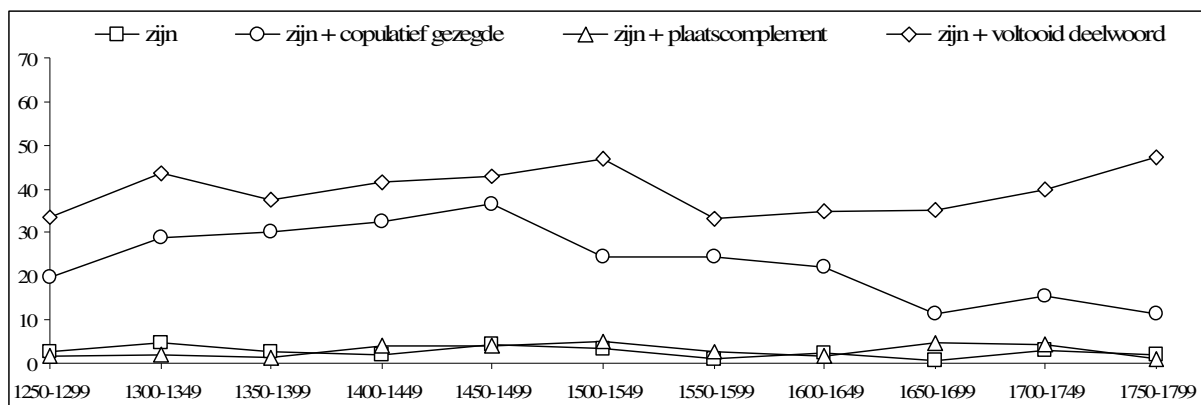
Traditioneel worden de onderstreepte constituenten copulatieve gezegdes genoemd (n = 962). Daarnaast zijn alle bijzinnen in het onderzoek betrokken waar *zijn* een ruimtelijke relatie legt tussen het subject en een plaatsbepaling:

- (6) ghelike ioft binder vriheden van Dordrecht ware (Dordrecht 1284)
- (7) dies thuys *ware* (Antwerpen 1391)
- (8) die by man of wijff *waren* (Gouda 1472)

Ik zal de onderstreepte constituenten in wat volgt plaatscomplementen noemen (n = 108). Ten slotte heb ik alle bijzinnen verzameld waar *zijn* louter lijkt te wijzen op de existentie van het subject zelf zonder een relatie te leggen naar een niet-verbale constituent (n = 105):

- (9) alsoe licghens recht *es* (Dordrecht 1291)
- (10) die nv *sin* (Gent 1280)
- (11) indien yement *waer* die hem vermeet van Joest van Muylwijck enyge obligacie te hebben onder Joest voersz zeghell (Dordrecht 1484)

De tokenfrequentie van bovenstaande constructies is in volgende grafiek afgezet tegenover de relatieve frequentie van de constructie met *zijn* en participium per tien duizend woorden.

Grafiek 6.20: Tokenfrequentie van *zijn*-constructies per tien duizend woorden (n = 2656)

De grafiek toont dat de relatieve tokenfrequentie van constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord in het hele corpus schommelt rond de veertig attestaties per tien duizend woorden. Naast de vele attestaties in de constructies met een participium wordt *zijn* ook frequent gecombineerd met een copulatief gezegde. Tot het einde van de vijftiende eeuw worden er op de tien duizend woorden om en bij de dertig copula-constructies gebruikt. Later valt de frequentie van de constructie terug naar tien à vijftien gevallen per tien duizend woorden. Bijzinnen waar *zijn* met een plaatscomplement voorkomt of wijst op de existentie van het subject zijn zeldzaam in het hele corpus.

Als we bovenstaande grafiek vergelijken met de tokenfrequentie van *hebben*-constructies dan vallen enkele frappante verschillen op. Om te beginnen blijft de gebruiksfrequentie van de constructie met *zijn* + voltooid deelwoord relatief stabiel door de tijd heen. Bovendien ligt ze ook niet veel hoger dan de frequentie van de niet-verbale constructies met *zijn*. Bij *hebben* zagen we dat de constructie met een voltooid deelwoord in vergelijking met de constructie met het possessieve *hebben* een veel hogere tokenfrequentie ging ontwikkelen door de tijd

heen. Die stijging in frequentie is in verband gebracht met de betekenisgeneralisatie van *hebben*-clusters en de bijhorende functie-uitbreiding en schematisering van de constructie. Constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord gingen zich met andere woorden in gebruik onderscheiden van parallelle constructies als een typisch perfectieve constructie. Hoewel de *zijn*-constructies grotendeels dezelfde semantische ontwikkeling hebben doorlopen, zijn de effecten ervan op de tokenfrequentie toch verschillend. Zo zien we in *zijn*-constructies geen opvallende functie-uitbreidingen naar bijvoorbeeld intransitieve deelwoorden aangezien die zowel compatibel zijn met een resultatieve als een perfectieve interpretatie en dus vanaf de vroegste bronnen in de constructie voorkomen. Daarnaast hebben voorgaande paragrafen steeds weer aangetoond dat een resultatieve interpretatie vrij saillant blijft in vergelijking met *hebben*-constructies. De relatief hoge tokenfrequentie van de copula-constructies met een eerder statische interpretatie kan bijgedragen hebben tot het consolideren van die resultatieve interpretatie. In tegenstelling tot de *hebben*-constructie wijst de tokenfrequentie van clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord dus niet ondubbelzinnig op een groeiend gebruik van de constructie.

Andere data uit het constructionele netwerk van *zijn* daarentegen laten weinig twijfel bestaan over de groeiende verbale mogelijkheden van de constructie. Net zoals de *hebben*-constructie zien we immers vanaf de vijftiende eeuw de ontwikkeling van drieledige werkwoordclusters waarin *zijn* en het voltooid deelwoord ingebed zijn. Om te beginnen wordt het vervoegde *zijn* gecombineerd met het voltooid deelwoord van *zijn* of *worden* en een bijkomend participium:

- (1) of yet *ghedaen es gheweist* tot noch of in 't een oft andere huus contrarie den zelven privilegen of statuten (Ieper 1427)
- (2) dat die coep rechtvaerdelicken *geschiet is geweest* (Gouda 1465)
- (3) die daer toe van ouden tyde *is gemaect geweest* (Gent 1666)
- (4) soo tselve over eenighen tydt by misverstandt *ghebruyckt is gheworden* (Brugge 1638)

Dit type drieledige clusters is vergelijkbaar met de constructies [*hebben geweest* PART] en [*hebben gehad* PART] en komt voor het eerst voor in het corpus vanaf de vijftiende eeuw. Die timing is iets later dan de clusters [*hebben geweest* PART], allicht omdat het participium van *zijn* in het vroege Middelnederlands eerder met *hebben* dan met *zijn* gecombineerd werd.

	[<i>zijn geweest</i> PART]	[<i>zijn geworden</i> PART]	per 10 000 woorden
1250-1299			
1300-1399			
1400-1499	6		0,7
1500-1599	18		2,7
1600-1699	4	1	1,4
1700-1799	5	2	3,0
Totaal	33	3	

Grafiek 6.21: Drieledige clusters met *zijn geweest/geworden* en PART (n = 36)

In tegenstelling tot de *hebben*-constructie wordt het vervoegde *zijn* nauwelijks gecombineerd met een causaal of modaal werkwoord (in de vorm van een voltooid deelwoord of infinitief) en een ander voltooid deelwoord. Het enige voorbeeld uit het corpus ambtelijke teksten komt voor met het causale werkwoord *laten*:

- (5) alst hem *ware laten weten* (Mechelen 1254)

Ten slotte kan de constructie met *zijn* en een participium ook gecombineerd worden met de vervoegde vorm van *zullen*. Vanaf het begin van de veertiende eeuw vinden we in het corpus in toenemende mate attestaties van clusters waar het vervoegde *zullen* gecombineerd is met de infinitiefvorm *zijn* of *wezen* en een voltooid deelwoord. Opnieuw lijken die eerste attestaties beperkt tot het zuiden van het taalgebied; de eerste Hollandse attestatie dateert pas van 1435.

- (6) die *ghesuoren sin sal* (Leuven 1323)
- (7) alst te sinen jaren *comen sal syn* (oudenaarde 1324)
- (8) dat dan die poerter mitter dorder wete *gedaecht soude wesen* (Dordrecht 1435)

Vanaf halverwege de vijftiende eeuw komen ook vierledige clusters voor waar *zullen* niet alleen gecombineerd wordt met *zijn* en een voltooid deelwoord maar ook nog een bijkomend modaal werkwoord in de cluster betrokken wordt.

- (9) hoe sy dairae *gecomen souden mogen wesen* (Gouda 1465)
- (10) dat de voorseide personen alsoo uutghegheven *zullen moeten bevonden zyn* poorters van der stede van Ypre ende poorters kynderen zoo 't van oudts ghecostumeert es (Ieper 1520)
- (11) wat zaecke ende wairomme tzelfde zulcx *verandert zoude moegen wesen* mit breder verhael ter materie dienende (Leiden 1535)

In het corpus met *zullen*-clusters werden vanaf het einde van de zestiende eeuw ook nog een viertal voorbeelden aangetroffen waarbij [*zijn geweest* PART] gecombineerd werd met *zullen* zoals in:

- (12) wyens parcheelen *ghepandt zullen zyn gheweist* indien zy in stede wuenen (Brugge 1580)

In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de drie- en vierledige clusters met het vervoegde *zullen* gecombineerd met *zijn* en een voltooid deelwoord.

	[<i>zullen zijn</i> PART]	[<i>zullen zijn</i> INF PART]	per 10 000 woorden
1250-1299			
1300-1399	18		2,2
1400-1499	41	1	5,1
1500-1599	49	4	7,9
1600-1699	15	2	4,9
1700-1799	5	3	3,4
Totaal	128	10	

Grafiek 6.22: Drie- en vierledige clusters met *zullen*, *zijn* en PART (n = 138)

Samenvattend blijken de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord in toenemende mate in drie- en vierledige clusters te kunnen voorkomen. De groeiende combinatiemogelijkheden van de constructie met andere verbale constructies wijst op een saillante werkingsinterpretatie van de constructie met *zijn* en een voltooid deelwoord waar de nadruk ligt op een werking in het verleden.

6.4.5 Conclusie

In wat voorafging is de semantische ontwikkeling van constructies met *zijn* en een participium onderzocht in een corpus ambtelijke teksten. Om te beginnen heeft een gedetailleerde analyse van contextuele indicatoren van het telische vs. atelische aspect in de zin aangetoond dat de werkingsinterpretatie van de constructie in saillantie stijgt in de loop van de tijd. Daarnaast

heeft de analyse van de typefrequentie van het voltooid deelwoord in de constructie laten zien dat de constructie schematischer wordt door de eeuwen heen. De constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord bleken ook in stijgende mate gebruikt te worden in contexten die naar het verleden verwezen, wat aangeeft dat ze als verledentijdsvorm kunnen functioneren. Ten slotte raken *zijn* en het voltooid deelwoord geïntegreerd in grotere werkwoordclusters. Samenvattend wijzen al de resultaten consistent op de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie van de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord in de loop van de tijd. De ontwikkeling was evenwel iets minder uitgesproken dan bij de constructies met *hebben* en een participium in paragraaf 6.3 maar was wel groter dan uit de vakliteratuur kon worden opgemaakt.

6.5 Veranderende interpretatie en werkwoordsvolgorde

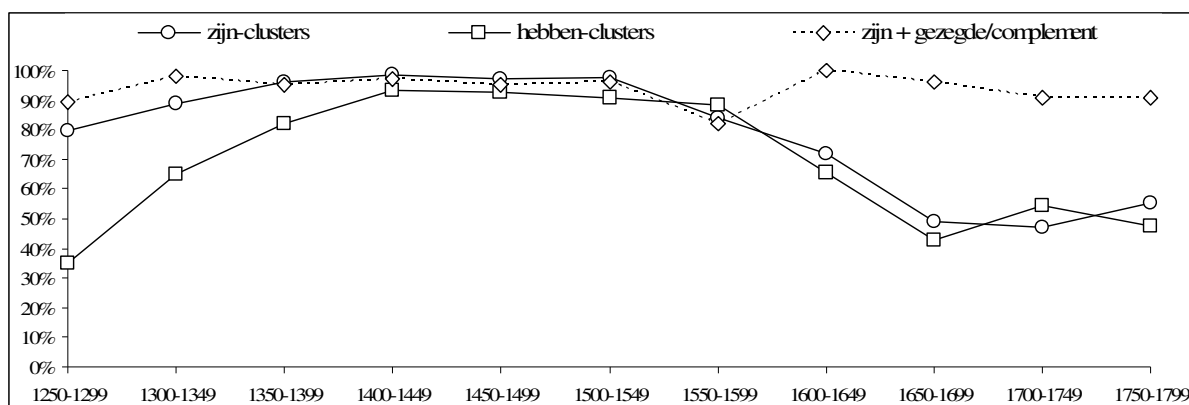
6.5.1 Inleiding

Nu de ontwikkeling van werkwoordclusters met *zijn* of *hebben* en een voltooid deelwoord onderzocht is in het corpus ambtelijke teksten, kan worden teruggekeerd naar het centrale thema van deze studie: werkwoordsvolgorde. In deze paragraaf zal ik de veranderingen in de interpretatie van de werkwoordclusters met een participium in verband proberen te brengen met de veranderende werkwoordsvolgorde, zoals die in hoofdstuk vijf is gepresenteerd.

Om het geheugen even op te frissen, zal ik in de volgende grafiek de werkwoordsvolgorde in clusters met *hebben* en een participium ($n = 1095$) of met *zijn* en een participium ($n = 1482$), die in hoofdstuk vijf in grafiek 5.5 gepresenteerd werd, hier opnieuw afbeelden. Daarnaast zal ik in de grafiek ook nieuwe volgordegegevens presenteren over constructies met *zijn* en een copulatief gezegde of een complement ($n = 923$). In paragraaf 6.4.4 is de tokenfrequentie van dergelijke constructies al vergeleken met de frequentie van clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord. Hier zal hun woordvolgorde vergeleken worden met de werkwoordsvolgorde in clusters met een voltooid deelwoord en in het bijzonder met de volgorde in de *zijn*-clusters. In hoofdstuk drie heeft Michels (1959) gewezen op de opvallende volgorde-overeenkomst tussen de groene volgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een participium en de woordvolgorde in copulatieve constructie met een achtergeplaatst koppelwerkwoord. Hier zal verder uitgezocht worden hoe de groene volgorde [PART-VF] in een historisch opzicht in verband gebracht moet worden met de volgorde van copulatieve constructies. Het dient nog opgemerkt te worden dat bijzinnen waar het copulatief gezegde op de eerste zinsplaats stond (zoals in zin 1) niet in de grafiek opgenomen zijn, aangezien de plaatsing van het inleidende woord niet kan variëren ($n = 147$).

- (1) So wie het *si* (Dordrecht 1284)

In de volgende grafiek wordt concreet het percentage bijzinnen afgebeeld waar het vervoegde werkwoord achter het participium of het copulatief gezegde is geplaatst.

Grafiek 6.23: Percentage achtergeplaatste persoonsvorm (n = 3500)

Grafiek 6.23 toont een opvallend stabiele plaatsing van het copulatieve gezegde tegenover het vervoegde werkwoord *zijn* in de bijzin.⁵³ In de dertiende en de veertiende eeuw wordt *zijn* nog sporadisch vóór het gezegde/complement geplaatst:

- (1) alsoe langhe alsoe hi *es in desen* state (Mechelen 1270)
- (2) twelke vorseide lant wilē *was* wouter robins (Brugge 1290)
- (3) die ons de vorseide *was* *sculdich* (Ieper 1391)

Tegen de veertiende eeuw wordt *zijn* doorgaans achter het copulatieve gezegde geplaatst en staat het bovendien ook zelfs vaak aan het einde van de bijzin:

- (4) die *meestriggen ende die meesters* *sin* (Gent 1271)
- (5) dat wij *sculdich* *sin* voer die ghemeene stede Ghysebrechte verwijfghoeden sone Tien pont brabandere (Dordrecht 1287)
- (6) soe dat mede *tegen die kueren ende statuten van der stede* *is* (Leiden 1484)

Aan het einde van de zestiende eeuw is er een kortstondige heropleving van bijzinnen met een achtergeplaatst koppelwerkwoord, wat zich echter in de volgende eeuwen niet doorzet:

- (7) overmits dat die maer en *was* *de dochter van de suster van den voornomden meester Joos* (Kortrijk 1568)
- (8) tot dat hy *is in syner behoirlycker hoochden* (Antwerpen 1570)

Daarnaast toont de grafiek voor de werkwoordclusters met een participium uiteraard dezelfde volgordetendensen als degene die in hoofdstuk vijf zijn blootgelegd. In wat volgt zal ik stap voor stap op de verschillende fasen in de ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde ingaan: in paragraaf 6.5.2 komt de selectie van de groene volgorde [PART-VF] in de dertiende en de veertiende eeuw aan bod, in §6.5.3 de dominantie van de groene volgorde [PART-VF] in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, en in §6.5.4 de selectie van rode volgorde [VF-PART] vanaf het einde van de zestiende eeuw.

6.5.2 Selectie van de groene volgorde [PART-VF]

Grafiek 6.23 toont hoe de groene volgorde [PART-VF] in de dertiende en de veertiende eeuw in frequentie toeneemt ten koste van de rode volgorde [VF-PART] in alle werkwoordclusters met

⁵³ De Mantel-Haenszel-chikwadrattest toont geen significante lineaire associatie tussen de plaatsing van *zijn* in copulatieve constructies en de tijdsvariabele ($MH-\chi^2 = 0.19$, $df = 1$, $p = 0.66$). Ook de gammacoefficiënt toont geen significante associatie ($\gamma = -0.06$, $ASF = 0.10$). Samenvattend is er in de copulatieve constructies met *zijn* geen significante trend waarbij één volgordevariant frequenter wordt tegenover de andere.

een voltooid deelwoord. Hierbij hangt de timing van de selectie van de groene volgorde [PART-VF] samen met het precieze clustertype. Clusters met *hebben* en een participium tonen een voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] terwijl de clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord hoofdzakelijk de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] gebruiken. In hoofdstuk vijf is aangetoond dat het verschil tussen beide clustertypes significant is in de dertiende en de veertiende eeuw. Daarnaast laat grafiek 6.23 zien hoe *zijn* in constructies met een copulatief gezegde of een complement vanaf de veertiende eeuw systematisch achterop geplaatst wordt. De plaatsing van *zijn* in dergelijke constructies en in werkwoordclusters met een participium is bijzonder parallel en blijkt vanaf 1350 ook niet meer significant te verschillen.⁵⁴

Die volgordeverhoudingen in de dertiende en de veertiende eeuw kunnen in verband gebracht worden met de verschillende oorsprong van werkwoordclusters met *hebben* of *zijn* + een voltooid deelwoord. In dit hoofdstuk is geargumenteed dat werkwoordclusters met *hebben* en een participium in oorsprong object-resultatieve constructies waren en dat de clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord oorspronkelijk subject-resultatieve constructies geweest zijn. Die uiteenlopende roots impliceren ook dat de constructies tot een ander constructioneel netwerk gehoord moeten hebben. In de volgende figuur wordt gevisualiseerd hoe enerzijds de clusters met *hebben* en participium oorspronkelijk een constructioneel netwerk gevormd moeten hebben met andere object-resultatieve constructies van het type *zij heeft het huiswerk klaar* en hoe de clusters met *zijn* en een participium in een subject-resultatief constructioneel netwerk pasten met constructies van het type *de deur is dicht*.

Figuur 6.18: Resultatieve constructionele netwerken

In paragraaf 6.2.3 is geargumenteed dat constructies die tot hetzelfde constructionele netwerk horen niet alleen grote semantische en formele overeenkomsten vertonen maar ook parallele volgorde-tendensen. Voor de dertiende en de veertiende eeuw betekent dat concreet dat de volgorde in de werkwoordclusters met *zijn* en een participium grotere overeenkomsten vertonen met de copulatieve constructies uit hetzelfde subject-resultatieve netwerk dan met de *hebben*-clusters, die tot een ander constructioneel netwerk horen.

Nu blijft nog de vraag open waarom in de loop van de dertiende en veertiende eeuw de groene volgorde [PART-VF] überhaupt in frequentie toeneemt in alle clustertypes. In dit hoofdstuk is getoond hoe in participiumclusters in de loop van de middeleeuwen een werkingsinterpretatie is ontwikkeld. Op dit moment blijft echter nog onduidelijk hoe die concomitante verandering in verband gebracht moet worden met de selectie van de groene volgorde [PART-VF]. Het lijkt erop dat we te maken hebben met een algemene tendens waarbij de persoonvorm steeds meer aan het einde wordt geplaatst van zowel werkwoordelijke constructies met een participium als van puur resultatieve constructies. In hoofdstuk zeven zal ik ingaan op mogelijke taalinterne

⁵⁴ De chikwadratoets toont dat er een significant verschil bestaat tussen de positie van *zijn* in clusters met een participium en in copulatieve constructies in de tijdsdoorsneden 1250-1299 ($\chi^2 = 8.05$, $df = 1$, $p < 0.01$) en 1300-1349 ($\chi^2 = 6.71$, $df = 1$, $p < 0.01$). Het verschil is later niet meer significant in de tijdsdoorsnede 1350-1399 ($\chi^2 = 0.26$, $df = 1$, $p = 0.61$).

motivaties voor de selectie van de groene volgorde [PART-VF] en in hoofdstuk negen komt een taalexterne motivatie aan bod.

6.5.3 Dominantie van de groene volgorde [PART-VF]

In de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw is de groene volgorde [PART-VF] in clusters met een participium dé dominante volgorde. Gezien het ontbreken van variatie in de werkwoordsvolgorde wijkt de volgordedistributie in clusters met *hebben* of *zijn* ook niet meer van elkaar af (cf. hoofdstuk vijf).

In diezelfde periode hebben we in dit hoofdstuk ook de toenemende saillantie gezien van de werkingsinterpretatie in werkwoordclusters met een participium. We kunnen dus concluderen dat de groene volgorde [PART-VF] vanaf de vijftiende eeuw gebruikt werd voor zowel clusters met een saillante werkingsinterpretatie als met een ambigue interpretatie. De groene volgorde [PART-VF] was dus in principe NEUTRAAL wat de interpretatie van de clusters betreft.

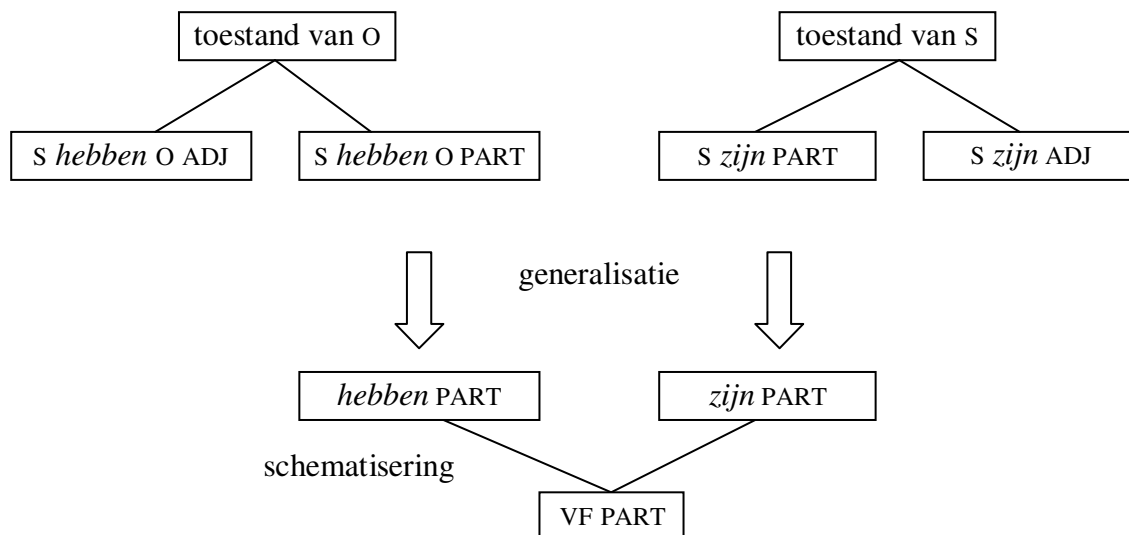
Samenvattend hebben we in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw te maken met een vaste of gefixeerde woordvolgorde in cluster met een participium die niet geschikt is om te correleren met enig betekenisverschil.

6.5.4 Introductie van de rode volgorde [VF-PART]

Na een periode van dominantie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] zien we dat de rode volgorde [VF-PART] wordt ge(her)introduceerd aan het einde van de zestiende eeuw in de clusters met een participium. In hoofdstuk vijf is aangetoond dat de werkwoordsvolgorde in beide clustertypes niet meer significant verschilt tot in de tweede helft van de twintigste eeuw. Met de introductie van de rode volgorde [VF-PART] blijkt ook dat de werkwoordsvolgorde in de clusters met een participium in grafiek 6.23 begint af te wijken van de woordvolgorde in de copulatieve constructies, die – na een korte aarzeling – blijven vasthouden aan hun oude woordvolgorde met een achtergeplaatste persoonsvorm.⁵⁵

De nieuwe volgordeverhoudingen in het corpus kunnen in verband gebracht worden met de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie in clusters met een participium in de loop van de middeleeuwen, zoals in dit hoofdstuk uitvoerig is toegelicht. De betekenisgeneralisatie zorgt er om te beginnen voor dat de clusters met een participium qua gebruik en interpretatie steeds verder van hun oorspronkelijke resultatieve constructionele netwerken weg evolueren. In de volgende figuur wordt gevisualiseerd hoe de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie in participiumclusters geleid moet hebben tot een divergentie met de resultatieve constructies. Daarnaast leidt de ontwikkeling van een werkingsbetekenis in de werkwoordclusters met een participium ertoe de clusters met *zijn* en met *hebben* grotere semantische gelijkenissen gaan vertonen met elkaar, zodat ze een nieuw constructioneel netwerk kunnen gaan vormen. In de volgende figuur wordt getoond hoe de clusters [*hebben* PART] en [*zijn* PART] met een werkingsinterpretatie een overkoepelende participiumconstructie gaan vormen van het type [VF PART].

⁵⁵ De chikwadraattoets toont geen significant verschil tussen de positie van *zijn* in werkwoordclusters met een participium en in copulatieve constructies in de tijdsdoorsneden 1500-1549 ($\chi^2 = 0.71$, $df = 1$, $p = 0.40$) en 1550-1599 ($\chi^2 = 0.12$, $df = 1$, $p = 0.73$). Het verschil is later wel significant in de tijdsdoorsneden 1600-1649 ($\chi^2 = 29.81$, $df = 1$, $p < 0.01$) en 1650-1699 ($\chi^2 = 16.60$, $df = 1$, $p < 0.01$).

Figuur 6.19: Generalisering en schematisering van de participiumconstructie

Het ontstaan van een overkoepelende schematische constructie maakt inzichtelijk waarom de werkwoordsvolgorde in clusters met een voltooid deelwoord niet meer van elkaar verschilt in de grafiek 6.23. De participiumclusters worden immers niet langer gevoeld als aparte constructietypes die tot een verschillend constructioneel netwerk behoren maar delen nu dezelfde semantische en formele bijzonderheden en dus ook dezelfde woordvolgorde. Met de introductie van de rode volgorde [VF-PART] in de participiumclusters krijgt daarnaast ook de semantische divergentie van de participiumclusters en de puur resultatieve constructies ook een vormelijke uitdrukking. De herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] kan op die manier beschouwd worden als een indicatie dat de participiumconstructies hun eigen weg zijn gegaan. Van den Berg (1949: 163) heeft in meer traditionele termen al die denkpijle aangeboord:

[de rode volgorde is] een bewijs van een verandering in de opvatting van het deelwoord: het wordt niet meer als praedicatief attribuut, maar als deel van een omschreven tijd van het werkwoord gevoeld.

Ik wil erop drukken dat de semantische divergentie van de participiumclusters en de puur resultatieve constructies niet als een ‘oorzaak’ gezien kan worden voor de introductie van de rode volgorde [VF-PART] aan het einde van de zestiende eeuw. De semantische divergentie heeft veeleer de ‘noodzaak’ uit de wereld geholpen om een overeenkomstige woordvolgorde te hebben en zo de fundamenteën gelegd voor de hernieuwde volgordevariatie.

Hoe kunnen we dan wel de introductie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] verklaren aan het einde van de zestiende eeuw? In de geest van Pardoën (1991) en Van der Horst (1993) zouden we kunnen veronderstellen dat de rode volgorde [VF-PART] ontstaan is precies om de werkingsinterpretatie van clusters met een participium te markeren. Op die manier is de introductie van de rode volgorde [vf-part] niet alleen het ‘bewijs’ dat de werkingsinterpretatie zich ontwikkeld heeft maar ook dat de werkwoordclusters met de rode volgorde [VF-PART] zelf die werkingsinterpretatie hoort te krijgen.

In de ambtelijke teksten vanaf het einde van de zestiende eeuw blijkt de rode volgorde [VF-PART] niet systematisch te correleren met de aanwezigheid van contextuele indicaties in de zin die wijzen op een saillante werkingsinterpretatie. Het gebruik van de rode volgorde [VF-PART]

wordt enkel significant gestimuleerd bij clusters met *zijn* en een participium die gecombineerd zijn met een agensobject (§6.4.2.5), zoals in zin (11).⁵⁶

- (11) dat van die f 200-- die aan de stad zal werden verantwoord nog dit jaar f 189--8-- door schamele werklieden is betaald (Leiden 1785)
- (12) die door de warandeurs op de stukken na bevinding van de slegtheyd der goederen *zijn geslagen* (Leiden 1785)

Andere contextuele indicaties van een saillante werkingsinterpretatie, zoals de individualiteit van het direct object bij *hebben*-clusters (§6.3.2.5)⁵⁷ of de individualiteit van het subject bij *zijn*-clusters (§6.4.2.2)⁵⁸ hebben geen significante invloed op de werkwoordsvolgorde.

Betekent die afwezigheid van een correlatie tussen de rode volgorde [VF-PART] en het gebruik van contextuele indicaties van een werkingsinterpretatie dat we de rode volgorde [VF-PART] niet kunnen zien als een manier om de werkingsinterpretatie van de participiumclusters te desambigueren? Het antwoord hangt af van de waarde die gehecht wordt aan de bewijskracht van een saillante werkingsinterpretatie. In hoofdstuk drie is uit de doeken gedaan hoe Pardoën (1991) en Van der Horst (1993) argumenteren dat de relatieve plaatsing van de persoonsvorm zélf zorgt voor een ‘statische’ of ‘dynamische’ interpretatie. Het ontbreken van een contextuele indicatie voor de werkingsinterpretatie in clusters met de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] hoeft in die optiek geen tegenargument te zijn voor de desambiguerende rol van de werkwoordsvolgorde. Wel in tegendeel, net als de context in het midden laat hoe de cluster te interpreteren valt, kan de taalgebruiker aan de hand van de werkwoordsvolgorde toch het onderscheid maken. Alleen is het probleem van dergelijke redenering dat ze niet bewijsbaar is met onafhankelijke feiten, zoals ook in hoofdstuk drie al opgemerkt is. Daarnaast laat de hypothese ook de vraag open waarom de rode volgorde [VF-PART] pas aan het einde van de zestiende eeuw de werkingsinterpretatie is gaan desambigueren en niet vroeger bij de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie in de loop van de middeleeuwen. In hoofdstuk zeven zal ik verder onderzoeken of de introductie van de rode volgorde [VF-PART] niet op een alternatieve manier verklaard kan worden.

⁵⁶ De Cochran-Mantel-Haenszel-test toont dat er een significante associatie is tussen de werkwoordsvolgorde in clusters met *zijn* + participium en de aanwezigheid van een agensobject over de verschillende tijdsdoorsneden heen vanaf 1450 (CMH- $\chi^2 = 6.98$, df = 1, $p < 0.01$). Hierbij gaat de aanwezigheid van een agensobject gepaard met een hoger aandeel rode volgorde [PART-VF].

⁵⁷ De Cochran-Mantel-Haenszel-test toont geen significante associatie tussen de werkwoordsvolgorde in clusters met *hebben* + voltooid deelwoord en de individualiteit van het direct object over de tijdsdoorsneden heen vanaf 1550 (CMH- $\chi^2 = 1.71$, df = 2, $p = 0.43$).

⁵⁸ De Cochran-Mantel-Haenszel-test toont geen significante associatie tussen de werkwoordsvolgorde in clusters met *zijn* + voltooid deelwoord en de individualiteit van het subject over de verschillende tijdsdoorsneden heen vanaf 1500 (CMH- $\chi^2 = 0.85$, df = 2, $p = 0.65$).

Hoofdstuk 7

Contextuele motivaties voor werkwoordsvolgorde

7.1 Inleiding

Nu de clusterinterne motivaties voor de volgordevariatie in werkwoordclusters met een voltooid deelwoord besproken zijn, zal ik in dit hoofdstuk ingaan op de mogelijke contextuele factoren die de werkwoordsvolgorde hebben kunnen sturen. In hoofdstuk drie zijn een aantal morfo-syntactische factoren besproken die de werkwoordsvolgorde in clusters met een participium mee bepalen in het Standaardnederlands. Ik herhaal hier de factoren die de rode volgorde [VF-PART] in de hand werken:

- aanwezigheid van een scheidbaar samengesteld deelwoord
- aanwezigheid van preverbale niet-nominale complementen (ADVC, VZC)
- aanwezigheid van preverbale indefiniëte nominale argumenten (S, O, IO)
- een relatief lang middenveld

De groene volgorde [PART-VF] blijkt dan weer gestimuleerd te worden door de aanwezigheid van extrapositie na de werkwoordcluster, hoewel niet alle onderzoeken een significant effect wisten te rapporteren. In hoofdstuk drie heb ik gesuggereerd dat diachroon onderzoek naar die contextuele factoren een zicht kan geven op de herkomst van de beschreven correlaties en zo ook misschien op de achterliggende motivatie(s) ervan.

Ik zal me in dit hoofdstuk concentreren op de diachrone plaatsing van argumenten (S, O, IO), de invulling van het middenveld en het voorkomen van extrapositie in het corpus ambtelijke teksten. Het gebruik van een scheidbaar samengesteld werkwoord of de aanwezigheid van een preverbaal inherent complement zal niet systematisch onderzocht worden. Die beperking van het onderzoek is voornamelijk ingegeven door moeilijkheden bij de operationalisering van de beide factoren.

Om te beginnen is het bijzonder moeilijk om in historische corpusteksten te bepalen of een preverbale niet-nominale consituent een inherente status heeft dan wel dat het een toevallige bepaling is. In het moderne Nederlands kunnen we eventueel op onze intuïtie vertrouwen om uit te maken of een preverbale bepaling onderdeel is van een werkwoordelijke uitdrukking of geanalyseerd moet worden als bijvoorbeeld een voorzetselconstituent. In wat voorafging is er echter op gewezen dat die intuïtie niet betrouwbaar is voor de analyse van historische teksten. Het probleem wordt des te prominenter als we weten dat bijvoorbeeld voorzetselconstituenten pas aan het einde van het Middelnederlands geroutiniseerd zijn uit adverbiale bepalingen waar ze formeel niet van te onderscheiden zijn (o.a. Duinhoven 1989, Van der Horst 2008). Ook de werkwoordelijke uitdrukkingen zijn het product van diachrone routinisatie en fixatie zoals kan blijken uit de archaïsche woordkeuze en naamvalsmarkering in sommige idiomen (bv. *paal en perk stellen, ter tafel leggen*).

In hoofdstuk zes is het probleem van intuïtie omzeild door enkele contextuele indicaties te onderzoeken in de bijzinnen uit het corpus die op een bepaalde analyse wezen. Ook voor het bepalen van vaste en inherente verbindingen in bestaande corpora zijn taalgebruiksgebaseerde oplossingen aangereikt in de literatuur. Zo heeft De Sutter (2005) door middel van collocatie-software achterhaald in welke mate preverbale consituënten een vaste verbinding vormen met

het participium en andere vormen van hetzelfde werkwoord in de rest van zijn corpus. Hoewel die oplossing erg aantrekkelijk is, blijkt ze onuitvoerbaar te zijn op ons corpus ambtelijke teksten. De Sutter (2005) kon gebruik maken van een homogeen corpus geschreven taal met een eenvormige spelling en met aanvullende annotaties van lemma en woordsoortinformatie. Het corpus ambtelijke teksten vertoont daarentegen bijzonder veel spellingsvariatie, zowel binnen één tijdsdoorsnede als door de tijd heen, en vanaf de vijftiende eeuw ontbreken ook bijkomende gegevens over lemma en woordsoort. Het spreekt voor zich dat hierdoor zelfs een eenvoudige zoektocht naar alle vormvarianten van één participium al een opgave op zichzelf is, laat staan een zoektocht naar alle vaste verbindingen met dat voltooid deelwoord. Daarnaast moeten we ook rekening houden met de diachrone routinisatie en fixatie van vaste verbindingen, zodat we dezelfde oefening moeten herhalen voor alle tijdsdoorsneden. Op die manier dreigen we al snel per tijdsdoorsnede te weinig data te hebben om zinvolle uitspraken te doen over de mate waarin alle preverbale constituenten een vaste verbinding vormen.

Daarnaast is het niet evident om in historische teksten te bepalen of preverbale elementen als *vol*, *voor* of *door* losse bepalingen zijn bij een voltooid deelwoord (bv. *vol gebracht*, *te voren gezegd*, *door gestoken*) dan wel dat ze deel zijn van een scheidbaar samengesteld werkwoord (bv. *volbracht*, *voorgezegd*, *doorgestoken*). Booij (2002) en Blom (2005) hebben aangetoond dat onze moderne samengestelde werkwoorden precies uit dergelijk adjacente bepalingen zijn ontstaan. Opnieuw overstijgt het uitzoeken van die diachrone ontwikkeling in ruime mate de doelstelling van onderhavig onderzoek.

Gezien de geschetste moeilijkheden met het diachrone onderzoek naar inherente elementen en scheidbaar samengestelde werkwoorden zal ik me in de rest van het corpus dus concentreren op de diachrone plaatsing van argumenten (S, O, IO), de invulling van het middenveld en het voorkomen van extrapositie in het corpus ambtelijke teksten. In paragraaf 7.2 wordt ingegaan op de precieze vraagstelling en de resultaten van het onderzoek. Het corpusonderzoek zal zich zoals in hoofdstuk zes in hoofdzaak beperken tot bijzinnen met de constructies *hebben* en een voltooid deelwoord (n = 1095) of *zijn* en een voltooid deelwoord (n = 1481) in het corpus ambtelijke teksten. Bijzinnen met *worden*-clusters zijn niet in de studie betrokken wegens een gebrek aan attestaties (n = 398) in het corpus ambtelijke teksten. Ook is opnieuw enkel het corpus ambtelijke teksten besproken om de invloed van stilistische variatie zo veel mogelijk te weren uit de discussie. De resultaten van het onderzoek worden vervolgens in paragraaf 7.3 in verband gebracht met de veranderende werkwoordsvolgorde uit hoofdstuk vijf.

7.2 Focus en plaatsing van argumenten

In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de diachrone plaatsing van argumenten (S, O, IO), de invulling van het middenveld en het gebruik van extrapositie in het corpus ambtelijke teksten. Om te beginnen zal ik de onderzoeksvraag van de studie afbakenen (§7.2.1). Vervolgens wordt aandacht besteed aan de precieze operationalisering van het onderzoek (§7.2.2). Ten slotte komen de resultaten van het plaatsingsonderzoek gedetailleerd aan bod (§7.2.3 e.v.).

7.2.1 Probleemstelling

De contextuele factoren die onderzocht zullen worden in het vervolg van dit hoofdstuk, zijn in de synchrone literatuur rond de rode en groene werkwoordsvolgorde in verband gebracht met de positie van de ZINSFOCUS tegenover de werkwoordcluster (De Schutter 1996, De Sutter e.a. 2007, De Sutter 2007). Om te beginnen is in hoofdstuk drie besproken hoe de aanwezigheid van een preverbaal indefiniet nominaal argument het gebruik van de rode

werkwoordsvolgorde [VF-PART] stimuleert. Uit hoofdstuk twee weten we dat die indefiniëte nominale constituenten als ‘comment’ functioneren in het discours en nieuwe informatie introduceren. Als dergelijke nieuwe informatie ook als prominent of belangrijk voor het discours geëvalueerd wordt door de spreker, dan hebben we te maken met een zinsfocus (Dik 1978, 1980, Givón 1979, 2001, Lambrecht 1994, Birner & Ward 1998). Daarnaast gaat de aanwezigheid van extrapositie na de werkwoordcluster gepaard met een hogere voorkeur voor de groene werkwoordsvolgorde [VF-PART]. Uit hoofdstuk twee bleek dat de positie achter de werkwoordcluster voorbehouden is voor complexe constituenten die typisch nieuwe informatie introduceren in het discours. De plaats achter de werkwoordclusters in extrapositie is zelfs de focuspositie bij uitstek genoemd in het Nederlands. Samenvattend blijkt dus de aanwezigheid van een focuselement (vlak) voor de werkwoordcluster samen te gaan met de rode volgorde [VF-PART] terwijl de positie van de zinsfocus achter de werkwoordcluster dan weer de groene volgorde [PART-VF] stimuleert.

Diachroon gezien is echter de plaatsing van de zinsfocus in de zin gevoelig veranderd. In het moderne Nederlands kan een focuselement enkel in extrapositie verschijnen als het voldoende complex is. Dat houdt in dat vandaag enkel complexe constituenten in de vorm van een bijzin of ingeleid door een voorzetsel kunnen verschijnen op de typische focuspositie in de zin. Niet-complexe nominale constituenten kunnen daarentegen niet in extrapositie verschijnen ondanks het feit dat ze evengoed nieuwe informatie kunnen introduceren en als zinsfocus geïnterpreteerd kunnen worden (zie hoofdstuk twee). In het Middelnederlands blijkt de plaatsing in extrapositie echter niet beperkt tot complexe elementen maar kunnen ook nominale constituenten in focus buiten de tang komen te staan (De Meersman 1980, 1983, 1988, De Schutter 1988, 1995, 2003, Burridge 1993). Extrapositie was in het Middelnederlands veel meer dan vandaag de plaats bij uitstek voor de focusgeschikte constituenten:

In short, extrapositioned material is likely to be non-topical material; i.e. usually unknown information, that which [sic.] cannot be understood from the context and which is not shared by the speaker and hearer. On the other hand, material which is not presupposed, and which is therefore the most assertive part of the utterance, is the most likely material to stand outside the brace. (Burridge 1993: 107)

Het is de vraag of de veranderingen in de plaatsing van focuselementen in de zin een invloed hebben gehad op de onderlinge volgorde van de werkwoorden. Zo kunnen we bijvoorbeeld in het Middelnederlands het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] allicht niet toeschrijven aan de aanwezigheid van een preverbaal indefiniëet nominaal argument aangezien die als zinsfocus doorgaans in extrapositie voorkwamen. In wat volgt zal ik in het corpus ambtelijke teksten nagaan waar medespelers precies geplaatst zijn die al dan niet in focus staan. Gezien de beperking van onderhavig onderzoek tot bijzinnen met een *hebben-* of *zijn-*cluster ligt het niet in de mogelijkheden van deze studie om de bevindingen uit de literatuur over de plaatsing van constituenten substantieel uit te breiden of te testen. Veeleer zal ik nagaan in welke mate de tendensen uit de literatuur, die gelden voor alle mogelijke types hoofd- en bijzinnen, ook van toepassing zijn op onze specifieke steekproef om ze vervolgens in paragraaf 7.3 in verband te brengen met de ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde.

7.2.2 Operationalisering van focus

Vooraleer in te gaan op de plaatsing van de zinsfocus in de bijzin, zal ik eerst nog even ingaan op de manier waarop in het corpus bepaald is of een medespeler al dan niet in focus staat. Ik

herhaal nog even dat zinsfocus in wat voorafging gedefinieerd is als dat deel van het discours waar nieuwe informatie geïntroduceerd wordt die belangrijk is voor de spreker.

Het ligt voor de hand om door middel van een gedetailleerde discoursanalyse te bepalen of een constituent nieuwe informatie in de context introduceert en of hij / zij er ook prominentie aan toekent. De informatiestatus van een constituent kan afgeleid worden uit de voorgaande context (anaforische referentie): als een constituent niet in de voorgaande context genoemd is, hebben we te maken met nieuwe informatie die dus geschikt is om in focus te plaatsen. Het belang dat een spreker aan een constituent hecht, blijkt dan weer uit de rest van het discours (cataforische referentie): belangrijke constituenten blijven na hun eerste introductie langer in het discours actief dan terloops vermelde constituenten die verder weinig ter zake doen. Het spreekt voor zich dat een tekstuele operationalisering van de zinsfocus erg arbeidsintensief is.

Gelukkig kan ook op een eenvoudiger wijze uitgemaakt worden of een constituent al dan niet focus draagt. Uit tekstanalyses van Givón (1983) op een aantal niet-verwante talen is gebleken dat er een iconisch verband bestaat tussen de voorspelbaarheid en toegankelijkheid van nominale constituenten en hun fonologische omvang (het CODE-QUANTITY PRINCIPLE). In de volgende hiërarchie corresponderen de constituenten met het minste fonologische gewicht met informatie die gekend is uit het voorgaande discours en waar de spreker weinig aandacht op wil vestigen. Fonologisch langere constituenten drukken dan weer nieuwere of contextuele minder toegankelijke informatie uit die enige explicietering nodig heeft (Givón 1988: 249):

zero > onbeklemtoond / clitisch pronomen > beklemtoond pronomen > definitief nomen > definitief nomen met een beperkende bepaling

De hiërarchie van Givón kan natuurlijk ook in omgekeerde richting gelezen worden. Naarmate een element minder gekend of toegankelijk is uit het voorgaande discours en hoe meer belang de spreker hecht aan de nieuwe informatie, hoe meer woorden een spreker zal gebruiken om het element fonologisch te coderen. Samenvattend kunnen we dus op basis van de lengte en complexiteit van een constituent bepalen of hij geschikt is om in focus te staan. In navolging van Braecke (1990) zal ik de mate waarin een constituent zich leent tot een analyse als focus, zijn FOCUSGESCHIKTHEID noemen.

Ik heb op basis van bovenstaande hiërarchie de discoursstatus van de argumenten in het corpus ambtelijke teksten bepaald. Concreet heb ik een onderscheid gemaakt tussen volgende types constituenten waarbij van links naar rechts de constituent meer focusgeschikt is:

zero > pronomen > definitief nomen > indefinitief nomen > bijzin

In de hiërarchie is in tegenstelling tot Givón geen onderscheid gemaakt tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde pronomina omdat in de loop der tijd steeds minder pronomina als clitica of doffe vormen werden geschreven met de verschriftelijking van de taal. Daarnaast voeg ik het onderscheid tussen definitieve en indefinitieve nomina aan de hiërarchie toe aangezien in het Nederlands definitiviteit het formele middel bij uitstek is om nieuwe, onbekende informatie van bekende informatie te onderscheiden (ANS 1997: §14.3.1). Dat onderscheid is niet enkel van toepassing in het moderne Nederlands maar heeft zijn wortels in het Oudnederlands met de ontwikkeling van onze lidwoorden. In de loop van de geschiedenis van het Nederlands is het arsenaal aan middelen om definitiviteit uit te drukken verder uitgebreid. Van de Velde (2007) heeft geschetst hoe in de loop der tijd steeds meer elementen zoals possessieve pronomina (*mijn*), pronomina van wijze (*zulk*, *zo'n*), adjectieven van wijze (*dergelijk*, *dusdanig*) en anaforische adjectieven (*voorzeld*, *voornoemd*) als determinator zijn gaan

functioneren. Om de definitetheid van de nomina in het corpus concreet te bepalen, heb ik gebruik gemaakt van het volgende overzicht van determinatoren uit de ANS (1997: §14.3.1) die een onderscheid maken tussen een definitie en een indefiniëte referentie:

Definiëte determinatoren	Indefiniëte determinatoren
Definiëte lidwoord (<i>de, het</i>)	Indefiniëte lidwoord (<i>een, zero</i>)
Possesief pronomen (<i>mijn, jouw,...</i>)	
Demonstratief pronomen (<i>die, dit,...</i>)	
Hoofdtelwoord <i>beide</i>	Hoofdtelwoord (<i>twee, drie,...</i>)
Relatief pronomen (<i>welke</i>)	Vragend pronomen (<i>welke,...</i>)
Collectief onbepaald pronomen (<i>alle</i>)	Niet-collectief onbepaald pronomen (<i>elke, iedere, sommige</i>)

Figuur 7.1 Definiëte en indefiniëte determinatoren

Daarnaast zijn ook eigennamen (*Jan, meneer Peters*) en genitiefconstituenten (*Jans vader*) als definitie nominale constituenten geannoteerd. Ten slotte heb ik aan de hiërarchie van Givón ook bijzinnen toegevoegd aangezien ik niet enkel de discoursstatus van nominale argumenten wil bepalen. De bijzinnen bevinden zich aan het rechter uiteinde van de hiërarchie omdat ze als predicatieve zinsdelen bij uitstek nieuwe informatie in het discours introduceren.

Samenvattend zijn de indefiniëte nomina en bijzinnen het meest geschikt om in focus te staan omdat ze typisch nieuwe informatie introduceren in het discours. Definiëte nomina zijn in principe minder geschikt voor focus, maar niets belet de spreker om toch enig belang te hechten aan de gekende informatie en ze in focus te plaatsen (De Schutter 1988). Pronomina en onuitgedrukte argumenten ten slotte lenen zich er niet toe om als zinsfocus te functioneren.

7.2.3 Distributie van focusgeschikte elementen in het discours

In vorige paragraaf is getoond dat de mate van focusgeschiktheid van een constituent iconisch weerspiegeld wordt in zijn fonologische codering. Hoewel we aan die informatie in principe genoeg hebben om een zicht te krijgen op de plaatsing van focusgeschikte elementen in het corpus, zal ik toch eerst nog even uitweiden over de typische discourscontexten waar we een zinsfocus mogen verwachten. Met die bijkomende achtergrondinformatie zal het mogelijk zijn om straks de resultaten van het corpusonderzoek zinnvoller te interpreteren.

7.2.3.1 Types medespeler en focus

Om te beginnen zijn niet alle types medespeler in de zin even geschikt om in focus te staan. In hoofdstuk twee is er al op gewezen dat de subjectmedespeler crosslinguïstisch ook vaak de topic van de zin is (Mithun 1991). Ook in het Nederlands is het subject sterk geassocieerd met gekende topicinformatie in het discours (o.a. Burridge 1993). Objectmedespelers brengen dan weer typisch nieuwere informatie in de zin aan, zodat ze hoogstens een secundaire topicrol in de zin te spelen hebben. Givón (1983, 1988, 2001) maakt hierbij nog een onderscheid tussen direct objecten die vaker als topic functioneren dan indirect objecten. In volgende hiërarchie wordt de mate waarin een medespeler als topic van de zin functioneert van links naar rechts afgebeeld:

subject > direct object > indirect object

De topic-hiërarchie kan voor ons onderzoek ook in omgekeerde richting gelezen worden als de hiërarchie van syntactische functies die al dan niet geschikt zijn om focus uit te drukken.

Het subject markeert als topic typisch gekende of toegankelijke informatie in het discours, zodat het niet waarschijnlijk is dat het als focus van de zin zal gaan functioneren. Objecten dan weer introduceren crosslinguïstisch in hogere mate nieuwe informatie die eventueel door de spreker als belangrijk geëvalueerd kan worden. We mogen dus bij de direct en indirect objecten in ons corpus meer focus verwachten dan bij het subject.

Daarnaast kunnen we ook een topicaliteithiërarchie onderscheiden naargelang de semantische rol van de medespeler (Givón 1983, 2001):

agens > datief / benefactief > patiens

Bovenstaande topicschaal kan geïnterpreteerd worden als een crosslinguïstische voorkeur om de menselijke of bezielde initiator van een handeling als het meest topicwaardige onderdeel van het discours te zien. In hoofdstuk zes (§6.3.2.4) is in dat verband al gewezen op de hoge agentiviteit van het subject in *hebben*-constructies in het corpus ambtelijke teksten. De datieve of benefactieve medespeler is als de tweede menselijke participant in de handeling na het agens het meest geschikt om als topic in het discours te functioneren. De patiens ten slotte, als participant waar de handeling in de zin op uitwerkt, is het minst geschikt om het topic te zijn in het discours. Ook deze hiërarchie kan omgekeerd gelezen worden als een hiërarchie van focusgeschikte medespelers.

Nu is uit vorig hoofdstuk gebleken dat het subject en object niet steeds corresponderen met het agens en de patiens in de constructies met *hebben* / *zijn* en een voltooid deelwoord. In *hebben*-constructies is het subject doorgaans het agens van het voltooid deelwoord, wat ook bleek uit een hoge agentiviteit van het subject volgens de schaal van Silverstein (1976). In *zijn*-clusters daarentegen is het subject doorgaans de patiens van het voltooid deelwoord; enkel bij mutatieve participia kan het subject ook als het agens geïnterpreteerd worden, wat aanleiding gaf tot een perfectieve interpretatie. De mismatch tussen de syntactische functie en semantische rol van de subjectmedespeler in *zijn*-constructies wordt als één van de motieven voor het gebruik van de passiefconstructie gezien. De constructie stelt sprekers in staat om de topicmedespeler uit het voorbije discours als patiens in een handeling te presenteren zonder aan de topicstatus van de medespeler te raken. Het passief garandeert met andere woorden topiccontinuïteit (Mithun 1991).

Om rekening te houden met de verschillende discoursfuncties van subject en direct object in constructies met *hebben* / *zijn* en een participium zal ik in wat volgt de focusgeschiktheid van het subject van de *hebben*-constructie, het subject van de *zijn*-constructie en het direct object van de *hebben*-constructie apart behandelen. Ik verwacht dat het object in *hebben*-constructies in zijn syntactische functie als direct object én in zijn semantische rol als patiens het meest geschikt zal zijn om in focus te staan.

7.2.3.2 Zinstype en focus

Naast het type medespeler hangt het voorkomen van een focusconstituent in het discours ook samen met het zinstype. In hoofdstuk zes (§6.3.2.2) is vermeld dat bijzinnen typisch gegevens uit de achtergrond van het discours coderen terwijl in de hoofdzin zich veeleer de handelingen afspelen uit de voorgrond van het discours (Hooper & Thompson 1973, Givón 1979, 2001, Bybee 2001). Hooper & Thompson (1973) hebben een onderscheid gemaakt tussen volgende zinstypes waarbij de zinnen zich van links naar rechts meer in de achtergrond van het discours ophouden:

Relevant voor deze studie naar zinsfocus is dat zinnen in de achtergrond doorgaans informatie verstrekken die een weinig essentiële rol speelt in het verloop de handeling uit de voorgrond: typisch wordt het statische ruimtelijk kader van de handeling geschetst of de omstandigheden vóór en na het moment van spreken. Het valt dus te verwachten dat medespelers in bijzinnen minder geschikt zijn om door de spreker benadrukt te worden als zinsfocus.

Die tendens lijkt moeilijk te verzoenen met de onderzoeksopzet in dit hoofdstuk. Het is net de bedoeling om precies in bijzinnen de focusgeschiktheid van medespelers in constructies met *hebben* / *zijn* en een voltooid deelwoord te evalueren. Toch zijn er in de literatuur voldoende aanwijzingen dat we niet pessimistisch hoeven te zijn over het voorkomen van focusgeschikte medespelers in bijzinnen. Om te beginnen is voor het Middelnederlands aangetoond dat ook in bijzinnen nominale medespelers in de focuspositie terecht komen aan het einde van de zin in extrapositie (o.a. Meersman 1980, 1983, 1988, De Schutter 1988, 1995, Burridge 1993). Het aandeel extrapositie in de verschillende zinstypes bleek evenwel te corresponderen met bovenstaande hiërarchie: in hoofdzinnen kwamen de meeste medespelers in extrapositie voor, in relatiefzinnen kwam extrapositie dan weer het minst voor. Daarnaast blijkt dat sommige *dat*-complementzinnen net zo goed voorgrondinformatie kunnen bevatten als hoofdzinnen. Zo hebben Hooper & Thompson (1973) voor het Engels signaleerd dat het *dat*-complement van de hoofdzin *I think* het belangrijkste deel van het discours vormt en dat de hoofdzin zelf als een epistemische kwalificatie van het complement functioneert. Hetzelfde fenomeen zien we ook veelvuldig in ons corpus ambtelijke teksten. In het Middelnederlandse deel van het corpus vinden we talrijke attestaties van conditionele zinnen met *zijn* die louter wijzen op de mogelijke ‘existentie’ van de predicatie in de onderschikte *dat*-complementzin:

- (1) *waer* dat zake || dat ghisetgijn bil desen voerseyden pacht jaerlix niet en betaelde als voerseyd is (Amsterdam 1355)
- (2) *waer* oec dat sake || dats hem an die mate iet ghebrake (Brugge 1274)
- (3) *est* || dat den ghenen dies dat Erue iof die hofstede es der husinghen [...] noch ne wille so mach (Dordrecht 1284)
- (4) al *eest* || dat uut dese schuere voerseit jaerlix uugaen vyftien oude groten (Breda 1382)
- (5) so *eist* || dat scepenen de voirseide deelbrieven ende weerbrieve oversien al in 't langhe ghevisenteert ende wel ende rypelic daer up gheledt hebbende alsoo 't behoorende hebben daer up gheordineert ende ghemaect haerlieder terminacie ende vonnesse also hier naer volgt van pointe te pointe (Gent 1450)
- (6) het en *zy* || dat zy die onterfven erfven metter wet van der voorseyde stede naer de costume daerof onderhouden (Kortrijk 1509)
- (7) ten *zy* || dat hy debiteur souffisanten zekere stelle tvoornomde goet in staete ende wesene te houdene omme daer hy de lossinghe niet en dede binnen de voornomde tyde alsdan by den coopere ghelicht te wesene ende zynen wille te doene (Kortrijk 1545)

Tegen de zestiende eeuw zijn sommige conditionele zinnen met *zijn* gegrammaticaliseerd tot voegwoorden van toegeving die niet meer met het logische voegwoord *dat* gecombineerd zijn. Ik illustreer hun gebruik met volgende corpusattestaties:

- (8) ten waere zy gevrijt waren van de penningen daer zy haer geloof eens voor geinterponeert hadden (Leiden 1653)
- (9) ten waere by ordonnantie van den juge meer comparitien geschiedt waeren (Ieper 1656)
- (10) tzy zy sijn poerters oft inwoeners oft in verscheyden huysen (Amsterdam 1511)
- (11) ten zy hemlieden danof worde ghedaen de kennisse ende advertentie (Gent 1605)

In het moderne Nederlands wordt *tenzij* nog steeds frequent gebruikt als voegwoord terwijl *ten ware* in onbruik is geraakt. Ik zal in wat volgt rekening houden met de mogelijke invloed van het zinstype bij de bespreking van focusgeschikte argumenten.

7.2.4 Subject in *hebben*-clusters

Om te beginnen ga ik in op de plaatsing van subjecten in bijzinnen met een *hebben*-cluster. Ik zal eerst de mate waarin de subjecten als zinsfocus functioneren in het corpus bespreken. Met die informatie in het achterhoofd wordt vervolgens de plaatsing van de subjecten in de bijzin behandeld.

7.2.4.1 Focusgeschiktheid van de subjecten

In wat voorafging is erop gewezen dat de subjectmedespelers in constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord door hun syntactische functie als subject en hun semantische rol als agens van het voltooid deelwoord uitermate geschikt zijn om als zinstopic te functioneren. We kunnen bijgevolg verwachten dat slechts weinig subjecten in de bijzinnen geschikt zullen zijn om als focus te functioneren. In volgende tabel kunnen we aan de hand van de vorm waarin het subject gecodeerd is, nagaan of het subject toch soms nieuwe informatie in de bijzin introduceert die geschikt is om in focus te staan. De focusgeschiktheid van het subject is verder ook uitgesplitst volgens het bijzinstype.

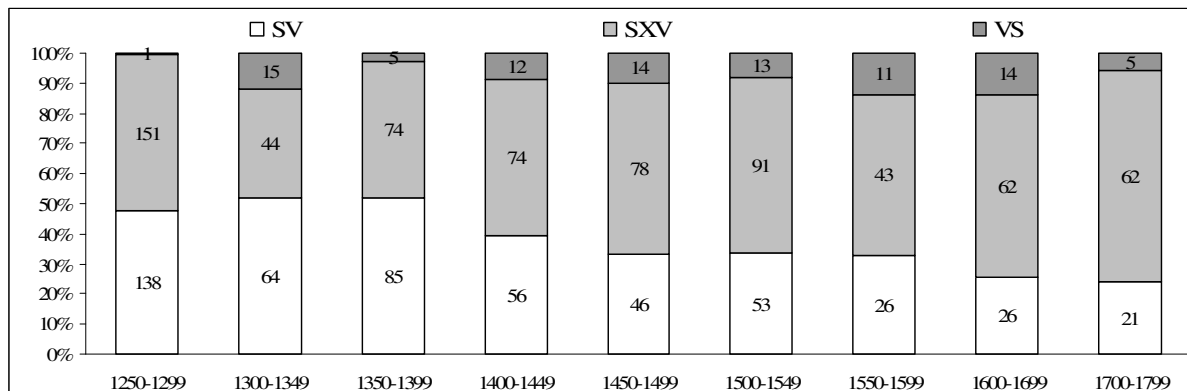
Subjecttype	Complementzin		Adverbiale zin		Relatiefzin		Alle bijzinnen	
Zero	2	0%	2	1%	0	0%	4	0%
Pronomen	235	57%	180	55%	241	68%	656	60%
Definiet nomen	157	38%	128	39%	107	30%	392	36%
Indefiniet nomen	16	4%	18	5%	9	3%	43	4%
Bijzin	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Totaal	410	100%	328	100%	357	100%	1095	100%

Grafiek 7.1: Focusgeschiktheid subject bij *hebben*-clusters volgens zinstype (n = 1095)

De tabel toont dat het merendeel van de subjecten bij *hebben*-clusters pronomina of definiete nomina zijn die typisch naar al gekende informatie uit het voorgaande discours verwijzen. Dat betekent dat de subjecten in hoofdzaak een topicfunctie uitoefenen en dus weinig geschikt zijn als zinsfocus. Slechts enkele tientallen bijzinnen bevatten een indefiniet subject dat een nieuwe agensmedespeler in het discours introduceert. Verder blijkt het subject van de *hebben*-clusters erg zelden te ontbreken in de bijzin zoals ook al uit grafiek 6.2 in het vorige hoofdstuk bleek. Het zinstype ten slotte heeft erg weinig invloed op de vorm van het subject. Samenvattend lenen bijzonder weinig subjecten van *hebben*-clusters zich voor een analyse als zinsfocus in het gehele corpus.

7.2.4.2 Plaatsing van de subjecten

In overeenkomst met hun dominante functie als topic verwacht ik dat de subjecten zich aan het begin van de bijzin zullen ophouden. Met het oog op hun mogelijke invloed op de positie van de werkwoorden in *hebben*-clusters maak ik in de volgende grafiek een onderscheid tussen de positie van het subject vlak vóór de werkwoordcluster (SV), op een andere positie in de tang vóór de werkwoordclusters (SXV) en achter de werkwoordcluster in extrapositie (VS). Zinnen zonder een uitgedrukt subject zijn vanzelfsprekend niet in de grafiek opgenomen (n = 4).

Grafiek 7.2: Plaatsing subject in bijzinnen met *hebben*-clusters (n = 1091)

Zoals verwacht, bevindt het merendeel van de subjecten zich aan het begin van de bijzin vóór de werkwoordcluster. Om te beginnen komen ze als relatief pronomen op de eerste zinsplaats in de bijzin voor (n = 118):

- (9) [lieden] die ghelt **ghedert hebben** in meentuchten (Brugge 1280)
- (10) [den ghenen] die de voorsz goeden viertigh oft dertigh jaren **beseten heeft** alsoo voorschreven staet (Brussel 1432)

Daarnaast staat het subject ook typisch onmiddellijk achter het inleidende bindwoord van de bijzin dat een relatief pronomen of een voegwoord kan zijn (n = 925):

- (11) dat dabt & conuent van Niniue **hebben ghecoht** terwet ene hofstat met allen ghelegghen te Bochoute bouen hare hof ane de strate jegen jeghen Hughen ende Segheren (Velzeke 1257)
- (12) [die hant vaste] die hi **beseghelt heuet** metter stede seghele van Dordrecht (Dordrecht 1288)
- (13) omme dat wij die goede liede van Dordrecht nv ende menich waeruen ghetrouwe **vonden hebben** jn sgrauen dienste van holland (Dordrecht 1296)

Slechts in een klein aantal bijzinnen wordt het subject door een andere constituent gescheiden van het inleidend bindwoord (n = 31).

- (14) dat hem die ambachtsnape die weten **gedaen hadde** (Breda 1447)
- (15) dat na den tugen ende bescheyden die scepenen **gehoirt hebben** van den gesworen van den volambochte dat Jan Pietersz als drapeniere Huge Boll zijn volre betaelt heeft gehadt (Leiden 1489)
- (16) dat des niettegenstaande de gemelde methode tot op desen huydigen dag toe onder de droogscheerders standt **gehouden heeft** (Leiden 1766)

In de dertiende en veertiende eeuw zien we dat het subject zich niet alleen in het begin van de bijzin bevindt maar ook vaak vlak vóór de werkwoordcluster. Uit zinnen (3) en (4) blijkt dat het subject in dat geval de enige constituent is in de bijzinstang en dat de andere zinsdelen na de werkwoordcluster in extrapositie staan. Die extreme vorm van extrapositie lijkt bijzonder sterk op de moderne SVO-volgorde in het Engels (vgl. Gerritsen 1978, 1980), zeker in een zin als (3) met extrapositie van het direct object en de rode volgorde [VF-PART]. In de loop van de vijftiende eeuw komen meer elementen in de zinstang te staan (cf. infra), zodat het subject na verloop van tijd nog zelden vlak vóór de werkwoordcluster staat.

Ten slotte laat de grafiek in de veertiende eeuw enkele bijzinnen zien met de extrapositie van het subject. We zouden verwachten dat het de weinige indefiniëte subjecten zijn die hier in

focuspositie verschijnen aan het einde van de zin. Uit volgende zinnen blijkt echter dat de subjecten definitief zijn en geen onbekende medespeler in het discours introduceren.

- (17) dat jegen hem *ghecoft heuet* heijnrich koke die houdere es van dezen brieue een pont jars an renten jn goeden hollanschen paymente jof in payementen dat alsoe goet es (Gouda 1333)
- (18) De welke twee oude scilde voerseit ons *ghequijt* ende *bewijst heeft* die voerseide henric van der brugghen die men heet henric de clerck op een hofstade metten huse daer op staende gheleghen jeghen des cantersteen ouer opten horrec tusschen de goede Gherats van frazene tsloetmakers aen deen side Ende de goede lijsbetten van viluoerden ende Jans van Erpe ghehuuschen aen dander side ghelijc de scepenen brief in heeft die wi daer af ontfaen hebben (Brussel 1367)
- (19) husinge mitten erue die nv ter tijt woeliic *beseten heeft* willem philipps soen (haarlem 1445)

Naast bovenstaande voorbeelden komt het gros van de subjecten in extrapositie voor in de volgende stereotiepe wending uit enkele Leidse en Goudse oorkonden (n = 14):

- (20) wilc land voirghenoemt *belegghen hebben* die heren van den duutschen huze ende daniel wten wairde ane die ene zide ende pieter veren gouburghe sone ane die ander zide (Leiden 1335)
- (21) [sinen hwse] dat *belegghen hebben* mit erven Jacob Jans soen an die westzide ende dyrc springher selue an die oestzide alle Jaer (Gouda 1391)
- (22) [op siin huis ende erue] dat *belegghen hebben* mit erue jan ockiers soen zuitwaerts ende voppe gheret soen noortwaerts (Gouda 1361)
- (23) [op hoir huys ende op hoir erue] dat *belegghen heeft* wildiic mit sinen huyse ende erue an diene side ende clays rogghenbroit mit sinen haluen huyse ende erue an dander zide (Leiden 1344)

De bijzinnen wijzen op de begrenzing van een stuk land, een huis of een erf door een ander stuk land of erf van één of meerdere burens (MNW lemma ‘beliggen’). Ik heb de onderstreepte constituenten geanalyseerd als het subject op basis van hun bezielsheid en omdat ze meestal congrueren met het vervoegde werkwoord *hebben*. Ik haast me erbij te zeggen dat congruentie in bovenstaande zinnen helaas niet altijd een betrouwbare indicatie is: in zin (14) kan ook het relatief pronomen als subject beschouwd worden van *hebben* op basis van congruentie met het antecedent en in zin (15) lijkt elke congruentie te ontbreken.

Samenvattend bevindt het subject van bijzinnen met een *hebben*-cluster zich bijzonder vaak in het begin van de bijzin. In enkele uitzonderlijke gevallen kan het subject ook in extrapositie verschijnen.

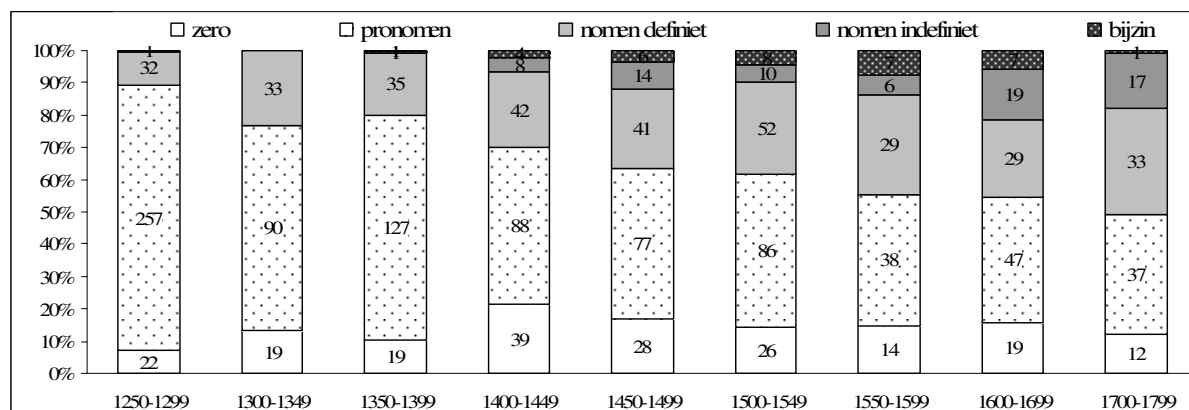
7.2.5 Subject in *zijn*-clusters

Nu het subject in clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord besproken is, zal ik ingaan op de focusgeschiktheid en de plaatsing van subjecten in *zijn*-clusters. Om te beginnen ga ik in op de mate waarin het subject bij *zijn*-constructies als zinsfocus functioneert in het corpus ambtelijke teksten. Daarna wordt de positie van het subject beschreven in bijzinnen met een *zijn*-cluster door de eeuwen heen.

7.2.5.1 Focusgeschiktheid van de subjecten

In wat voorafging is de mismatch bij het subject van *zijn*-clusters aan bod gekomen tussen een syntactische functie als subject en een semantische rol als patiëns van het voltooid deelwoord. Op basis van hun syntactische functie als subject valt te verwachten dat de subjectmedespelers in *zijn*-clusters als het topic van de zin gecodeerd zullen zijn. Hun semantische rol als patiëns maakt het echter waarschijnlijker dat ze veeleer nieuwe informatie in de zin zullen introduceren.

In volgende grafiek wordt een zicht gegeven op de vormvariatie van het subject in de loop der tijd.

Grafiek 7.3: Focusgeschiktheid subject bij *zijn*-clusters (n = 1481)

De grafiek toont dat in de vroegste bronnen van het corpus het merendeel van de subjecten als pronomen of definitief nomen naar gekende informatie in het discours verwijst. Vanaf het einde van de veertiende eeuw zien we dat het subject ook in de vorm van een indefinitief nomen of een bijzin kan beginnen voor te komen. In hoofdstuk zes (§6.3.2.3) is de tendens waarbij *zijn*-constructies gecombineerd worden met een subject in de vorm van een bijzin toegeschreven aan de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie. Daarnaast wijst de ontwikkeling erop dat constructies met een werkingsinterpretatie meer naar de achtergrond van het discours verschuiven om nieuwe informatie te introduceren. Het is niet toevallig dat beide tendensen overlappen. Ik herinner hierbij aan de criteria van Hopper & Thompson (1980) uit hoofdstuk zes die naar een saillante werkingsinterpretatie verwezen zoals een atelisch aspect, een laag-individuele medespeler, enz. Al die criteria waren ook discourskenmerken die correleerden met de achtergrond van het discours. Ten slotte toont de grafiek dat een aanzienlijk deel van de subjecten niet uitgedrukt is door de tijd heen. Ook die tendens werd in hoofdstuk zes in verband gebracht met de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie.⁵⁹

Naast de diachrone evolutie van de focusgeschikte subjecten in *zijn*-clusters ga ik in volgende tabel nog even kort in op de verdeling van focus in de verschillende zintypes.

Subjecttype	Complementzin		Adverbiale zin		Relatiefzin		Alle bijzinnen	
Zero	12	5%	186	27%	0	0%	198	13%
Pronomen	62	27%	257	37%	528	95%	847	57%
Definitief nomen	121	52%	180	26%	25	5%	326	22%
Indefinitief nomen	27	12%	49	7%	0	0%	76	5%
Bijzin	10	4%	24	3%	0	0%	34	2%
Totaal	232	100%	696	100%	553	100%	1481	100%

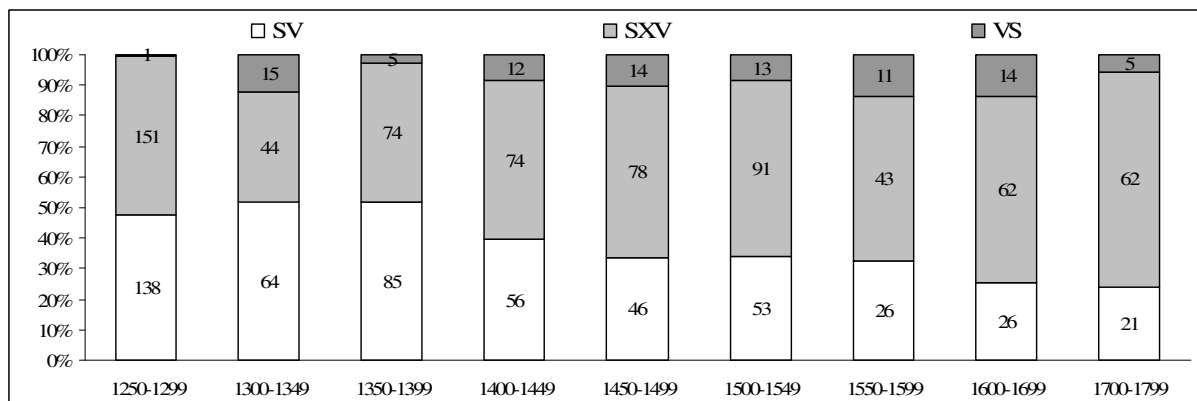
Grafiek 7.4: Focusgeschiktheid subject bij *zijn*-clusters volgens zintype (n = 1481)

⁵⁹ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de focusgeschiktheid van het subject en de tijdsvariabele ($MH-\chi^2 = 55.46$, $df = 1$, $p < 0.01$). De gammacoëfficiënt geeft een negatieve associatie ($\gamma = -0.19$, $ASF = 0.03$). We hebben dus te maken met een significante trend waarbij de focusgeschikte subjecten frequenter worden in de loop van de tijd.

In bijzinnen met *zijn*-constructies blijkt de mate van focusgeschiktheid van het subject sterk af te hangen van het precieze type bijzin. Opvallend is het erg hoge aandeel subjectpronomina in relatiefzinnen. Die tendens kan gemakkelijk verklaard worden door het feit dat het subject in bijzinnen met een *zijn*-cluster de enige uitgedrukte medespeler is. In relatieve bijzinnen is het subject als enige beschikbare medespeler dan ook vanzelf het relatiefpronomen of het nomen in het ingesloten antecedent (bv. *welk huis*). Complementzinnen blijken dan weer van alle zinstypes het meest nieuwe discoursinformatie te introduceren die geschikt is om in focus te staan.

7.2.5.2 Plaating van de subjecten

Uit vorige paragraaf bleek dat het merendeel van de subjecten in constructies met *zijn* en een participium naar gekende informatie in het discours verwijst. Op basis van die rol als topic in het discours kunnen we verwachten dat het subject net zoals in *hebben*-clusters in hoofdzaak aan het begin van de zin zal voorkomen. Toch kunnen we voor de subjecten in de vorm van een indefinit nomen of een bijzin ook een plaatsing aan het einde van de zin niet uitsluiten. In de volgende grafiek wordt het aandeel subjecten per tijdsdoorsnede van vijftig jaar weergegeven dat zich vlak vóór de werkwoordcluster bevindt (SV), op een andere positie in de tang vóór de werkwoordclusters (SXV) of achter de werkwoordcluster in extrapositie (VS). Zinnen zonder een uitgedrukt subject zijn niet in de grafiek weergegeven (n = 198).

Grafiek 7.5: Plaatsing subject in bijzinnen met *zijn*-clusters (n = 1284)

De grafiek toont om te beginnen dat het subject zich meestal aan het begin van de bijzin vóór de werkwoordcluster bevindt. Zoals daarnet vermeld, leidt het subject erg frequent de bijzin in als relatief pronomen of als ingesloten antecedent (n = 553):

- (1) [van diere rente] die hier *es vorseit* (Gent 1273)
- (2) welke cappelrie *ghesticht js* inder kerken (Leiden 1392)

Daarnaast wordt het subject ook vaak onmiddellijk achter het inleidende bindwoord geplaatst, zoals na het voegwoord of het relatief pronomen (n = 571):

- (3) alsoet *vorseit es* (Oudenaarde 1286)
- (4) dat bouden de bere *es comen* voere ons (Mechelen 1293)
- (5) daerof dat sepenen alvoren wel *gheinformeirt waren* (Brugge 1432)

In een beperkt aantal zinnen wordt het voegwoord en het subject van elkaar gescheiden door een andere constituent (n = 70):

- (6) dat hier tYpre tsondaechs te vooren eenen deelban *gheroupen es* (Ieper 1449)

- (7) uutē welken zo te duchtene ende bemoedene es de plaghen van den landen gheresen zyn (Gent 1491)

Het subject bevindt zich in de eerste bronnen niet alleen helemaal aan het begin van de bijzin maar wordt in de helft van de gevallen ook onmiddellijk gevolgd door de werkwoordcluster met *zijn* en een participium (zinnen 2, 3 en 4). In tegenstelling tot bijzinnen met een *hebben*-cluster lijkt de korte bijzinstang niet zozeer het gevolg van extreme extrapositie maar moeten we ze toeschrijven aan het relatief lage aantal consituenten in de zin. In zin (3) bijvoorbeeld is het subject de enige constituent in de zin. Dat verklaart allicht ook waarom in bijzinnen met een *zijn*-cluster de SV-volgorde vrij frequent blijft tot in de achttiende eeuw.

Ten slotte bevinden zich door de tijd heen heel wat subjecten achter de werkwoordcluster in extrapositie. Die positie is al vanaf het Middelnederlands typisch voor constituenten in focus (De Meersman 1988, De Schutter 1988, Burridge 1993) en we verwachten dus subjecten in de vorm van indefiniēte nomina en bijzinnen in extrapositie. In de vroegste bronnen evenwel is het gebruik van dergelijk subjecten nog zeldzaam, zodat de subjecten in extrapositie allemaal definiēte nomina zijn. Het gaat evenwel meestal om definiēte subjecten met één of meerdere bijvoeglijke nabepalingen die volgens de code-quantity hiërarchie van Givón minder geschikt zijn om als een topic te functioneren dan definiēte nomina op zich. In volgende bijzinnen worden de nabepalingen van het subject voorafgegaan door twee verticale streepjes:

- (8) dat hem *albetaelt waer* dat hws ende dat erue || dat gheleghen is tuisken der kercsteghe ende peters weuers ans boersmakers to (Amsterdam 1333)
- (9) dat *geordineert* ende *gemaect sijn* by den heere ende by der stadt alselke koeren || als hierna bescreven staen || dairmede dat die vysschere hoir ambacht regeren ende houden sullen (Breda 1419)

Daarnaast is de vaste formule *voor ons zijn gekomen* frequent aangevuld met een opsomming van definiēte nomina in extrapositie (n = 22). Uit volgende zinnen blijkt dat de onderstreepte subjecten nieuwe informatie bevatten die geschikt is om in focus te plaatsen:

- (10) dat vore ons *comen sijn* volprecht codde ende laurens die madereprovisours vanden heleghe gheest in onzer vrouwen kerke binnen antwerpen (Antwerpen 1306)
- (11) dat vor ons *ziin comen* Marie die wilē wijf was gossewinus vten porckine in deen zide Ende lijsbeth hare dochter Met janne den werere haren Man alse met haren montbore in dander zide (Brussel 1318)

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw komen de eerste subjecten in de vorm van een bijzin in het corpus ambtelijke teksten voor. Gezien hun complexe vorm en de nieuwe informatie die ze in het discours introduceren, worden die subjecten onveranderd in extrapositie geplaatst:

- (12) dat wel ende vaste *ghecostumeert es* binnen Ghend dat alle maniere van huussen staende binnen scependomme van Ghend schuldich syn ghedeelich te sine als cateile (Gent 1411)
- (13) Alsoe by den printers onder den touwen *bevonden is* dat Gerijt Doe opgehadt heeft op drien touwen (Leiden 1485)

Samenvattend toont de grafiek dat het subject van *zijn*-clusters zich meestal aan het begin van de bijzin bevindt. Wanneer het subject veel nieuwe informatie in het discours introduceert en een complexe vorm heeft als een nomen met nabepalingen of als bijzin, bevindt het zich echter in extrapositie aan het einde van de bijzin.

7.2.6 Direct object in *hebben*-clusters

In volgende paragraaf zal ik achtereenvolgens de focusgeschiktheid en de positie van direct objecten bespreken in bijzinnen met een *hebben*-cluster.

7.2.6.1 Focusgeschiktheid van de direct objecten

In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de objecttypes die voorkomen in clusters met *hebben* en een participium. Op basis van hun syntactische functie als direct object en hun semantische rol als patiëns van het voltooid deelwoord verwacht ik dat de objecten een lagere topicaliteit zullen hebben dan de subjecten in de *hebben*-clusters.

Objecttype	Complementzin		Adverbiale zin		Relatiefzin		Alle bijzinnen	
Zero	47	11%	127	39%	29	8%	203	19%
Pronomen	19	5%	36	11%	241	68%	296	27%
Definiet nomen	106	26%	88	27%	62	17%	256	23%
Indefiniet nomen	208	51%	48	15%	24	7%	280	26%
Bijzin	30	7%	29	9%	1	0%	60	5%
Totaal	410	100%	328	100%	357	100%	1095	100%

Grafiek 7.6: Focusgeschiktheid direct object bij *hebben*-clusters volgens zinstype (n = 1095)

Uit de grafiek blijkt dat de direct objecten in bijzinnen met een *hebben*-cluster door de band beter geschikt zijn om als zinsfocus geïnterpreteerd te worden dan de subjecten. Het aandeel indefiniëte nominale objecten en objecten in de vorm van een bijzin bedraagt samen 31%, terwijl het aandeel focusgeschikte subjecten bij *hebben*-clusters slechts 4% bedroeg. Zoals bij de subjecten van *zijn*-clusters blijken complementzinnen het meest geschikt te zijn om nieuwe informatie in het discours te introduceren.

7.2.6.2 Plaatsing van de niet-nominale direct objecten

Uit de literatuur is bekend dat de plaatsing van niet-nominale direct objecten zoals pronomina en bijzinnen niet veranderd is in de loop van de geschiedenis van het Nederlands. In wat volgt zal ik dan ook maar kort ingaan op de positie van die direct objecten in mijn corpus.

- *Pronominale direct objecten*

Pronominale direct objecten verwijzen naar gekende informatie in het discours. Volgens het oud-vóór-nieuw principe verwachten we ze dan ook aan het begin van de zin. In het corpus staan de pronomina direct objecten inderdaad steeds vóór de werkwoordcluster, op twee gevallen na. Die resultaten sporen met de bevindingen van De Meersman (1980, 1983, 1988), De Schutter (1988, 1995) en Burridge (1993) die ook geen pronomina in extrapositie vonden, opnieuw enkele uitzonderingen niet te na gesproken. In het merendeel van de gevallen leiden de pronomina direct objecten een relatieve bijzin in zoals in zin (1) en (2):

- (1) [hore briefe] die wi hem hier te voren daer oppe *ghegheven hebben* (Dordrecht 1291)
- (2) [alle lant] dat si *ghecoft heeft* jehens jzebrant van spaerne woude (Haarlem 1383)

Die relatieve pronomina vormen het topic van de daaropvolgende bijzin. Direct objecten in de vorm van een persoonlijk, aanwijzend of onbepaald voornaamwoord bevinden zich dan weer achter het subject, zoals in zinnen (3) en (4):

- (3) also die kuer dat **begrepen heeft** (Leiden 1435)
- (4) ghelijc dat sise heme **bewijst hebben** (Brussel 1321)

De Meersman (1980: 101) wijst erop dat het pronominale object in die zinnen vaak enclitisch aan het subject geschreven wordt, zoals in zin (4). Ten slotte zijn er in het corpus een tweetal attestaties van een pronominaal object in extrapositie:

- (5) daeraf elc themwaert **ghetrocken hadde** tgoend || dat hy hadde connen ghecrighen (Brugge 1419)
- (6) de welke ghevraecht vp te zibbe vanden voorzeide Janne Weermout **hebben** ons **verclaerst** ende **gheoorcondt** bi haren eeden hemlieden hoogheden vpghestaeft tgoend || dat hier na volght (Brugge 1440)

In beide bijzinnen is het pronominaal object het zelfstandig aanwijzend pronomen *datgene* dat gevolgd wordt door een beperkende relatiefzin. De complexere structuur van de pronominale constituent met een nabepaling en de nieuwe informatie die in de betreffende bijzin wordt geïntroduceerd, verklaart de extrapositie van dergelijke pronominale objecten.

- *Direct objecten in de vorm van een bijzin*

Direct objecten in de vorm van een bijzin bevinden zich in het corpus steeds in extrapositie, in overeenstemming met hun complexe structuur en het feit dat ze nieuwe informatie aandragen die geschikt is om in focus te staan. Die resultaten komen overeen met de bevindingen van De Meersman (1980, 1983), De Schutter (1988, 1995, 2003) en Burridge (1993) op basis van Middelnederlandse proza en poëzie. Ik geef een paar voorbeelden:

- (7) als broeder hughes taleman vorseit hem **vermeten hadde** ouer broeder hughe jn sire tale Dat men dade ten Gronde vans huis haluen vorseit van al desen vorseiden lande (Brugge 1286)
- (8) dat wij **hebben gheseghet** vander soene van Clais Oems doet dat wij dat hebben gheseghet (Dordrecht 1290)
- (9) soe die guede luden vanden gerecht **vernomen hebben** dat hemluden noch der ghemeente in gheenrewijs en staet te liden (Dordrecht 1416)
- (10) omdat sy van enen man **gezeyt heeft** dat hy een quaet dieff ende moordenaer is ende dat sijn wijff een hoer (Dordrecht 1484)

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt ook dat het aantal constituenten dat samen met het object in extrapositie staat afneemt ook in de loop der tijd (De Schutter 1988, 1995, 2003, Coussé 2003). Ik kom later uitgebreider op die tendens terug (§7.2.8).

7.2.6.3 Plaatsing van de nominale objecten

Na het korte overzicht van de weinig variabele plaatsing van niet-nominale objecten, zal ik in wat volgt in meer detail ingaan op de positie van de nominale direct objecten in bijzinnen met een *hebben*-cluster. In paragraaf 7.2.1 is aangegeven dat de plaatsing van nominale objecten in het Middelnederlands niet beperkt is tot een positie binnen de tang zoals in het moderne Nederlands maar dat ook extrapositie mogelijk is (De Meersman 1980, 1983, 1988, Burridge 1993, De Schutter 1988, 1995, 2003). In tegenstelling tot pronominale objecten of objecten in de vorm van een bijzin heeft er dus variatie bestaan in de positie van het nominale object. De precieze plaatsing van het nominale object hing om te beginnen samen met de informatieve status van de nominale objecten. De Meersman (1983, 1988) heeft voor de veertiende-eeuwse ambtelijke tekst *De grote enquête* aangetoond dat indefiniëte nominale objecten meer in extrapositie staan dan definiëte objecten. In tegenstelling tot vandaag konden focusgeschikte

direct objecten dus in de focuspositie in extrapositie komen te staan. Ook De Schutter (1988) rapporteert dat nominale constituenten in focus achter de werkwoordcluster staan in dertiende-eeuwse teksten. Daarnaast is geargumenteed dat een grotere complexiteit van het nominale direct object bijdraagt tot een positie in extrapositie (De Meersman 1980, 1983, 1988).

In wat volgt zal ik de plaatsing van nominale direct objecten in bijzinnen met een *hebben*-cluster onderzoeken in het licht van beide factoren. Ik ga achtereenvolgens in op de plaatsing van complexe en niet-complexe nominale objecten tegenover het voltooid deelwoord. Onder complexe objecten versta ik nominale direct objecten met één of meer bijvoegelijke nabepalingen in de vorm van een volle bijzin of een deelwoordzin, als volgt:

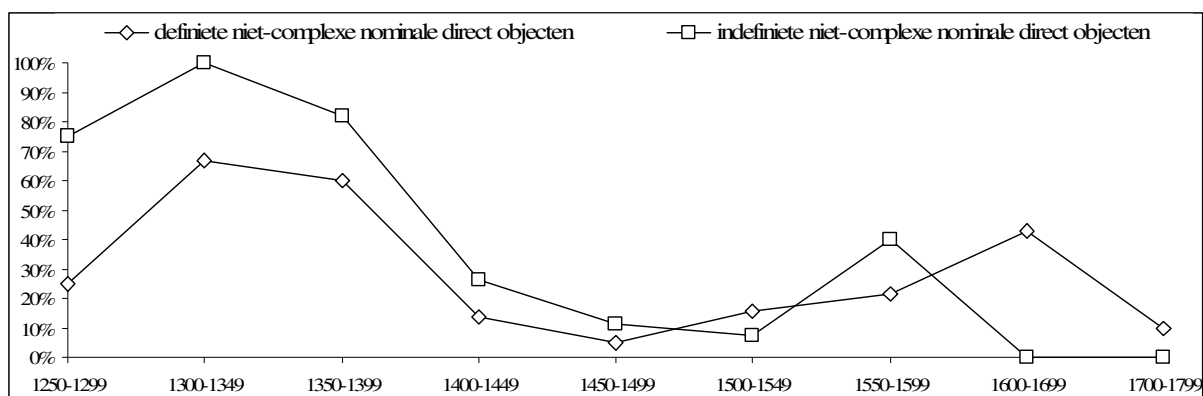
- (8) dat prouisors van den cranken beghinen int begheen hof **hebben ghegeuen** heen stuc lants || dat gheleghen es neuen hare molen als men gaet te walem waert janne smoute ende aleiten heine rogs wiif op dertien scellinge ende enen penninc alse selker munten alse tien tiden ghinge ende gaue es (Mechelen 1297)
- (9) dat gilys de vogel **heuet vercocht** den meester vanden begarden ter beggarde boof v 't3s ende vii d || alsoe selc paiment alse In borse geet (Mechelen 1295)
- (10) dat zoe fame ende mare **ghegeuen heeft** dat de selve Jan haer ghesleghen zoude hebben (Oudenaarde 1514)
- (11) Dat wi **ghesien** ende **ghehoert hebben** jnt iaer ons heren M ccc ende zoen endetwintich des saterdaghes vor sente laurens dach enen brief || beseghelt met vroeder lude seghel ende reckeliker Goet || gans ende ghaue || sprekende in alre maniere als hier na ghescreuen staet (Gouda 1327)

Andere nominale objecten uit het corpus zijn als niet-complexe objecten beschouwd in wat volgt.

- *Niet-complexe nominale objecten*

Om te beginnen ga ik na in welke mate niet-complexe nominale objecten in extrapositie staan naargelang ze naar nieuwe of bekende informatie verwijzen. Op basis van de studie van De Meersman (1988) naar de plaatsing van nominale objecten in een veertiende-eeuwse Brabantse ambtelijke tekst kunnen we verwachten dat de aanwezigheid van een indefiniete determinator de kans op extrapositie verhoogt in het vroege Middelnederlands. Het belang van definitie van het direct object zal evenwel later verdwijnen ten voordele van een algemene plaatsing van nominale objecten binnen de tang, zoals in het moderne Nederlands het geval is. In volgende grafiek wordt het aandeel definitie en indefiniete objecten die na het voltooid deelwoord zijn geplaatst, weergegeven tegenover alle nominale objecten binnen de tang. Direct objecten die als een ingesloten antecedent aan het begin van de bijzin staan, zijn uit volgende grafiek geweerd omdat hun positie niet variabel is (n = 55):

- (12) De welke goede wi van sinen weggen **ontfaen hebben** (Brussel 1343)
- (13) welken voirscreven wech wi hem **gheloeft hebbe** (Breda 1391)
- (14) soe wat tonnen sijluyden noch nyet thys **gecregen en hebben** (Haarlem 1567)

Grafiek 7.7: Extrapositie niet-complexe nominale direct objecten in bijzinnen met *hebben*-clusters (n = 314)

De grafiek toont in de eerste tijdsdoorsneden een significant verschil tussen de plaatsing van definitieve en indefinitieve direct objecten.⁶⁰ Zoals verwacht, blijken objecten met een indefinitieve determinator meer in extrapositie te staan dan definitieve direct objecten. Het verschil is vooral erg uitgesproken in de dertiende eeuw waar amper een kwart van de definitieve objecten achter het participium geplaatst is terwijl driekwart van de indefinitieve objecten in extrapositie staat. In de eerste helft van de veertiende eeuw wordt extrapositie frequenter bij alle nominale objecten waardoor nu ook twee derde van de definitieve objecten en alle indefinitieve objecten verschijnen na het participium.

Wat opvalt in de dertiende en veertiende eeuw is dat indefinitieve objecten in extrapositie erg vaak voorkomen met werkwoorden van overdracht of transactie zoals in de volgende zinnen:

- (8) dat die van sente ians huus in ghent **hebben ghegheven** i cort ghemet lants in zaemslacht ter iden in dockinpolre an de suut side den groude pit Den ghashuse van ghent iaer lix omme xi sol herflic (Gent 1280)
- (9) dat hi **hadde vercoecht** Janne den prouisore van den crankenbeghiynnen xiiij sol ende enen capoen siaers erflike tsijs de ene vij sol ende enen capoen (Mechelen 1291)
- (10) dat woutre de stoppre **heft ghecreghen** hen erue jeghen janne hoofde van c voeten breet (Mechelen 1291)
- (11) dat ic **hebbe ontfanghen** van der steide van ypre in de name ende ouer suster kateline de ruusse nonne in onsen cloester xxiiij lb par als van den paiement dat nu viel den xvsten dach van januarus (Ieper 1393)

Die tendens is niet beperkt tot de ambtelijke teksten uit deze studie maar is ook gerapporteerd door De Meersman (1983, 1988) voor de ambtelijke tekst *De grote enquête* uit de veertiende eeuw. Allicht heeft die gemeenschappelijke tendens te maken met het ambtelijke karakter van beide teksten waar het object van de transactie speciale aandacht krijgt en dus in focus komt te staan in extrapositie. Daarnaast denkt De Meersman (1988) aan de eventuele invloed van de structuur van (reken)registers waar na elke transactie systematisch gegevens als het goed, de prijs, de begunstigde, etc. genoteerd worden. Het systematische karakter van extrapositie bij bepaalde werkwoorden is echter niet beperkt tot transactiewerkwoorden in ambtelijke teksten maar werd ook gerapporteerd bij werkwoorden als *noemen* en *heten* in artesteksten (Burridge

⁶⁰ De chikwadraattoets toont dat er een significante associatie bestaat tussen de definitie van het direct object en de positie van het direct object in de tijdsdoorsnede 1250-1299 ($\chi^2 = 10.08$, $df = 1$, $p < 0.01$) en 1300-1349 ($\chi^2 = 7.22$, $df = 1$, $p < 0.01$). Hierbij gaat de aanwezigheid van extrapositie gepaard met een hoger aandeel rode volgorde [VF-PART]. De tijdsdoorsnede 1350-1399 levert geen significant verschil meer op ($\chi^2 = 0.78$, $df = 1$, $p = 0.19$).

1993, Blom 2002). In de volgende zinnen uit de studie van Burridge (1993: 89-90) staat het genoemde item systematisch na het werkwoord *heten*:

- (12) Waer bi dit teghenwoordige boeck wel ***mach worden gheheeten*** het boec van wondre
(13) [een cruyt] dat men ***heet*** corsoude

Naar het einde van de veertiende eeuw neemt de frequentie van extrapositie bij alle nominale objecten weer af. Bijzinnen met een definiet object lijken hier qua timing ietwat voor te lopen op de ontwikkeling. Tegen het einde van de vijftiende eeuw is extrapositie van nominale objecten erg zeldzaam geworden bij alle nominale objecten en is er geen verschil meer in de plaatsing van de definiete en indefiniete objecten in de bijzin. Met die evolutie komen we tot de hedendaagse situatie in de bijzin waar focusgeschikte nominale direct objecten niet meer in extrapositie kunnen komen te staan maar net zoals de definiete objecten in de tang staan.

De grafiek toont aan het einde van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw nog enkele uitschieters van bijzinnen met een definiet dan wel indefiniet direct object in extrapositie. De felle knikken in de grafiek moeten in de eerste plaats toegeschreven worden aan een kleiner aantal bijzinnen met een nominale direct object per tijdsnede dan voorheen, waardoor slechts enkele attestaties van bijzinnen met extrapositie voldoende zijn om de uitschieters van enkele tientallen procenten te veroorzaken. De gevallen van extrapositie aan het einde van het corpus blijken bij nadere beschouwing direct objecten aan het einde van de bijzin te zijn die een lange opsomming aankondigen in de rest van de tekst:

- (14) dat min heeren van der wet omme daer inne te voorsiene ***gheordonneirt*** ende ***ghestatueirt hebben*** naervolghende (Brugge 1497)
(15) dat scepenen vander kuere voornomt met ende by advise vanden voornomden bailliu ***ghestatueert*** ende ***gheordonneert hebben*** de poincten ende articlen hier naer volghende (Gent 1575)
(16) dat wy ter instantie ende verzoucke van joncheere Jan Damman heere van Oomberghe ***ghehoort*** ende ***gheexamineert hebben*** als tourbisten ende costumieren deser stede van Ghendt de naervolghende personen (Gent 1554)

Samenvattend toont de grafiek dat indefiniete nominale objecten in de dertiende en veertiende eeuw significant meer in extrapositie staan dan definiete objecten. Vanaf de vijftiende eeuw verdwijnt de mogelijkheid voor nominale objecten om in extrapositie te staan en dus ook het verschil in plaatsing naargelang de focusgeschiktheid van het object.

- *Complexe nominale objecten*

Nu de invloed van definietheid op de plaatsing van niet-complexe nominale direct objecten is geanalyseerd, zal ik ingaan op de positie van complexe objecten in bijzinnen met een *hebben*-cluster. Ik verwacht dat complexe nominale objecten door hun complexe structuur veeleer de plaatsingsmogelijkheden van een direct object in de vorm van een bijzin zullen vertonen dan van niet-complexe objecten. Complexe nominale objecten zullen met andere woorden meer in extrapositie staan dan de nominale objecten zonder bijvoeglijke nabepalingen in de vorm van een bijzin of deelwoordzin. In de volgende tabel wordt het aandeel bijzinnen weergegeven met het complexe direct object vóór het voltooid deelwoord (OV) of erachter (VO). Daarnaast zijn in de tabel ook de gevallen opgenomen waarbij het object door het voltooid deelwoord van zijn nabepaling gescheiden is (OV nabep). Ik heb de resultaten niet verder uitgesplitst volgens de definietheid van de nominale kern van het direct object gezien de plaatsingsmogelijkheden niet fundamenteel blijken te verschillen.

	VO	OV nabep	OV	Totaal	% VO
1250-1299	53	0	0	53	100
1300-1399	87	0	0	87	100
1400-1499	29	9	7	45	64
1500-1599	4	4	0	8	(50)
1600-1699	5	0	2	7	(71)
1700-1799	0	1	3	4	(0)
Totaal	178	14	12	204	90

Grafiek 7.8: Plaatsing complexe nominale objecten in bijzinnen met *hebben*-clusters (n = 204)

De grafiek toont in de vroegste tijdsdoorsneden dat nominale direct objecten samen met hun nabepalingen achter het voltooid deelwoord geplaatst worden in extrapositie:

- (18) dat prouisors van den cranken beghinen int beghiin hof **hebben ghegeuen** heen stuc lants dat gheleghen es neuen hare molen als men gaet te walem waert janne smoute ende aleiten heine rogs wiif op dertien scellinge ende enen penninc alse selker munten alse tien tiden ghinge ende gaue es (Mechelen 1297)
- (19) dat gilis de vogel **heuet vercocht** den meester vanden begarden ter beggarde boof v 't3s ende vii d alsoe selc paiment alse Jn borse geet (Mechelen 1295)

Die resultaten sporen met de tendens om ook niet-complexe nominale objecten in de dertiende en veertiende eeuw doorgaans in extrapositie te plaatsen. Vanaf de vijftiende eeuw begint het mogelijk te worden om nominale objecten met een nabepaling vóór het voltooid deelwoord te plaatsen. Als de nabepaling niet te lang is, komt het hele complexe object in de tang terecht:

- (20) dat hy sijne moeder voirsz een quijscelandinge als voirsz staet **gedaen hadde** ten dage voirnoemt (Dordrecht 1462)
- (21) alsoe dat Andries voirs nae inhoud der voirs kuere zijn wolle die hem toebehoorde binnen Leyden niet **gebrocht** en **heeft** als hy sculdich was te doen nae inhoud der kuere (Leiden 1463)

Complexe objecten met langere nabepalingen worden dan weer gesplitst, zodat het nomen in de tang staat en de nabepaling in extrapositie komt te staan, zoals in volgende zinnen:

- (22) dat zoe fame ende mare **ghegheven heeft** dat de selve Jan haer ghesleghe zoude hebben (Oudenaarde 1514)
- (23) alsdat sy een zekere vloete mit vellen ende wolle **gesceept hebben** die zy mitten eersten bequamen claren hemel ende mit goet weder ende wint verwachten (Leiden 1519)

Vanaf halverwege de zeventiende eeuw komen in het corpus ambtelijke teksten geen gevallen meer voor van complexe direct objecten die volledig in extrapositie staan. Die tendens wijst erop dat vanaf dan nominale objecten binnen de tang horen te staan en dat enkel nog lange en complexe nabepalingen achter het participium in extrapositie geplaatst kunnen worden.

• *Samenvatting*

De analyse van de plaatsing van nominale direct objecten heeft laten zien dat in de dertiende en veertiende eeuw nominale objecten frequent in extrapositie voorkomen. In het bijzonder definiete en complexe nominale objecten bleken een uitgesproken voorkeur te hebben voor de positie achter het voltooid deelwoord. In de loop van de vijftiende eeuw zien we dat nominale direct objecten steeds meer binnen de tang gaan voorkomen. De tendens is het eerst afgerond bij niet-complexe objecten en ook tegen het einde van de zeventiende eeuw is het onmogelijk

geworden om de nominale kern van een complex direct object nog in extrapositie te plaatsen. Samenvattend is de mogelijkheid om indefiniete en complexe direct objecten in extrapositie in de loop van de Middelnederlandse periode verloren gegaan.

7.2.7 Indirect object in *hebben*- en *zijn*-clusters

Naast subjecten en direct objecten bevatten de bijzinnen met *hebben*- of *zijn*-clusters nog een derde medespeler die in focus kan staan, de zogenaamde indirect objecten. Die medespelers zijn doorgaans meer zijdelings dan het subject en het direct object bij een handeling betrokken als bijvoorbeeld bron of doel van een transactie. In wat volgt zal ik ingaan op de mate waarin de indirect objecten focus kunnen krijgen in het discours en op hun plaatsing in de zin. Hierbij worden bijzinnen met een *hebben*-clusters samen besproken met zinnen met een *zijn*-cluster.

7.2.7.1 Focusgeschiktheid van de indirect objecten

Volgens paragraaf 7.2.3.1 is het indirect object in vergelijking met de syntactische functies als het subject en direct object het minst geschikt om als topic van de zin te functioneren. In zijn semantische rol als tweede menselijke medespeler in de handeling blijkt het indirect object na het agens toch enige waarde als topic te hebben. In volgende tabel kunnen we nagaan in welke mate indirect objecten in de bijzinnen met een participiumcluster gecodeerd zijn als bekende informatie dan wel dat ze een nieuwe medespeler in het discours introduceren die in focus kan staan.

Objecttype	Complementzin		Adverbiale zin		Relatiefzin		Alle bijzinnen	
Zero	504	79%	958	94%	783	86%	2245	87%
Pronomen	29	5%	46	4%	81	9%	156	6%
Definiet nomen	106	17%	17	2%	45	5%	168	7%
Indefiniet nomen	3	0%	3	0%	0	0%	6	0%
Bijzin	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Totaal	642	100%	1024	100%	910	100%	2576	100%

Grafiek 7.9: Focusgeschiktheid indirect object bij *hebben/zijn*-clusters volgens zinstype (n = 2576)

De grafiek toont om te beginnen dat slechts één op tien bijzinnen een indirect object bevatten. Op meer dan twee duizend vijfhonderd onderzochte bijzinnen vinden we dus maar een goede driehonderd gevallen met een indirect object. Die indirect objecten blijken vooral naar gekende medespelers te verwijzen en zijn met een pronomen of een definiet nomen gecodeerd. In het bijzonder hebben de indirect objecten de vorm van een eigennaam die bijvoorbeeld naar de begunstigde van een transactie verwijst. Het gebruik van nominale indirect objecten blijkt vooral typisch te zijn voor complementzinnen die net zoals in de vorige paragrafen het meest geschikt zijn om veel nieuwe informatie uit te drukken.

7.2.7.2 Plaatsing van de indirect objecten

Op basis van hun topicale gekende discoursstatus valt te verwachten dat indirect objecten zich in hoofdzaak aan het begin van de zin zullen ophouden in overeenstemming met het oud-vóór-nieuw principe. Ik illustreer hun plaatsing in volgende zinnen:

- (1) tote diemale dat men hem vergouden heft sinen dinst (Mechelen 1270)
- (2) [van enen halme van xxxij. D eruelike siaers] die pieter de nayer ende jhan van als aeldijnghen van Jacoppe van vp ghedraghen hebben onsleiden (Ieper 1396)
- (3) [opten genen] dien hi dat hout overghegheven heeft (Leiden 1437)

De pronominale direct objecten in het corpus bevinden zich inderdaad doorgaans binnen de tangconstructie, zoals in zin (1). In één geval is het indirect object zelfs het relatief pronomen, zodat het verplicht op de eerste zinsplaats van de bijzin terecht komt (zin 2). Daarnaast werd in het corpus ook één enkele bijzin aangetroffen waar het samengestelde pronomen *onslieden* in extrapositie stond (zin 3).

De plaatsing van nominale indirect objecten kent een stuk meer vrijheid dan hun pronominale tegenhangers. Net zoals de direct objecten is in het vroege Middelnederlands zowel plaatsing binnen als buiten de tangconstructie mogelijk. In de volgende tabel wordt de variabele positie van de nominale indirect objecten weergegeven per doorsnede van een eeuw. In tegenstelling tot de direct objecten maak ik geen onderscheid in de definitetheid van de objecten gezien het lage aantal zinnen met een indefiniet direct object (n = 6).

	V - IO	IO - V	Totaal	% V - IO
1250-1299	28	8	36	78%
1300-1399	74	10	84	88%
1400-1499	15	24	39	38%
1500-1599	2	10	12	17%
1600-1699	0	2	2	(0%)
1700-1799	0	1	1	(0%)
Totaal	119	55	174	68%

Grafiek 7.10: Plaatsing indirect object in bijzinnen met *hebben/zijn*-clusters (n = 174)

De tabel toont in de dertiende en veertiende eeuw een erg hoog aandeel indirect objecten in extrapositie. Net zoals bij nominale direct objecten stijgt het totale aandeel extrapositie in de veertiende eeuw zelfs nog iets tegenover de dertiende eeuw. Het hoge aandeel extrapositie is verwonderlijk aangezien de definitie discoursstatus van indirect objecten niet erg geschikt is om in focus te staan. Ook in vergelijking met de literatuur, waar tot maximaal tien procent extrapositie van het indirect object gemeld is (De Meersman 1980, 1983, Burridge 1993), roept het hoge aandeel extrapositie vragen op. Wat opvalt is dat de extrapositie van indirect objecten vaak gepaard is met extrapositie van een indefiniet direct object bij de werkwoorden van transactie. Ik herhaal hier voorbeelden 9 en 10 uit paragraaf 7.2.6.3 waar in plaats van het indefiniete direct object nu het indirect object in extrapositie onderstreept is:

- (4) dat hi *hadde vercoecht* Janne den prouisore van den crankenbeghiinnen xiiij sol ende enen capoen siaers erflike tsijns de ene vij sol ende enen capoen (Mechelen 1291)
- (5) dat die van sente ians huus in ghent *hebben ghegheven* i cort ghemet lants in zaemslacht ter iden in dockinpolre an de suut side den groude pit Den ghashuse van ghent iaer lix omme xi sol herflic (Gent 1280)

In de loop van de vijftiende en de zestiende eeuw valt het aandeel extrapositie van nominale indirect objecten sterk terug, net zoals we ook bij de direct objecten hebben geobserveerd. In de zeventiende eeuw komen geen indirect objecten in extrapositie meer voor, hoewel het lage aantal attestaties hierover geen uitsluitsel toelaat. Weijen & Gordijn (1970) geven in elk geval aan dat de plaatsing van het indirect object in de zeventiende eeuw op een enkele uitzondering na niet meer verschilt van vandaag.

- (6) of zy de wederpartie raedt ende advys *ghegheven hebben* (Gent 1575)
- (7) op dat van alle t'gonne hier vooren een ieghelyck *gheinformeert zy* (leper 1753)

Het dalende aantal indirect objecten kan niet alleen in verband gebracht worden met de beperktere grootte van het corpus ambtelijke teksten vanaf 1550 maar ook met de zogenaamde ‘leegloop’ van het indirect object ten voordele van de omschreven indirect objecten met een voorzetsel (Van der Horst & Van der Horst 1999: 90). In wat volgt zal ik uitweiden over de alternantie van het synthetische indirect object met de omschreven indirect objecten in het corpus.

7.2.7.3 Alternatieve derde medespelers

In wat volgt zal ik de vormvariatie van de derde medespeler in enkele frequente werkwoorden bespreken in het corpus ambtelijke teksten zoals de datieve / receptieve werkwoorden *geven*, *krijgen* en *ontvangen* en transactiewerkwoorden (*verkopen*, *verhuren*, *huren*, *kopen*, *pachten*, *verpachten*). Daarna zal ik ook ingaan op de plaatsing van de derde medespelers die door een voorzetsel ingeleid zijn in vergelijking met synthetische direct objecten.

- *Geven, krijgen en ontvangen*

In volgende tabel wordt een zicht gegeven op de vormvariatie van de derde medespeler bij het datieve werkwoord *geven* en de receptieve werkwoorden *krijgen* en *ontvangen* gecombineerd met het vervoegde werkwoord *hebben*. Hierbij staat de kolom ‘IO’ voor nominale medespelers zonder een inleidend voorzetsel en met een datieve casus (voor zover die te onderscheiden is van de nominatief / accusatief in de latere tijdsdoorsneden). De kolommen ‘*jegen*’, ‘*van*’ en ‘*bij*’ staan voor derde medespelers die door een voorzetsel ingeleid zijn. In de laatste kolom zijn de zinnen met de werkwoorden *geven*, *krijgen* en *ontvangen* weergegeven zonder een uitgedrukte derde medespeler.

	IO	<i>jegen</i>	<i>van</i>	<i>bij</i>	zero	Totaal
<i>Geven</i>	47	0	0	0	13	60
<i>ontvangen</i>	0	0	21	3	15	39
<i>krijgen</i>	1	9	0	0	15	25

Grafiek 7.11: Vorm derde medespeler bij *geven*, *krijgen* en *ontvangen* (n = 124)

Het datieve werkwoord *geven* om te beginnen drukt een overdracht van de patiëns uit van een bronmedespeler naar een doelmedespeler. De bronmedespeler speelt ook de semantische rol van agens in de zin en initieert de overdracht. De doelmedespeler vormt de derde medespeler en kan in het hedendaagse Nederlands de vorm aannemen van zowel een indirect object (bv. *Jo geeft Bart een boek*) als een omschreven object met het voorzetsel *aan* (bv. *Jo geeft een boek aan Bart*) (cf. Coleman 2006). In het corpus ambtelijke teksten blijkt de vorm met het voorzetsel *aan* nog niet doorgedrongen te zijn. Op de 60 bijzinnen met *geven* krijgen er in de tabel 47 een doelmedespeler bij zich in de vorm van een indirect object (zin 1 en 2).

- (1) [sijn wijf] die ***ghegheven hadden*** willekine lambrechts soene ander half ghemete lands preter viertiene roeden lichtlic min jof lichtlic meer ligghende jn straten (Brugge 1268)
- (2) [die propere brief] dien die oudermans voerseyt aerde voerscreuen ouer ***ghegheven hebben*** (Amsterdam 1360)

De omschreven objectvorm met *aan* werd helemaal niet aangetroffen in bijzinnen met *geven*. Ik heb wel één voorbeeld gevonden in een hoofdzin uit de achttiende eeuw:

- (3) Dus ***hebben*** gildemeesteren terstond ordre ***gegeven*** aan den gildenknecht om alle de droogscheerdersgasten en meesterknechts van de winkel van confrère Willer tegens morgen

voormiddag den 17en Mey ten half twaalf uuren voor hun te daagvaarden en ten dien einde een lijst te vraagen bij de heer Willer van de naam en woonplaatsen (Leiden 1769)

Die eerste attestatie van een doelmedespeler ingeleid door *aan* is betrekkelijk laat. Weijnen & Gordijn (1970) en Van der Horst (2008) schetsen de eerste voorkomens van omschreven direct objecten met *aan* al in de zestiende en zeventiende eeuw. Ook in het corpus ambtelijke teksten vinden we in die periode en zelfs vroeger bij andere werkwoorden het gebruik van *aan* om een derde medespeler in te leiden, alleen lijkt die participant veeleer een bronmedespeler te zijn dan een doelmedespeler:

- (4) [alle der ander vriheden ende priuilegien] die si wittelijke ende Redenleke an onse vordren ende an ons verworuen hebben (Dordrecht 1284)
- (5) dat de houdre met quader causen an hem ghetrocken heeft 't vorscreven goet als eerve ende steden binnen Ghend daer eefflicke rente ende lantcheins uitgaet het zy t' sente Pieters t' sente Baefs ter Muden up d'Nieulant t'Eckerghem of heldre daer diverssche heerlichkeiten inligghen ende begrepen zyn verre als men met wonsten poortrien binnen Ghend vercrighen mach (Gent 1450)
- (6) dat men daervan eerst oirloff ende consent of *begeert* ende *gebeden heeft* an den exchyseners (Gouda 1529)

Ook Delorge (te versch.) wijst erop dat de bronmedespeler van vergelijkbare werkwoorden als *verkrijgen*, *verwerven*, *ontvangen* en *begeren* in het Middelnederlands door *aan* kon worden ingeleid. Daarnaast heb ik in de vijftiende eeuw een viertal voorbeelden gevonden waar het voorzetsel *aan* wel een doelmedespeler inleidt maar waar de ruimtelijke betekenis van *aan* niet weggedacht kan worden:

- (7) [erfrenten] die mairtiin gerijs zoen voirseyt an machtelt sinen wiue voirnoemt gebrocht heeft (Haarlem 1443)
- (8) als syze an mairtiin gerijs zoen hoeren man voirseyt gebrocht heeft (Haarlem 1443)

Dergelijke voorbeelden wijzen mogelijk op het ontstaan van een secundaire datieve betekenis naast de oorspronkelijke ruimtelijke betekenis van het voorzetsel *aan*, op vergelijkbare wijze als bij de agensobjecten in hoofdstuk zes. Helaas biedt het corpus ambtelijke teksten te weinig gegevens om verder op die hypothese in te kunnen gaan.

Naast het datieve werkwoord *geven* zal ik ook aandacht besteden aan de vorm van de derde medespeler van de receptieve werkwoorden *krijgen* en *ontvangen*. Receptieve werkwoorden drukken net als de datieve werkwoorden een overdracht uit van een bronmedespeler naar een doelmedespeler, alleen is de ontvanger nu agens van de overdracht en is de bronmedespeler de zijdelings betrokken medespeler. De bronmedespeler is optioneel en wordt in het moderne Nederlands uitgedrukt met het zogenaamde BRONOBJECT dat ingeleid is door het voorzetsel *van* (bv. *Bert krijgt een zoen van Joke*).

Grafiek 7.11 toont dat de bronmedespeler van het receptieve werkwoord *ontvangen* in het corpus ambtelijke teksten net zoals in het moderne Nederlands vooral met *van* voorkomt:

- (9) diere sgashuus van aelwiin ontfanen hebben jn reden ghelde (Leiden 1366)
- (10) Dat wi *hebben ontfanen* van fransoyse den coman ende katelinen sinen wiue de somme van twee ponde groter tornoyse (Gent 1397)

Ook Delorge (te versch.) rapporteert voor het Middelnederlands het frequente voorkomen van bronmedespeler ingeleid door *van* bij het werkwoord *ontvangen*. Daarnaast heb ik in het

corpus ook drie voorbeelden gevonden waar *bij* gecombineerd is met de bronmedespeler van *ontvangen*:

- (11) dat ic **hebbe ontfanghen** bi janne den clerc van Dordrecht drie hondert pont hollantse van sulker sculd alse mi die Graue van holland schuldech was daer die van Dordrecht borghen of waren bi haren letteren (Dordrecht 1289)
- (12) [alzulke sculden] dat siin vader bij sinen leuende liue bij pieter jans soen ziins neuen hant ontfangen heeft (Haarlem 1442)

In voorgaande voorbeelden blijkt naast de verwijzing naar de bronmedespeler ook gepaard te gaan met een ruimtelijke nabijheid tussen de bron- en de doelmedespeler. In hoofdstuk zes is getoond hoe het ruimtelijke voorzetsel *bij* zich na verloop van tijd is gaan specialiseren om de agensmedespeler van passiefzinnen aan te duiden. Het occasionele gebruik van het voorzetsel *bij* om naar een bronmedespeler te verwijzen, kan gezien worden als de ontwikkeling van een secundaire implicatuur naast de oorspronkelijke locatieve betekenis die echter uiteindelijk niet geroutiniseerd is.

In tegenstelling tot *ontvangen* wordt de bronmedespeler van *krijgen* in het corpus ambtelijke teksten niet ingeleid door *aan* maar door *jegen*. Het voorzetsel is in het moderne Nederlands in onbruik geraakt en wijst volgens het MNW (lemma ‘jegen’) op een algemene betrekking tussen personen of zaken zoals ook bij het moderne voorzetsel *tegen* in bijvoorbeeld *spreken tegen iemand*:

- (13) dat willem van cuttshengem **heft ghecregen** jeghen ver aleiden van louene ende iegen hare kindre ende met haren monbore dat erue dat gheleghen es tusschen hem beiden (Mechelen 1293)
- (14) [dese voerghenoemde hofstat] die devoerghenoemde arnout **heft vercreghen** jeghen den voerghenoemden arnoude den clieure ende willeme teken (Brussel 1321)

Het is de vraag of de betrokken medespeler ingeleid door *jegen* in bovenstaande zinnen moet worden geïnterpreteerd als de bronmedespeler van de overdracht. Zo rapporteert Delorge (te versch.) in haar diachrone corpusstudie van (ver)*krijgen* geen bronmedespelers ingeleid door *jegen*.⁶¹ Het MNW lijkt dan weer te suggereren dat *jegen* bij de werkwoorden *verkrijgen* en *verwerven* een bronmedespeler inleidt door het te vertalen door *van*, het moderne voorzetsel voor bronobjecten. Ook Weijnen & Gordijn (1970) geven aan dat het voorzetsel *jegen* in het Middelnederlands gebruikt werd om te alterneren met datiefconstructies. In elk geval duidt de constituent met *jegen* in bovenstaande voorbeelden de vroegere eigenaar van het erf of de hofstede aan waar sprake van is. Of die eigenaar ook actief betrokken is in de daadwerkelijke transactie is echter niet duidelijk.

- *Werkwoorden van transactie*

Na de frequente werkwoorden *geven*, *krijgen* en *ontvangen* zal ik ingaan op de vorm van de derde medespeler bij de datieve transactiewerkwoorden *verkopen*, *verhuren*, *verpachten* en hun receptieve tegenhangers *kopen*, *huren* en *pachten*. In volgende tabel geef ik een overzicht van de medespelers die als indirect object verschijnen dan wel ingeleid zijn door één of ander voorzetsel.

⁶¹ Delorge (p.c.) heeft wel degelijk in haar corpus enkele voorbeelden gevonden van medespelers die door *jegen* ingeleid werden. Die gevallen bleken niet ondubbelzinnig naar een bronmedespeler te verwijzen of hadden geen zinsdeelstatuut en zijn dus verder niet in het artikel besproken.

	IO	<i>jegen</i>	<i>van</i>	zero	Totaal
<i>verkopen</i>	73	0	0	11	84
<i>kopen</i>	1	37	2	16	56
<i>verhuren</i>	3	0	0	1	4
<i>huren</i>	0	14	2	1	17
<i>verpachten</i>	0	1	0	2	3
<i>pachten</i>	0	4	0	5	9

Grafiek 7.12: Vorm derde medespeler bij transactiewerkwoorden (n = 173)

De doelmedespeler van het datieve transactiewerkwoord *kopen* wordt in het corpus ambtelijke teksten steeds uitgedrukt door een indirect object, net zoals bij *geven* het geval was:

- (15) dat gilis de vogel **heuet vercocht** den meester vanden begarden ter beggarde boof v 't3s ende vii d alsoe selc paiment alsoe In borse geet (Mechelen 1295)
- (16) dat hi **vercoft heuet** Claus ludolf soene houdere van desen brieue seuen scellinghe jars an renten goeder hollants jof payment dat daer voer ghaet (Gouda 1340)
- (17) dat hi **vercoft heeft** den gasthws miesters tot haerlem toeter armer behoef dertien scellinghe goet ghelts siaers in rechten poortrechte (Haarlem 1378)

In zinnen (15) en (17) valt op dat naast de patiëns, de bronmedespeler en de doelmedespeler ook de begunstigde van de transactie geëxpliciteerd is in *ter beggarde boof* (nl. de beginnen) en *toeter armer behoef* (nl. de armen). Het MNW beschrijft bij het lemma *behoef* de betekenis van de uitdrukking als volgt:

Evenals de 3de nv. [de datief] uitdrukt zoowel den persoon *ten voordeele*, als *ten nadeele* van wien iets geschiedt, zoo ook de uitdr. *te — behoef*, die den 3den nv. omschrijft. Vandaar dat *te — behoef* beteekent. *Voor iemand, ten nadeele van hem, voor zijne rekening.*

De uitdrukking *ter x behoef* wijst dus op een medespeler die maar zijdelings betrokken is bij de transactie en die in het hedendaagse Nederlands door een BELANGHEBBEND VOORWERP met het voorzetsel *voor* wordt uitgedrukt. Ook in het Middelnederlands vinden we al voorbeelden waar *voor* een persoon inleidt die begunstigd wordt door de handeling in de zin. Toch is hier de locatieve betekenis van *voor* nog veel saillant dan vandaag het geval is:

- (18) also sulken cost alsoe die vorseide here vander lecke vore hem **heuet ghedaen** te dordrecht te goeder rekeninghen (Dordrecht 1278)
- (19) vort **hebben** die vorseide borghen vore ons **verghiet** sonder boudin allene dat si alle de vorworden hebben ghelouet te houdene vore den Graue van hollant (Dordrecht 1278)
- (20) want sijs vore den Graue van hollant niet **belouet hebben** dat si dese vorscreuene voreworden sullen houden (Dordrecht 1278)

De bronmedespeler van het receptieve werkwoord *kopen* is net zoals bij het receptieve *krijgen* meestal ingeleid door het voorzetsel *jegen* (zin 21 en 22). Aan het einde van de vijftiende eeuw verdwijnt het gebruik van *jegen* uit het corpus en wordt het bronobject door *van* ingeleid (zin 23):

- (21) dat broeder heinric **heeft ghecocht** ten nonnen bouf van sente victors ordine van parijs de welke siin wonende binnen machline jegen janne morren vi 't3s (Mechelen 1289)
- (22) [xx 't3s siaers erflike] die hi **heft ghecocht** jegen woutren van efne up heen erue dat ghelegen es tusschen wouters van ombeke ende wouters van reumste bider aeustine (Mechelen 1290)
- (23) [van zekere kaerden] die den verwere van den eysscher **gecoft heeft** (Leiden 1516)

Bijzondere aandacht verdient de aanwezigheid van een indirect object bij het werkwoord *kopen*. In volgende zin drukt het indirect object echter niet de bron van de transactie uit maar de begunstigde:

- (24) [alselken goede] alse ons een mechtich man her willem van duuenvorde here van oesterhout **ghecocht heeft** (Brussel 1343)

De doelmedespeler van het minder frequente transactiewerkwoord *verhuren* wordt net zoals het datieve *verkopen* en *geven* enkel gecombineerd met een indirect object:

- (25) Dat Jc lisebette Abdesse vander Byloken biden consente van minen conuente **hebbe verhurret** der Meesteriche van den spittale van Portackre ende den prouisoerres vander seluer stede Sestich roeden lands ligghende an die nordside van haerre Capellen lettelt me of the min metten beuanghe van den mure (Gent 1292)

De doelmedespeler die bij het datieve werkwoord *verpachten* voorkomt, is vreemd genoeg ingeleid door *jegen*:

- (26) die hi jeghen heyn pieters soen **verpacht heeft** (Gouda 1385)

De bronmedespeler van het receptieve *huren* en *pachten* wordt net zoals bij *kopen* en *krijgen* ingeleid door *jegen* (zin 27 en 28). Daarnaast komt in Haarlemse oorkonden omstreeks 1400 naast *jegen* ook een drietal keer het voorzetsel *weder* voor (zin 29). Bronmedespelers ingeleid door *van* dateren pas vanaf de vijftiende eeuw (zin 30):

- (27) dat si **ghehuert hebben** tottes ghilden behoef voerseyt jeghens claes pieter kibben soen ende luduwen siinre zuster mit pieter kibben hoeren vader hoeren monbaer die husinghe ende erue gheleghe jn gansoerde tvisschen sinte pieters erue opdie een zide ende Jan kuusschen erue opdie ander zide (Amsterdam 1390)
- (28) [opten huse ende opten erue] dat hi jeghens der stede vuerseyt **ghepacht heeft** (Amsterdam 1390)
- (29) [dat Erue] dat willem die mandemaker weder gheriit honen **ghehuiert hadde** (Haarlem 1389)
- (30) dat hij **ghehuert heeft** van jan eggairt voirseyt een erue ghelegen buten der kercstrate poirthuis an den zeedijc jairlix om twee guede goudene gwilhelmus hollantse scilde Jn allen scijn die proper brief dair off inhoudt ende wtwijst (Amsterdam 1448)

• *Samenvatting*

Uit wat voorafging is gebleken dat de doelmedespeler van het datieve werkwoord *geven* en de datieve transactiewerkwoorden *verkopen* en *verhuren* uitsluitend als indirect object gecodeerd zijn in het corpus ambtelijke teksten. Van datiefalternantie met een omschreven vorm ingeleid door *aan* is nog geen sprake, op een geïsoleerd geval in de hoofdzin na. Toch bleken er in het corpus al enkele aanzetten te vinden van het gebruik van *aan* als het inleidende voorzetsel van een derde medespeler. Zo leidt het voorzetsel in het Middelnederlands al bronmedespelers in bij receptieve werkwoorden en in de vijftiende eeuw zijn gevallen aangetroffen waar *aan* wijst op ruimtelijk contact tussen de bron- en doelmedespeler van een overdracht. Het ontbreken van datiefalternantie in het corpus ambtelijke teksten impliceert echter niet dat er geen derde medespelers ingeleid zijn door een voorzetsel. Zo worden vanaf de eerste bronnen de bronmedespelers van de receptieve werkwoorden *krijgen*, *ontvangen*, *kopen*, *huren* en *pachten* ingeleid door voorzetsels als *van* en *jegen*. Daarnaast hebben we kort gewezen op de uitdrukking *ter x behoef* die verwijst naar de begunstigde van een transactie en zo dus op het moderne belanghebbend voorwerp lijkt.

- *Plaating van omschreven derde medespelers*

Ten slotte ga ik nog even in op de plaatsing van de derde medespelers die ingeleid worden door een voorzetsel in vergelijking met indirect objecten. In tegenstelling tot indirect objecten kunnen omschreven derde medespelers in het moderne Nederlands in extrapositie voorkomen dankzij hun complexere vorm als voorzetselconstituent (De Schutter 1976). In volgende tabel wordt de plaatsing van derde medespelers met een voorzetsel vóór of achter het participium onderscheiden. In de tabel zijn geen pronominale omschreven objecten opgenomen aangezien ze net als pronominale direct objecten louter binnen de tang geplaatst worden. Ik maak ook geen onderscheid tussen definitie en indefinitie omschreven objecten aangezien slechts één omschreven object indefinit bleek te zijn. In de laatste kolom van de tabel is het aandeel nominale indirect objecten uit grafiek 7.10 ter vergelijking weergegeven.

	V - VZ	VZ - V	Totaal	% V - VZ	% V - IO
1250-1299	32	1	33	97%	78%
1300-1399	40	9	49	82%	88%
1400-1499	21	9	30	70%	38%
1500-1599	3	1	4	(75%)	17%
1600-1699	3	1	4	(75%)	(0%)
1700-1799	0	1	1	(0%)	(0%)
Totaal	99	22	121	82	68%

Grafiek 7.13: Plaatsing omschreven indirect object in bijzinnen met *hebben/zijn*-clusters (n = 121)

De grafiek toont dat de derde medespeler ingeleid door een voorzetsel in de vroegste bronnen haast uitsluitend in extrapositie voorkomt. In de loop van de veertiende en de vijftiende eeuw neemt het aandeel extrapositie af bij omschreven indirect objecten maar evenwel niet zo sterk als bij de indirect objecten. De weinige gegevens uit de zestiende en zeventiende eeuw blijven op de mogelijkheid tot extrapositie wijzen van de indirect objecten met een voorzetsel terwijl de indirect objecten vanaf de zeventiende eeuw niet meer buiten de tang voorkomen.

7.2.8 Extrapositie

Tot nog toe is de plaatsing van de medespelers in de bijzin los van elkaar besproken. Uit de literatuur is echter bekend dat hoe meer constituenten een zin bevat, hoe groter de kans wordt dat één of meerdere van die constituenten in extrapositie staat (De Meersman 1983, 1988, De Schutter 1988, 1995, 2003, Burridge 1993, Coussé 2003). Die tendens is ook relevant voor de onderzochte bijzinnen met een *hebben*-cluster die bovenop het subject en een indirect object in de *zijn*-clusters ook nog een direct object kunnen selecteren. We kunnen verwachten dat de focusgeschikte medespelers in bijzinnen met *hebben* frequenter in extrapositie zullen staan dan dezelfde medespelers in bijzinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord. Daarnaast is in wat voorafging ook gebleken dat complementzinnen het meest nieuwe informatie introduceren in de zin. Dat betekent allicht ook dat complementzinnen langer zullen zijn dan de andere types bijzinnen en dus ook een grotere neiging zullen vertonen tot extrapositie.

Om een zicht te krijgen op de impact van het aantal constituenten in de bijzin op extrapositie, zal ik in volgende tabellen het gemiddelde aantal woorden in extrapositie per tijdsdoorsnede weergeven, gedeeld door het totale aantal woorden in de bijzin. Op die manier kunnen we per tijdsdoorsnede zien hoeveel procent van de woorden in de bijzin achter de werkwoordcluster zijn geplaatst. Het relatieve aandeel extrapositie is hier uitgedrukt in het aantal woorden dat

achter de werkwoordclusters staat (vgl. Burridge 1993). In de literatuur wordt de extrapositie daarentegen doorgaans uitgedrukt als het aantal constituenten achter de werkwoordgroep (De Meersman 1983, 1988, De Schutter 1988, 1995, 2003, Coussé 2003). Volgens Wasow (2002) leveren beide operationaliseringën echter geen significant verschillende resultaten op. In de volgende tabel is om te beginnen het relatieve aandeel extrapositie in de bijzinnen met een *hebben*-cluster weergegeven, uitgesplitst volgens het zinstype.

	Complementzin		Adverbiale zin		Relatiefzin		Alle bijzinnen	
	gem. ⁶²	n	gem.	n	gem.	n	gem.	n
1250-1299	0,74	87	0,20	41	0,31	38	0,51	166
1300-1399	0,86	136	0,33	39	0,38	99	0,61	274
1400-1499	0,43	115	0,27	138	0,21	141	0,30	394
1500-1599	0,36	45	0,25	67	0,21	55	0,27	167
1600-1799	0,43	27	0,29	43	0,21	24	0,31	94
Totaal	0,63	410	0,27	328	0,27	357	0,40	1095

Grafiek 7.14: Extrapositie in bijzinnen met een *hebben*-cluster (n = 1095)

De tabel toont voor alle bijzinnen samen dat het aantal woorden in extrapositie door de tijd heen daalt. In de dertiende en de veertiende eeuw worden gemiddeld meer dan de helft van de woorden in de bijzin achter de werkwoordcluster geplaatst. Net zoals bij de plaatsing van de direct en indirect objecten zien we dat het aandeel extrapositie in de veertiende eeuw zelfs iets hoger ligt dan in de allervroegste documenten van het corpus ambtelijke teksten. Vanaf de vijftiende eeuw zien we het aandeel extrapositie zakken tot ongeveer één derde van de woorden in de bijzin. Ook die tendens bleek al bij de analyse van de extrapositie van de direct en indirect objecten.

Zoals verwacht, hangt het relatieve aandeel extrapositie af van het soort zin waarin de *hebben*-cluster gebruikt is. In complementzinnen bevinden zich in de dertiende en de veertiende eeuw meer dan driekwart van de woorden in extrapositie. Ik herinner hier aan de complementzinnen met een transactiewerkwoord waar enkel het subject nog binnen de tang stond en de rest van de woorden achter de werkwoordcluster waren geplaatst. In de andere zinstypes uit dezelfde tijdsdoorsneden staat ter vergelijking slechts een derde van woorden in extrapositie. Vanaf de vijftiende eeuw daalt het aandeel extrapositie in de complementzinnen tot ruim een derde van de woorden in de zin. Hiermee sluiten de complementzinnen qua volgorde dichter aan bij de andere zinstypes waar ook in latere tijdsdoorsneden een kwart van de woorden in extrapositie blijft staan.

In volgende tabel is het aandeel extrapositie in de bijzinnen met een *zijn*-cluster weergegeven, uitgesplitst volgens zinstype.

⁶² gem. = gemiddelde van het aantal woorden in extrapositie gedeeld door het totale aantal woorden in de bijzin.

	Complementzin		Adverbiale zin		Relatiefzin		Alle bijzinnen	
	gem.	n	gem.	n	gem.	n	gem.	n
1250-1299	0,48	19	0,09	98	0,31	195	0,25	312
1300-1399	0,47	48	0,15	126	0,42	151	0,32	325
1400-1499	0,38	59	0,17	189	0,25	99	0,23	347
1500-1599	0,37	42	0,22	170	0,09	64	0,21	276
1600-1799	0,36	64	0,19	113	0,13	44	0,23	221
Totaal	0,40	232	0,17	696	0,29	553	0,25	1481

Grafiek 7.15: Extrapositie in bijzinnen met een *zijn*-cluster (n = 1481)

De tabel toont dat het aandeel extrapositie in bijzinnen met een *zijn*-cluster opvallend lager is dan in bijzinnen met *hebben* en een participium. Over alle bijzinnen heen worden gemiddeld een kwart van de woorden in extrapositie geplaatst terwijl dat in bijzinnen met een *hebben*-cluster meer dan een derde van de woorden was. Daarnaast blijft het aandeel extrapositie in bijzinnen met een *zijn*-cluster opvallend stabiel. Enkel in de complementzinnen zien we een bescheiden daling van het aandeel extrapositie vanaf de vijftiende eeuw. De hogere mate van extrapositie in de clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord kan toegeschreven worden aan de aanwezigheid van het direct object dat vooral in de dertiende en de veertiende eeuw veel in extrapositie stond.

Samenvattend blijkt uit vorige tabellen dat complementzinnen een hoger aandeel extrapositie hebben dan andere types bijzinnen. Die tendens is in verband gebracht met het hoge aantal woorden in complementzinnen, zodat de kans op extrapositie verhoogt. Daarnaast blijken ook bijzinnen met *hebben*-clusters meer extrapositie te vertonen dan de bijzinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord. In wat voorafging is gesuggereerd dat *hebben*-clusters gecombineerd zijn met een direct object dat vooral in de dertiende en veertiende eeuw bijzonder geschikt was om in extrapositie voor te komen. Globaal gezien neemt het aandeel extrapositie over alle zinnen significant af.⁶³

7.2.9 Conclusie

In wat voorafging is de plaatsing van medespelers in bijzinnen met een *hebben*-cluster of een *zijn*-cluster nauwgezet geïnventariseerd. Hierbij werd systematisch rekening gehouden met de focusgeschiktheid van de medespelers naargelang hun syntactische functie, semantische rol en het type bijzin waarin ze voorkwamen. Zoals voorspeld op basis van de literatuur bleek het direct object in bijzinnen met een *hebben*-cluster het meest geschikt om in focus te staan van alle onderzochte medespelers. Precies die focusgeschikte direct objecten bleken samen met de nominale indirect objecten ook het frequentst in extrapositie te staan in de Middelnederlandse ambtelijke teksten. Meer topicale medespelers zoals subjecten in bijzinnen met een *hebben*-cluster of een *zijn*-cluster hebben dan weer typisch een positie aan het begin van de bijzin als relatief pronomen of onmiddellijk na het inleidende bindwoord. Toch bleek ook bij subjecten een positie achter de werkwoordcluster voor te komen als de subjectmedespeler de vorm van een bijzin had of een complexe nominale constituent was met een nabepaling. Op die manier verhoogt de complexiteit van de medespeler niet alleen maar zijn fonologisch langere vorm introduceert ook meer informatie die zo geschikt is om in focus te staan. Vanaf de vijftiende eeuw neemt de extrapositie van de nominale direct en indirect objecten sterk af. Zo is de

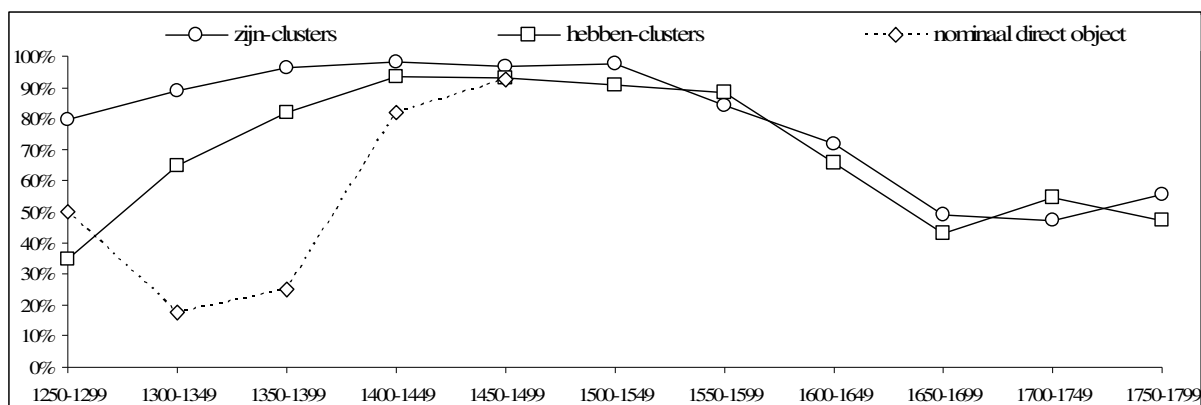
⁶³ De Mantel-Haenszel-chikwadraattest toont dat er een lineaire associatie bestaat tussen de agentiviteit van het subject en de tijdsvariabele (MH- $\chi^2 = 21.10$, df = 1, p < 0.01). De gammacoëfficiënt geeft een significante positieve associatie ($\gamma = 0.12$, ASF = 0.03).

moderne volgordedistributie ontstaan waar enkel complexe focusgeschikte medespelers (bv. in de vorm van een bijzin of ingeleid door een voorzetsel) nog in extrapositie voorkomen en andere medespelers in de tang komen te staan. Die ontwikkeling gaat ook gepaard met een algemene afname van elementen in extrapositie in de zin.

7.3 Veranderende bijzins- en werkwoordsvolgorde

In vorige paragraaf is uitvoerig de plaatsing van het subject, het direct object en het indirect object beschreven in bijzinnen met een participiumcluster. Die gegevens zullen in wat volgt in verband gebracht worden met de ontwikkeling van de volgorde in de werkwoordclusters met *hebben* dan wel *zijn* en een voltooid deelwoord uit hoofdstuk vijf. Net zoals in hoofdstuk zes zal ik stap voor stap de ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde bespreken en uitzoeken hoe de data uit dit hoofdstuk de motivaties voor de geobserveerde volgordeveranderingen kunnen blootleggen.

Als achtergrond voor de volgende discussie breng ik de evolutie van de werkwoordsvolgorde en de bijzinsvolgorde visueel in één grafiek samen. Om te beginnen wordt in twee trendlijnen het aandeel groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* dan wel met *hebben* en een voltooid deelwoord afgebeeld. Daarnaast is ook de plaatsing van nominale direct objecten binnen de tang afgebeeld in bijzinnen met een *hebben*-cluster tot het einde van de vijftiende eeuw (n = 220). Die gestippelde trendlijn staat voor alle focusgeschikte medespelers die in de dertiende en veertiende eeuw een variabele positie hebben tegenover de werkwoordcluster.

Grafiek 7.16: Werkwoordsvolgorde en bijzinsvolgorde (n = 2796)

In wat volgt zal ik stapsgewijs op het verband tussen de werkwoordsvolgorde en de positie van de medespelers in de bijzin ingaan.

7.3.1 Volgordevariatie in de dertiende en veertiende eeuw

In grafiek 7.16 zien we dat de werkwoordsvolgorde in participiumclusters nogal varieert in de vroegste bronnen van het ambtelijke corpus. In clusters met *hebben* en een participium zien we in de vroegste bronnen een uitgesproken voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] terwijl in *zijn*-clusters de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] vanaf de vroegste bronnen het frequentst is. In hoofdstuk vijf is getoond dat de werkwoordsvolgorde significant verschilt naargelang van het clustertype. In de loop van de veertiende eeuw neemt de voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] in beide clustertypes toe.

In dit hoofdstuk hebben we naast de uiteenlopende werkwoordsvolgorde ook verschillen in de plaatsing van constituenten in de bijzin gevonden naargelang van het clustertype. In bijzinnen met *hebben* en een participium lag het aandeel extrapositie in de dertiende en veertiende eeuw beduidend hoger dan in bijzinnen met *zijn*. Ik zal voor beide clustertypes apart onderzoeken of de bijzinsvolgorde in verband gebracht kan worden met de variatie in de werkwoordsvolgorde in de dertiende en veertiende eeuw.

7.3.1.1 Volgordevariatie in hebben-clusters

In dit hoofdstuk is getoond dat tot driekwart van de woorden in bijzinnen met een *hebben*-cluster in extrapositie kunnen staan in de dertiende en de veertiende eeuw. Die tendens is in verband gebracht met de aanwezigheid van focusgeschikte direct objecten en indirect objecten in constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord. Die objecttypen werden in de vroegste bronnen overwegend achter de werkwoordcluster geplaatst in focuspositie, zoals ook blijkt uit de gestippelde trendlijn in grafiek 7.16.

De positie van focusgeschikte argumenten buiten de tangconstructie is problematisch voor de synchrone verklaringen van de volgordevariatie in participiumclusters (De Schutter 1996, De Sutter e.a. 2007, De Sutter 2007). Hier wordt uitgegaan van een correlatie tussen de plaatsing van een indefiniëte nominale medespeler vóór de werkwoordcluster en de rode volgorde [VF-PART]. Gezien de afwezigheid van preverbale focusgeschikte medespelers in de dertiende en veertiende eeuw is het niet waarschijnlijk dat de frequente rode volgorde [VF-PART] in clusters met *hebben* en een participium uit de periode op die wijze verklaard kan worden.

In de dertiende en de veertiende eeuw blijkt veeleer de tegengestelde associatie te gelden:⁶⁴ de extrapositie van nominale constituenten gaat gepaard met een hogere voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART]. We vinden met andere woorden in de vroegste bronnen typisch bijzinnen met extrapositie van het nominale direct object én met de rode volgorde [VF-PART]:⁶⁵

- (1) dat die van sente ians huus in ghent **hebben ghegheven** i cort ghemet lants in zaemslacht ter iden in dockinpolre an de suut side den groude pit Den ghashuse van ghent iaer lix omme xi sol herflic (Gent 1280)
- (2) dat hi **hadde vercoecht** Janne den prouisore van den crankenbeghijnnen xiiiij sol ende enen capoen siaers erflike tsijs de ene vij sol ende enen capoen (Mechelen 1291)
- (3) dat woutre de stoppre **heft ghecreghen** hen erue jeghen janne hoefde van c voeten breet (Mechelen 1291)
- (4) dat wij **hebben ghesien** eens hedels mans lettren heren florens sgrauen van holland beseghelt met sinen seghele onghelameers ende wel sprekende in desen woerden (Dordrecht 1294)

Zoals uit verspreide voorbeelden in dit hoofdstuk bleek, is de groene volgorde [PART-VF] niet uitgesloten bij de extrapositie van nominale objecten. Vooral in Hollandse ambtelijke teksten, waar de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] vanaf de eerste bronnen sterk staat (zie verder hoofdstuk acht), komen bijzinnen voor waar extrapositie gepaard gaat met de groene volgorde [PART-VF].

⁶⁴ De chikwadraattoets toont dat er een significante associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde in *hebben*-clusters en extrapositie in de tijdsdoorsneden 1250-1299 ($\chi^2 = 33.69$, $df = 1$, $p < 0.01$) en 1350-1399 ($\chi^2 = 5.20$, $df = 1$, $p < 0.05$). Hierbij gaat de aanwezigheid van extrapositie gepaard met een hoger aandeel rode volgorde [VF-PART]. De tijdsdoorsnede 1300-1349 levert geen significant verschil op ($\chi^2 = 2.32$, $df = 1$, $p = 0.13$).

⁶⁵ De chikwadraattoets toont dat er een significante associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde in *hebben*-clusters en de plaatsing van het direct object in extrapositie in de tijdsdoorsneden 1250-1299 ($\chi^2 = 33.71$, $df = 3$, $p < 0.01$) en 1350-1399 ($\chi^2 = 17.10$, $df = 3$, $p < 0.01$). Hierbij gaat de plaatsing van het object in extrapositie gepaard met een hoger aandeel rode volgorde [VF-PART]. De tijdsdoorsnede 1300-1349 levert geen significant verschil op ($\chi^2 = 5.16$, $df = 3$, $p = 0.16$).

Hoe kunnen we nu de correlatie tussen de extrapositie van direct objecten en de rode volgorde verklaren? Een verklaring voor de rode volgorde [VF-PART] kan gezocht worden in het streven naar ADJACENTIE tussen het deelwoord en direct object. Bij een resultatieve interpretatie van de constructie *hebben* en een voltooid deelwoord werkt immers het resultaat van de handeling van het participium op het direct object uit, zodat beide elementen een hechte betekenisband hebben. In hoofdstuk twee hebben we gezien dat dergelijke nauwe semantische band iconisch weerspiegeld kan worden in een adjacente positie.

Nu blijkt de adjacentietendens geen keiharde regel te zijn. In zin (2) bijvoorbeeld is niet het direct object maar het indirect object adjacent met het voltooid deelwoord. Nadere analyse van de zin wijst uit dat de onderlinge plaatsing van het indirect en direct object hier het oud-vóór-nieuw-principe volgt, gezien het direct object nieuwere discoursinformatie introduceert dan het indirect object. Zoals uit hoofdstuk twee bleek, kan de plaatsing van elementen in de zin gestuurd worden door verschillende cognitieve motivaties die elkaar soms tegenwerken.

Daarnaast kan de correlatie tussen extrapositie en de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] ook breder gezien worden als de tendens om mét het bezetten van de focuspositie in extrapositie ook het voltooid deelwoord naar achter in de werkwoordcluster te verplaatsen. Op die manier vormt de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] zelf mee onderdeel van de focusconstructie. Ik verwijs in dit verband naar de eerdere suggestie van De Meersman (1988) dat de extrapositie bij transactiewerkwoorden doet denken aan de puntmatige opsomming in een rekenregister, waarbij elk onderdeel van de transactie evenveel nadruk of focus krijgt: de transactie zelf, het goed, de prijs en de begunstigde. Door het participium in dergelijke zinnen mee naar achteren te verplaatsen samen met de andere focusgeschikte constituenten, komt het zelf ook in focus te staan.

Samenvattend blijkt de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in de vroegste bronnen van het ambtelijke corpus typisch voor te komen in bijzinnen waarbij één of meerdere focusgeschikte medespelers in extrapositie staan. We zouden de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] dan ook een FOCUSGEMARKEERDE volgorde kunnen noemen.

7.3.1.2 Volgordevariatie in zijn-clusters

In vergelijking met bijzinnen met *hebben*-clusters ligt het aandeel extrapositie in de bijzinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord een heel stuk lager in de dertiende en de veertiende eeuw. Het verschil kan onder meer in verband gebracht worden met de aanwezigheid van slechts één medespeler in de bijzinnen met een *zijn*-cluster, die bovendien als subject weinig geschikt is om in extrapositie te staan.

Die tendens om al vanaf de vroegste bronnen het grootste deel van de bijzin binnen de tang te plaatsen, is concomitant met de uitgesproken voorkeur voor de groene volgorde [PART-VF] in de clusters met *zijn* en een participium. In grafiek 7.16 hebben we gezien dat al in tachtig procent van de bijzinnen met een *zijn*-cluster het voltooid deelwoord vóór de persoonsvorm geplaatst is. Dat aandeel neemt alleen maar toe in de loop van de veertiende eeuw totdat aan het einde van de veertiende eeuw haast alle zinnen met een *zijn*-cluster de groene werkwoordsvolgorde [VF-PART] vertonen.

De afwezigheid van extrapositie en het gebruik van de groene volgorde [PART-VF] blijken ook met elkaar te correleren.⁶⁶ Dat betekent dat in het corpus ambtelijke teksten bijzinnen met de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] ook doorgaans geen extrapositie vertonen, zoals in volgende zinnen:

- (1) na dat kint *veriant ware* (Velzeke 1257)
- (2) daer si mede *bestaet sin* (Gent 1280)
- (3) alsoet *vorseit es* (Oudenaarde 1286)
- (4) die desen vorseiden gasthuse ghehelike *vergouden es* (Breda 1308)
- (5) daer zij mede *ghestelt zijn* (Oudenaarde 1364)
- (6) die Sij den voirseiden Bartelmeeuse ende Bartelmeeuse sinen sone *gedaen sijn* (Brussel 1388)

Anderzijds blijkt de groene volgorde [PART-VF] ook wel degelijk voor te komen als één of meerdere constituenten in extrapositie staan, maar toch hebben we zelden met de extreme extrapositie te maken als in bijzinnen met *hebben*-clusters.

Het samengaan van de groene volgorde [PART-VF] en een gebrek aan (extreme) extrapositie in clusters met *zijn* en een participium wijst erop dat de groene volgorde [PART-VF] in de vroegste bronnen typisch is in contexten waar een focusgeschikte medespeler ontbreekt of waar die niet in extrapositie geplaatst is. In tegenstelling tot de rode volgorde [VF-PART] blijkt de alternatieve groene volgorde [PART-VF] niet geassocieerd te zijn met het bezetten van een focuspositie. Als we de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] de focusgemarkeerde volgorde noemen dan is de groene volgorde [PART-VF] de FOCUSNEUTRALE volgordevariant. De analyse van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] als de neutrale volgorde voor focus spoort ook met de bevindingen uit vorig hoofdstuk zes waar ook in copulatieve constructies met *zijn* (die uiteraard ook slechts één medespeler introduceren) de achtergeplaatste persoonsvorm al vroeg gangbaar was.

7.3.2 Selectie van de groene volgorde [PART-VF]

In de loop van de veertiende eeuw zien we in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord een veralgemening van de al frequente groene volgorde [PART-VF]. Ook in clusters met *hebben* en een voltooid deelwoord komt iets later tegen halverwege de vijftiende eeuw de rode volgorde [VF-PART] niet meer voor in de ambtelijke teksten, op enkele uitzonderingen na.

Nochtans blijkt uit de grafiek 7.16 dat de extrapositie van nominale direct (en bij uitbreiding indirect) objecten nog niet onmogelijk is geworden in de bijzinnen met een *hebben*-cluster. Bovendien weten we ook uit dit en het vorige hoofdstuk dat *hebben*-clusters vanaf halverwege de veertiende eeuw steeds frequenter gecombineerd worden met objecten in de vorm van een bijzin die onveranderd in extrapositie verschijnen. Samenvattend moet ergens in de loop van de veertiende eeuw het verband tussen het bezetten van de focuspositie achter de werkwoordcluster en de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in bijzinnen met een *hebben*-cluster verzwakt en opgegeven zijn.

Hoe kunnen we nu het verlies van de focusgemarkeerde rode volgorde [VF-PART] in bijzinnen met *hebben*-clusters verklaren? Uit hoofdstuk zes weten we dat de constructies met *hebben* en een participium vanaf veertiende eeuw een saillante werkingsinterpretatie ontwikkelen

⁶⁶ De chikwadraattoets toont dat er een significante associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde in *zijn*-clusters en extrapositie in de tijdsdoorsneden 1250-1299 ($\chi^2 = 7.82$, $df = 1$, $p < 0.01$) en 1300-1349 ($\chi^2 = 7.22$, $df = 1$, $p < 0.01$). Hierbij gaat de afwezigheid van extrapositie gepaard met een hoger aandeel groene volgorde [PART-VF]. De tijdsdoorsnede 1350-1399 levert geen significant verschil meer op ($\chi^2 = 2.47$, $df = 1$, $p = 0.12$).

waarbij de nadruk niet meer ligt op het resultaat van de werking op het direct object maar op de werking zelf die door het subject uitgevoerd wordt. Zo verdwijnt de semantische band tussen het direct object en voltooid deelwoord die in vorige paragraaf ingeroepen is om de adjacentie tussen de elementen te verklaren.

Ook is in hoofdstuk zes geargumenteed dat de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie in *hebben*-clusters bijgedragen heeft tot een semantische convergentie met *zijn*-constructies. Beide clustertypes blijken niet alleen op het vlak van hun betekenis naar elkaar toe te groeien maar vertonen ook steeds meer volgordeovereenkomsten. Hierbij zien we dat de volgorde in *hebben*-clusters steeds meer gaat aanleunen bij de neutrale groene woordvolgorde [PART-VF] uit de *zijn*-clusters en dat de focusgemarkeerde volgorde [VF-PART] stilaan opgegeven wordt.

7.3.3 Introductie van de rode volgorde [VF-PART]

Ten slotte toont grafiek 7.16 vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw de herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] in de clusters met *hebben* of *zijn* en een voltooid deelwoord. Uit hoofdstuk vijf en zes weten we dat de volgorde in beide clustertypes niet meer significant van elkaar verschilt.

De introductie van de rode volgorde [VF-PART] gaat niet gepaard met de hernieuwde correlatie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] en de aanwezigheid van extrapositie, zoals in de dertiende en veertiende eeuw.⁶⁷ Uit dit hoofdstuk kwam naar voren dat de mogelijkheden tot extrapositie in de loop van de vijftiende en de zestiende eeuw gevoelig verminderd zijn. Zo blijkt uit grafiek 7.16 dat de extrapositie van nominale direct objecten bij *hebben*-clusters vanaf de vijftiende eeuw verdwijnt. Enkel medespelers in de vorm van een bijzin of ingeleid door een voorzetsel kunnen nog in focuspositie geplaatst worden achter de werkwoordcluster. Tegen dat de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in de tweede helft van de zestiende eeuw geïntroduceerd wordt, is de moderne bijzinsvolgorde gestabiliseerd waar enkel nog complexe focusgeschikte medespelers in extrapositie voorkomen en andere types medespelers in de tang staan.

Het lijkt erop dat de rode volgorde [VF-PART] vanaf de zeventiende eeuw in grote lijnen door dezelfde contextuele factoren wordt gestimuleerd als tegenwoordig. Zo blijkt in het corpus de aanwezigheid van een focusgeschikt direct object vlak voor de *hebben*-cluster te correleren met een hoger aandeel rode volgorde [VF-PART] in de zeventiende en achttiende eeuw.⁶⁸ Helaas beschikken we voor de zeventiende en achttiende eeuw over te weinig attestaties van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART]⁶⁹ om systematisch alle moderne contextuele factoren zinvol te kunnen onderzoeken.

Hoe kunnen we nu de introductie van de rode volgorde [VF-PART] verklaren? Ik veronderstel dat de rode volgorde [VF-PART], met het verdwijnen van nominale constituenten in extrapositie, de focusgemarkeerde rol van extrapositie heeft overgenomen om de focusstatus

⁶⁷ De chikwadraattoets toont geen significante associatie tussen de werkwoordsvolgorde in *zijn/hebben*-clusters en extrapositie in de tijdsdoorsnede 1600-1799 ($\chi^2 = 0.16$, $df = 1$, $p = 0.69$).

⁶⁸ De chikwadraattoets toont dat er een significante associatie bestaat tussen de werkwoordsvolgorde in *hebben*-clusters en de positie van het direct object (al dan niet vlak vóór de werkwoordcluster) in de tijdsdoorsnede 1600-1799 ($\chi^2 = 8.62$, $df = 2$, $p < 0.05$). Hierbij gaat de positie van het direct object vlak vóór de cluster gepaard met een hoger aandeel rode volgorde [VF-PART].

⁶⁹ In de periode van 1600 tot 1799 beschikken we slechts over 43 *hebben*-clusters en over 97 *zijn*-clusters in het corpus ambtelijke teksten.

van nominale constituenten binnen de tang te blijven benadrukken. Die hypothese wordt aannemelijk als we teruggrijpen naar enkele ontwikkelingen uit vorige paragraaf.

In wat voorafging is getoond hoe de rode volgorde [VF-PART] in de dertiende en de veertiende eeuw correleert met de extrapositie van focusgeschikte constituenten. Ik neem hier aan dat het frequente gebruik van de rode volgorde [VF-PART] in dergelijke focuscontexten geleid heeft tot het routiniseren van een secundaire betekenis van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde volgorde. In hoofdstuk zes is dergelijk proces waarbij de prototypische gebruikscontext van een constructie deel gaat uitmaken van de betekenis van de constructie een PRAGMATISCHE IMPLICATUUR genoemd. Daarnaast is in wat voorafging getoond hoe in de loop van de veertiende eeuw de motivatie om het participium in de buurt van het direct object te plaatsen verdwijnt met de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie. Die ontwikkeling kan ervoor gezorgd hebben dat de secundaire betekenis van de rode volgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde volgorde na verloop van tijd zelfs de dominante betekenis van de rode volgorde [VF-PART] is geworden.

Als nu in de loop van de vijftiende eeuw de mogelijkheid om nominale constituenten in focus te plaatsen achter de werkwoordcluster verdwijnt, dan kan de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde volgorde ingezet worden om toch de focusstatus van de nominale constituent binnen de tang te blijven benadrukken. Op die manier wordt de rode volgorde [VF-PART] op basis van haar secundaire betekenis ingezet in gebruikscontexten die oorspronkelijk in de dertiende en veertiende eeuw niet gemotiveerd werden door het streven naar adjacentie van het voltooid deelwoord en het direct object. Het hernieuwde gebruik van de rode volgorde [VF-PART] op basis van de secundaire betekenis wordt in de literatuur REGRAMMATICALISATIE (Greenberg 1991) of EXAPTATIE (Lass 1997) genoemd. Het proces komt voor bij constructies waarvan de oorspronkelijke gebruiksmotivatie verdwenen is en die nog als een residu in de taal overblijven. De in onbruik geraakte constructies worden op die manier als het ware ‘gerecycleerd’ in de taal en beginnen aan een tweede nieuw leven.

Hoofdstuk 8

Regionale verspreiding van de werkwoordsvolgorde

“Dialect variation brings together language synchrony and diachrony in a unique way.”
(Wolfram & Schilling-Estes 2003: 713)

8.1 Inleiding

In vorige twee hoofdstukken zijn de volgordeveranderingen in tweeledige werkwoordclusters uit hoofdstuk vijf in verband gebracht met een veranderende interpretatie van de clusters door de tijd heen (hoofdstuk 6) en met concomitante volgordeveranderingen in de bijzin (hoofdstuk 7). Daarbij is abstractie gemaakt van de regionale variatie die in hoofdstuk vijf blootgelegd is voor de werkwoordsvolgorde in de ambtelijke teksten. In dit hoofdstuk staat de regionale variatie van de werkwoordsvolgorde in die ambtelijke teksten centraal.

Ik zal uitzoeken of de verschillende timing van de volgordeveranderingen in de dialectstreken, zoals die in hoofdstuk vijf beschreven is, eventueel toegeschreven kan worden aan taalinterne factoren zoals mogelijke regionale verschillen in de ontwikkeling van de werkwoordclusters of in de bijzinsvolgorde. Dergelijk scenario, waarbij innovaties onafhankelijk van elkaar in de ruimte ontstaan als gevolg van taalinterne factoren, wordt in de literatuur de TRANSMISSIE van een taalverandering genoemd (Labov 2001, 2007). Daarnaast kan regionale variatie ook het gevolg zijn van een innovatie binnen één regio die vervolgens door taalcontact verspreid werd naar naburige dialectstreken. In dat geval spreken we van de DIFFUSIE van een verandering. Ik zal in dit hoofdstuk beide scenario's evalueren en tegen elkaar afwegen voor de veranderende werkwoordsvolgorde in de ambtelijke teksten.

Met de gedetailleerde bespreking van de geografische variatie van de werkwoordsvolgorde in de tijd wil ik ook bijdragen tot een beter begrip van de moderne regionale volgordevariatie in het Standaardnederlands. In hoofdstuk drie is gemeld dat de volgorde in tweeledige clusters met een participium in het Standaardnederlands varieert al naargelang de regionale herkomst van de spreker. Die regionale variatie is in de literatuur toegeschreven aan de spanning tussen de dialectachtergrond van een spreker en de standaardtaal. Zo zouden Nederlanders volgens Sassen (1963) de groene volgorde [PART-VF] vermijden in de standaardtaal uit exogenisme. Aanvullend op die synchrone hypothese heb ik in hoofdstuk drie geargumenteed dat de standaardtaal ook historisch in verband gebracht kan worden met de dialecten. Het moderne Standaardnederlands gaat immers terug op de volkstaal in de multiculturele smeltkroes van de Hollandse steden uit de late zestiende en de zeventiende eeuw. In dit hoofdstuk zal ik dan ook proberen een zicht te krijgen op de evolutie van de werkwoordsvolgorde in de dialecten die aan de basis gelegen hebben van die volkstaal en de uitkomst van de dialectversmelting die in de Hollandse steden heeft plaatsgevonden.

Vooraleer in te gaan op de geografische variatie in de werkwoordsvolgorde, moet ik nog even ingaan op de vraag of een syntactisch fenomeen als werkwoordsvolgorde wel geschikt is om via taalcontact te verspreiden. In de literatuur wordt doorgaans aangenomen dat taalgebruikers gemakkelijker saillante taalelementen zoals woordenschat overnemen in contactsituaties dan abstracte structurelementen zoals morfologie en syntaxis (Moravcsik 1978, Winford 2003, Labov 2007). Thomason & Kaufman (1988) en Thomason (2001, 2003) argumenteren dan weer dat óók structurele taalelementen getransfereerd kunnen worden van één taalvariëteit

naar een andere. In elk geval heeft werkwoordsvolgorde in het Nederlands een vrij hoge graad van saillantie voor moderne moedertaalsprekers. Ik wijs in dat verband op de grote aandacht voor werkwoordsvolgorde in hedendaagse taaladviesboekjes waar de klemtoon doorgaans veeleer op lexicale, idiomatische en uitspraakkwesies ligt dan op grammaticale thema's (De Sutter 2005: 9-12). Samenvattend veronderstel ik dus dat de verspreiding van een innovatieve volgordevariatie wel mogelijk is via taalcontact.

Daarnaast moet ook nog opgemerkt worden dat het door de aard van de onderzochte teksten niet mogelijk is om een zicht te krijgen op de echte gesproken volkstaal zoals die gewoonlijk in de dialectologie bestudeerd wordt. In ambtelijke teksten wordt eerder een formeel soort taal gebruikt dat onvermijdelijk bovengewestelijke kenmerken vertoont. In hoofdstuk vier werd echter geargumenteed dat die type teksten één van de enige tekstgenres uit de middeleeuwen zijn die überhaupt regionaal te lokaliseren zijn. Er zit dus niets anders op dan de regionale variatie in de ambtelijke teksten zo zinnig mogelijk te proberen te verklaren met het moderne dialectologische begrippenapparaat zonder evenwel hierbij de pretentie te hebben om 'echte' regionale dialectvariatie te beschrijven.

In tegenstelling tot vorige hoofdstukken wordt de bespreking van de werkwoordsvolgorde niet voorafgegaan door een uitvoerige analyse van corpusdata. Voor het transmissie-scenario zal ik daarentegen teruggrijpen naar de bevindingen uit de vorige hoofdstukken en die in verband brengen met de regionale volgordegegevens uit hoofdstuk vijf. Aangezien in de hoofdstukken zes en zeven enkel motivaties voor volgordevariatie in clusters met een participium besproken zijn, zal ik in dit hoofdstuk de discussie ook in hoofdzaak beperken tot dat type clusters. Voor het onderbouwen van het diffusie-scenario zal ik dan weer gebruik maken van gegevens uit de literatuur over mogelijke taalcontactsituaties in de middeleeuwen en de zeventiende eeuw. Ik ga achtereenvolgens in op de selectie van de groene volgorde [PART-VF] in de dertiende en veertiende eeuw (§8.2) en op de introductie van de rode volgorde [VF-PART] vanaf halverwege de veertiende eeuw (§8.3).

8.2 Selectie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF]

Om te beginnen ga ik in op de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in de loop van de dertiende en de veertiende eeuw in de ambtelijke teksten uit Vlaanderen, Brabant en Holland.

8.2.1 Geografische verspreiding

In hoofdstuk vijf is beschreven hoe in de loop van de dertiende en veertiende eeuw de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] geselecteerd wordt ten koste van de rode volgordevariant [VF-PART] in de ambtelijke teksten. In clusters met *zijn* en participium zagen we een gelijktijdige selectie van de groene volgorde [PART-VF] in Vlaanderen, Brabant en Holland. In clusters met *hebben* (en ook *zullen*) verschilde daarentegen de timing van de selectie naargelang van de regionale herkomst van de ambtelijke teksten. De Hollandse teksten bleken voorop te lopen bij de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF], hierin op de voet gevolgd door de Brabantse oorkonden. Vlaamse teksten daarentegen blijven vrij lang aan het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] vasthouden. In clusters met *hebben* konden we zelfs een lichte toename van de rode volgorde [VF-PART] observeren in de veertiende eeuw.

8.2.2 Transmissie van de groene volgorde [PART-VF]

Ik zal om te beginnen onderzoeken of de uiteenlopende timing van de selectie van de groene volgorde [PART-VF] in clusters met *hebben* en een participium toegeschreven kan worden aan een verschillende taalinterne evolutie in de drie regio's. Ik zal met andere woorden nagaan of de regionale volgordevariatie veroorzaakt wordt door verschillende onafhankelijke innovaties en we dus te maken hebben met transmissie van de groene volgorde [PART-VF].

In hoofdstuk zeven is beschreven hoe de rode volgorde [VF-PART] in clusters met *hebben* en een participium in de dertiende en veertiende eeuw correleert met extrapositie van het direct object:

- (5) dat die van sente ians huus in ghent **hebben ghegheven** i cort ghemet lants in zaemslacht ter iden in dockinpolre an de suut side den groude pit Den ghashuse van ghent iaer lix omme xi sol herflic (Gent 1280)
- (6) dat hi **hadde vercoecht** Janne den prouisore van den crankenbeghiynnen xiiij sol ende enen capoen siaers erflike tsijns de ene vij sol ende enen capoen (Mechelen 1291)
- (7) dat wij **hebben ghesien** eens hedels mans lettren heren florens sgrauen van holland beseghelt met sinen seghele ongheblameers ende wel sprekende in desen woerden (Dordrecht 1294)

Het samengaan van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] met extrapositie is toegeschreven aan een tendens tot adjacentie tussen het participium en direct object die bij een resultatieve interpretatie semantisch nauw op elkaar betrokken zijn. Met de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie van de *hebben*-constructie verschuift de uitwerking van de handeling van het object echter naar het subject, zodat de cognitieve motivatie voor de adjacentie tussen het voltooid deelwoord en het direct object verdwijnt. Daarnaast zorgt de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie voor een semantische convergentie met de constructies met *zijn* en een voltooid deelwoord. In hoofdstuk zes is geargumenteed dat die convergentie gepaard is gegaan met een groeiende volgordetoenadering tussen beide constructies.

In hoofdstuk zeven is erop gewezen dat de correlatie tussen het bezetten van de focuspositie achter de werkwoordcluster en de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in Hollandse teksten snel is verzwakt. We vinden er bijzinnen waar de extrapositie van het direct object gepaard gaat met de groene volgorde [PART-VF]:

- (8) dat hi **ghegheuen heuet** den heylighen gheest in dordrecht tien scellinghen goeder hollantscher iaerliker renten een erue daer jan van leffinghe die scoemakere nu vp woent (Dordrecht 1309)
- (9) dat Jan veren batten zone him al **bitaelt heft** dien lesten penninc mitten eersten (Haarlem 1330)

In ambtelijke teksten uit Brabant en vooral uit Vlaanderen blijven we echter tot het einde van de veertiende eeuw bijzinnen vinden met de extrapositie van het direct object én met de rode werkwoordsvolgorde [PART-VF].

De eerdere timing van de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in Hollandse teksten kan in het licht van de voorgaande verklaring beschouwd worden als het resultaat van een vroegere ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie dan in de andere regio's. Als in de andere onderzochte dialectregio's dan iets later de werkingsinterpretatie ook saillant wordt, loopt de concomitante tendens naar meer groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] daar qua timing ook iets achter op Holland.

8.2.3 Diffusie van de groene volgorde [PART-VF]

De vroegere timing van de selectie van de groene volgorde [PART-VF] in Hollandse ambtelijke teksten kan ook gezien worden als geval van regionale diffusie van de groene volgorde [PART-VF] vanuit Holland naar de nabijgelegen gebieden Brabant en Vlaanderen.

In de dialectologie is uitvoerig beschreven hoe een innovatie, die in één regio ontstaan is, door taalcontact verspreid kan worden naar andere dialectstreken. Schmidt (1872) heeft al aan het einde van de negentiende eeuw de zogenaamde *Wellentheorie* ontwikkeld, die beschrijft hoe een innovatie zich in de ruimte verspreidt als een golf die in kringen over het wateroppervlak uitdeint. In het centrum van die metaforische golf wordt een innovatie geïntroduceerd en tot volledige afronding gebracht. In de moderne dialectologie wordt die plek het FOCUSGEBIED genoemd (Wolfram & Schilling-Estes 2003). Vanuit het focusgebied verspreidt de innovatie zich gradueel over de omgeving, zodat OVERGANGSGEBIEDEN ontstaan waar de nieuwe variant in verschillende verhoudingen alterneert met een oude variant (MIXED LECTS, Trudgill 1983). Buiten het bereik van de innovatie ligt ten slotte een RELICTGEBIED waar de oorspronkelijke variant nog alleen voorkomt.

Binnen die optiek zouden we de vroege selectie van de groene volgorde [PART-VF] in ambtelijke teksten uit Holland kunnen beschouwen als een innovatie in het focusgebied die tot volledige afronding is gebracht in de loop van de veertiende eeuw. Merk wel op dat de term ‘innovatie’ hier ruim geïnterpreteerd moet worden aangezien het niet gaat om de klassieke introductie van een nieuwe variant maar veeleer om het afschaffen van een oude taalkundige onderscheiding. We kunnen bijgevolg ook de volgordevariantie in Vlaanderen en Brabant niet echt beschouwen als het gevolg van de introductie van een nieuwe variant die in competitie treedt met een oude variant. Ik denk veeleer aan een beïnvloeding waarbij de dominantie van de groene volgorde [PART-VF] in Hollandse ambtelijke teksten overgenomen is in teksten van de naburige regio's Vlaanderen en Holland.

De richting van de voorgestelde diffusie gaat evenwel in tegen de gekende bevindingen uit de historische dialectologische literatuur die in de dertiende en veertiende eeuw geen Hollandse maar veeleer een VLAAMSE EXPANSIE aanneemt in het Nederlandse taalgebied (Weijnen 1958, Van den Toorn e.a. 1997: 175, Van Keymeulen 2003). Zo heeft Van Loey (1937) getoond dat vanaf de veertiende eeuw de spelling van Brabantse teksten steeds meer in de richting van de Vlaamse schrijfftraditie aangepast is. Daarnaast is in de neerlandistiek ook sterk gedrukt op het belang van het culturele, economische en politiek prestige van het graafschap Vlaanderen in de dertiende en de veertiende eeuw in de Lage Landen dat de Vlaamse expansie ondersteunt. Het samengaan van diffusie en cultureel prestige is typisch voor een EXPANSIOLOGISCHE visie op diffusie waarbij de geografische expansie van talige innovaties gepaard gaat met andere vormen van expansie zoals kolonisatie, handel en territoriale gezagsuitoefening (Kloeke 1927, Heeroma 1939a,b). Samenvattend lijkt de diffusie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] vanuit Holland weinig waarschijnlijk op basis van de bestaande literatuur.

Toch mogen we het belang van de Vlaamse expansie voor de werkwoordsvolgorde ook niet overschatten. Om te beginnen is het bestaan van de Vlaamse expansie verdedigd met behulp van klankverschijnselen in veertiende-eeuwse teksten. De Vogelaer e.a. (2004) hebben echter voor het moderne Nederlands aangetoond dat de geografische verspreiding van syntactische fenomenen niet noodzakelijk samen hoeft te vallen met fonologische isoglossen. Dat betekent dat de diffusie van werkwoordsvolgorde niet noodzakelijk dezelfde richting gevolgd hoeft te hebben als de geciteerde fonologische verschijnselen. Daarnaast wordt in het expansiologisch

diffusiemodel veel belang gehecht aan het prestige van de cultuur en taal van het graafschap Vlaanderen. Andersen (1988) wijst er echter op dat niet alle geografische diffusie verklaard hoeft te worden door de adoptie van een prestigieuze variant. In de hedendaagse dialectologie wordt een genuanceerder beeld van taalcontact aangehangen waarbij de sociale attitudes van sprekers van een taalgemeenschap tegenover naburige variëteiten van doorslaggevend belang zijn. Zo onderscheidt Andersen (1988) open en gesloten gemeenschappen die al dan niet open staan voor invloeden van buitenaf. Daarnaast wordt tegenwoordig ook rekening gehouden met de sociale en demografische dynamiek tussen de steden en het platteland (bv. graviteitsmodel in Trudgill 1974) en binnen stadsgemeenschappen (bv. netwerkmodel in Milroy 1992). Helaas beschikken we voor het Middelnederlands (nog) niet over dergelijke genuanceerde sociale en demografische gegevens, zodat in het midden moet blijven door welk type van taalcontact de diffusie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] vanuit Holland is verlopen.

Samenvattend kan de vroege selectie van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in Holland beschouwd worden als een innovatie die naar de omringende dialectstreken is verspreid door taalcontact. Helaas beschikken we niet over de nodige historische data om de precieze vorm van het taalcontact te reconstrueren.

8.2.4 Diffusie of transmissie?

Welke van beide scenario's verklaart nu het best de geografische verspreiding van de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in de ambtelijke documenten? Aan de hand van de taalinterne factoren was het mogelijk om de regionale variatie samenhangend en inzichtelijk te verklaren. Daarnaast is ook gewezen op de mogelijkheid van regionale diffusie hoewel er geen extern bewijsmateriaal van taalcontact gevonden is die de diffusie kan ondersteunen. In de literatuur is geargumenteed dat een taalinterne verklaring steeds te prefereren is boven een taalexterne verklaring van een taalverandering, ook al is een diffusiescenario even plausibel. Gekend is de stelling van Lass (1997: 207) dat een taalinterne verklaring voor taalverandering SPAARZAMER (parsimonious) is dan de aanname van diffusie door taalcontact:

Therefore, in the absence of evidence, an endogenous explanation of a phenomenon is more parsimonious, because endogenous change *must* occur in any case, whereas borrowing is never necessary. If the (informal) probability weightings of both source-type converge for a given character, then the choice goes to endogeny.

In het geval van de selectie van de groene volgorde [PART-VF] is het inderdaad niet nodig om te verwijzen naar extern taalcontact om de geografische variatie te verklaren. Dat hoeft mijns inziens echter niet te betekenen dat de mogelijkheid tot taalcontact helemaal verworpen moet worden. Het is onzinnig om voor een dichtbevolkt gebied als de Lage Landen aan te nemen dat er helemaal geen vorm van taalcontact bestond tussen de bewoners van naburige streken als Vlaanderen, Brabant en Holland, in het bijzonder tussen de hoogopgeleide klerken die de ambtelijke teksten uit ons corpus geschreven hebben. Samenvattend biedt het transmissiescenario dus een afdoende verklaring voor de beschreven geografische variatie bij de selectie van de groene volgorde [PART-VF] maar op basis van de secundaire literatuur kan de invloed van taalcontact niet uitgesloten worden.

8.3 Introductie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART]

Na een periode van groene dominantie zien we vervolgens in het corpus ambtelijke teksten de herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] vanaf het begin van de vijftiende eeuw.

8.3.1 Geografische verspreiding

Uit hoofdstuk vijf blijkt dat het moment waarop de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in de ambtelijke teksten in competitie treedt met de groene volgorde [PART-VF] gevoelig verschilt van streek tot streek. Brabant herintroduceert de rode volgorde [VF-PART] het vroegst in alle onderzochte werkwoordclusters vanaf het begin van de vijftiende eeuw. In andere ambtelijke teksten zien we pas in de loop van de vijftiende eeuw het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] opkomen in clusters met een infinitief. Voor werkwoordclusters met een voltooid deelwoord is het zelfs wachten tot het einde van de zestiende eeuw vooraleer de rode volgorde [VF-PART] er opnieuw naast de groene volgorde [PART-VF] gaat voorkomen.

8.3.2 Transmissie van de rode volgorde [VF-PART]

Om te beginnen kan de vroege timing van de herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] in participiumclusters in Brabantse teksten toegeschreven worden aan een endogene evolutie.

In hoofdstuk zeven is de herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] in participiumclusters in verband gebracht met het markeren van een focusgeschikte medespeler binnen de tang. De rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] werd in de dertiende en veertiende eeuw vooral gebruikt in contexten waar medespelers in de focus werden plaats in extrapositie. Het gebruik van de rode volgorde [VF-PART] kon op die manier geassocieerd raken met focusconstructies, zodat na verloop van tijd de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] zelf een focusgemarkeerde volgorde werd. Vanaf de vijftiende eeuw hebben we in het corpus ambtelijke teksten gezien dat de mogelijkheden afnemen om nominale focusgeschikte medespelers nog in de focus te plaatsen buiten de tang. In hoofdstuk zeven is geargumenteed dat de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] vervolgens als het ware gerecycleerd is om nadruk te geven aan die focusgemarkeerde medespeler in de tang. Het probleem met die hypothese is dat er in de ambtelijke teksten een relatief lange periode ligt tussen het hergebruik van de rode volgorde [VF-PART] en de laatste attestaties van de rode volgorde [VF-PART] in focusconstructies.

Als we echter de geografische volgordegegevens bestuderen uit hoofdstuk vijf dan blijkt dat de periode zonder rode volgorde [VF-PART] in de ambtelijke teksten uit Brabant vrij kort is in vergelijking met de andere dialectstreken. Het is dan ook voor Brabant het aannemelijkst dat de rode volgorde [VF-PART] nadat ze pas in onbruik geraakt was in de ambtelijke teksten nog in het taalgebruik geherintroduceerd kon worden als focusgemarkeerde volgorde. In de andere dialectstreken wordt veel langere tijd uitsluitend de groene volgorde [PART-VF] gebruikt, zodat een taalinterne motivatie voor de daaropvolgende herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] minder waarschijnlijk is. Ik zal in wat volgt uitzoeken in hoeverre de innovatieve rode volgorde [VF-PART] vanuit Brabant mogelijk naar de rest van het taalgebied kan zijn verspreid via diffusie.

8.3.3 Diffusie van de rode volgorde [VF-PART]

De rol van Brabant als een innovatieve regio in de vijftiende en zestiende eeuw staat in de historische dialectologie bekend als de BRABANTSE EXPANSIE. Het is bekend hoe fonologische

vernieuwingen als de diftongering van de Oudgermaanse lange *û* en *î* zich vanuit Brabant in de richting van Oost-Vlaanderen en Limburg verspreid hebben (Weijnen 1958: 285-286, Van den Toorn e.a. 1997: 175, Van Keymeulen 2003). Parallel met die linguïstische expansie is er bovendien ook de groeiende invloed van het Brabantse hertogdom op cultureel, politiek en economisch vlak (Heeroma 1939a,b). De introductie van de rode volgorde [VF-PART] in Vlaanderen aan het einde van de zestiende eeuw kan zo gezien worden als het gevolg van de Brabantse expansie.

Daarnaast blijkt uit hoofdstuk vijf dat in diezelfde periode ook in Holland de rode volgorde [VF-PART] geïntroduceerd wordt. In de fonologische literatuur is ook Brabantse expansie aangenomen in de richting van Holland tijdens de tachtigjarige oorlog (Weijnen 1958, Van den Toorn e.a. 1997). Met de toenemende godsdienstvervolging in de Zuidelijke Nederlanden en de sluiting van de Westerschelde zijn vele welstellende Brabanders gevlucht naar Holland. Parallel met de massale emigratie van Brabanders naar Holland is in navolging van Te Winkel aangenomen dat innovaties als de diftongering van de *î* en *û* van Brabant naar Holland zijn geëxporteerd. Hierbij is steeds de nadruk gelegd op het prestige dat de Brabantse immigranten en hun taal genoten in de Hollandse steden.

De hypothese van een Brabantse expansie naar Holland heeft echter heel wat tegenwind in de literatuur gekregen. Om te beginnen heeft Weijnen (1958: 380) erop gewezen dat het gebruik van diftongen in Holland niet noodzakelijk toegeschreven moet worden aan diffusie vanuit Brabant. Ook in Middel Hollandse teksten komen immers al diftongen voor, zodat veeleer een aparte endogene evolutie aangenomen moet worden in Brabant en Holland dan expansie (zie ook Van den Toorn e.a. 1997: 209-219). Daarnaast zijn recent ook vraagtekens geplaatst bij de gesuggereerde omvang en impact van de immigratie van Brabantse immigranten naar de Hollandse steden. Studies van Hendriks (1998), Hendriks & Howell (1996, 2000) en Goss (2002) presenteren nieuwe demografische gegevens voor de Hollandse steden waaruit blijkt dat het aantal migranten uit Brabant en Vlaanderen een stuk lager ligt dan tot nog toe in de handboeken werd aangenomen (bv. Van der Horst & Marshall 1989, Van der Wal 1992). Daarnaast blijken naast de zuidelijke immigranten ook heel wat inwijkelingen uit het noorden van Nederland en het huidige Duitsland de Hollandse steden te bevolken. Die noordelijke en oostelijke immigranten zouden bovendien ook beter geïntegreerd in het Hollandse volksleven zijn dan de zuidelijke immigranten die meer in hun besloten gemeenschap bleven wonen en werken en ook onder elkaar trouwden. Het gebrek aan intensief contact tussen de zuidelijke immigranten en de autochtone Hollandse bevolking blijkt ook uit het taalgebruik van de zuidelijke immigranten dat opvallend weinig convergentie toont naar de Hollandse volkstaal toe (Hendriks 1998, Goss 2002).

De complexe taalsituatie in de Hollandse steden lijkt niet zozeer geschikt voor de simpele overname van een innovatie uit één specifiek dialect in de Hollandse volkstaal maar is veeleer de ideale voedingsbodem voor het ontstaan van een gemengde dialectvariëteit of KOINÉ (Goss 2002, Goss & Howell 2006, Howell 2006). De term ‘koiné’ verwijst naar de variëteit van het Grieks die als lingua franca in de Hellenistische en Romeinse wereld gebruikt werd (Siegel 1985). Het proces van koinéïzatie treedt typisch op bij de migratie van sprekers van onderling verstaanbare taalvariëteiten naar eenzelfde plek. De vorming van een koiné gaat gepaard met een tijdelijke hoge graad van variatie als het gevolg van dialectvermenging. Op het vlak van de werkwoordsvolgorde kan de confrontatie van een dominante groene volgorde [PART-VF] in de Hollandse volkstaal (en eventueel ook in de taal van de oostelijke immigranten) met de innovatieve rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] van de Brabantse immigranten leiden tot de volgordevariatie die in hoofdstuk vijf geobserveerd is. Het feit dat er in Hollandse teksten uit

het begin van de zestiende eeuw ook al een beginnende tendens naar de rode volgorde [VF-PART] bestaat, hoeft geen afbreuk te doen aan het scenario van dialectvermenging. Het is goed mogelijk dat de beginnende endogene tendens versterkt werd door het intensieve taalcontact.

In de volgende fase van het koinéizatieproces wordt de initiële taalvariatie gereduceerd door de nivellering van infrequente en/of gemarkeerde vormen, zodat een stabiele koiné ontstaat (Trudgill 1986, Kerswill 2002). We zien echter in de Hollandse teksten van de zeventiende eeuw geen volledige selectie van de rode dan wel de groene volgorde. Hoewel de rode volgorde [VF-PART] in alle clustertypes aan frequentie toeneemt blijft de groene volgorde [PART-VF] nog steeds mogelijk. Trudgill (1986) wijst erop dat de vorming van een stabiele koiné niet altijd gepaard hoeft te gaan met variatiereductie. Regionale varianten kunnen bij de vorming van een koiné geïntegreerd worden als sociaal gemarkeerde of stilistische varianten. Dergelijke REALLOCATIE kan ook plaatsgevonden hebben bij de rode en groene volgorde waar regionale volgordevarianten geherinterpreteerd zijn als stilistische varianten. Ik herinner eraan dat de rode volgorde [VF-PART] in het moderne Standaardnederlands een stilistische variant is die in wetenschappelijke en journalistieke teksten gebruikt wordt terwijl de groene volgorde [PART-VF] typisch is voor spontane en gesproken taal (zie hoofdstuk drie). De tendens waarbij de geïmporteerde zuidelijke variant een hoger prestige in de schrijftaal geniet dan de lokale Hollandse variant is in de literatuur beschreven voor lexicale en morfologische verschijnselen. Zo zijn de lexicale homonieme paren *nou* – *nu*, *sturen* – *zenden*, *gooien* – *werpen*, *huilen* – *wenen* bekend waarbij de eerste gewone vorm van Hollandse oorsprong is en de plechtige variant een zuidelijke roots heeft (Van der Wal 1995: 34). Op morfologische vlak is het duo *je* – *gij* bekend waarbij opnieuw de ongemarkeerde vorm uit Holland afkomstig is en de formele variant een zuidelijke oorsprong heeft (Van der Sijs 2004: 469-478).

Samenvattend is geargumenteed dat de vroege introductie van de rode volgorde [VF-PART] in Brabant gezien kan worden als een innovatie die zich vervolgens over het taalgebied verspreid heeft. De introductie van de rode volgorde [VF-PART] in Vlaanderen is in die optiek het gevolg van een klassieke diffusie van de innovatie vanuit het focusgebied Brabant naar de naburige dialectregio Vlaanderen. Het hernieuwde gebruik van de rode volgorde [VF-PART] in Holland is dan weer ingebed in de vorming van een koiné in de Hollandse steden onder invloed van de migratie van onder meer Brabantse migranten.

8.3.4 Diffusie of transmissie?

In wat voorafging is geargumenteed dat de rode volgorde [VF-PART] in Brabant vanaf de vijftiende eeuw geïntroduceerd werd als een focusgemarkeerde volgordevariant nadat de rode volgorde [VF-PART] voor een korte periode uit de ambtelijke teksten verdwenen was. In de andere dialectstreken werd een veel langere tijd uitsluitend de groene volgorde [PART-VF] gebruikt, zodat een taalinterne motivatie voor de daaropvolgende herintroductie van de rode volgorde [VF-PART] minder waarschijnlijk is. De introductie van de rode volgorde [VF-PART] in Vlaanderen is in wat voorafging voorgesteld als het gevolg van diffusie van de innovatieve rode volgorde [VF-PART] vanuit het focusgebied Brabant naar het naburige Vlaanderen. Het hernieuwde gebruik van de rode volgorde [VF-PART] in Holland werd dan weer ingebed in de koinéizatie in de Hollandse steden onder invloed van de migratie van onder meer Brabantse migranten. Dat laatste proces kon ook verklaren waarom de rode volgorde [VF-PART] in het moderne Nederlands een stilistisch formele variant is.

8.4 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk werd om te beginnen de vraag gesteld of de geografische volgordevariatie in de ambtelijke teksten uit hoofdstuk vijf toegeschreven kan worden aan de taalinterne factoren uit hoofdstuk zes en zeven dan wel dat veeleer een taalexterne verklaring aangenomen moet worden. De daaropvolgende bespreking heeft aangetoond dat de selectie van de groene volgorde [PART-VF] in de dertiende en veertiende eeuw in de drie onderzochte dialectstreken gemotiveerd kan zijn door dezelfde interne factoren. Hierbij waren in Holland het vroegst de cognitieve motivaties om de rode volgorde [VF-PART] toe te passen in onbruik geraakt. Daarnaast kon echter ook enige mate van taalcontact tussen de drie regio's niet uitgesloten worden. De introductie van de rode volgorde [VF-PART] vanaf de vijftiende eeuw kon daarentegen enkel voor Brabant afdoende verklaard worden aan de hand van interne factoren. In wat voorafging is geargumenteed dat de innovatieve rode volgorde [VF-PART] vervolgens vanuit Brabant naar Vlaanderen en ook Holland verspreid werd door taalcontact aan het einde van de zestiende eeuw.

Daarnaast werd in de inleiding ook vooropgesteld dat een diachrone analyse van de regionale volgordeverschillen een nieuw licht kon werpen op de verhouding van de standaardtaal en de dialecten op het vlak van de werkwoordsvolgorde. Het is bekend dat het Standaardnederlands zijn wortels heeft in de Hollandse volkstaal uit de late zestiende en de zeventiende eeuw. In wat voorafging is beschreven hoe zich in de Hollandse steden een omgangstaal gevormd heeft met invloeden van de taal van immigranten uit het zuiden en het oosten van het taalgebied. In die taalvermenging kunnen we de reden zoeken waarom de volgordevariatie in de moderne standaardtaal niet terug te voeren is naar het volgordepatroon van één dialect maar zich vrij onafhankelijk tot de dialecten verhoudt. Daarnaast kan het proces van koinéïzatie verklaren waarom de rode volgorde [VF-PART] in de moderne Standaardtaal stilistisch gemarkeerd is als een formele volgordevariant.

Hoofdstuk 9

Volgordevariatie, verschriftelijking en standaardisatie

“More generally, both social and linguistic factors must in principle be considered in any full account of any linguistic change, although in practice we have little or no social information about the vast majority of change we know about.”
Thomason (2003: 688)

9.1 Inleiding

In de voorbije hoofdstukken is ingegaan op mogelijke taalinterne en taalexterne factoren die de volgordevariatie in het corpus ambtelijke teksten in de hand werken. Hierbij is tot nog toe voorbijgegaan aan de mogelijke verschillen en overeenkomsten met de volgorde uit het narratieve corpus die al kort in hoofdstuk vijf besproken is. In dit hoofdstuk zal ik aandacht besteden aan het belang van het teksttype op de besproken veranderingen in de werkwoordsvolgorde.

Het belang van het teksttype waarin de veranderende werkwoordsvolgorde werd geattesteerd, is niet triviaal. In de socio-linguïstisch geïnspireerde historische taalkunde is gesignaleerd dat innovaties stapsgewijs in verschillende tekstgenres of communicatiecontexten geïntroduceerd worden naargelang hun socio-linguïstische status (Croft 2000, Labov 2001). Dat betekent dat bijvoorbeeld prestigieuze innovaties die door de norm ondersteund zijn eerst in formele tekstgenres zullen verschijnen (*top-down* verandering) terwijl spreektaalige innovaties die door de norm afgekeurd worden het eerst in informele contexten gebruikt zullen worden (*bottom-up* verandering). In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken of de veranderende werkwoordsvolgorde in de formele ambtelijke en de narratieve teksten instanties zijn van *top-down* veranderingen waar de onderzochte teksten voorlopen op de algemene tendens dan wel *bottom-up* verloopt en de teksten dus pas laat de innovaties gaan vertonen.

De diachrone studie van de stilistische variatie binnen de werkwoordsvolgorde kan ook licht werpen op de historische herkomst van de huidige volgordevariatie in verschillende teksttypes en communicatiesettings. In hoofdstuk drie is besproken hoe de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] typisch is voor formele en geschreven taal terwijl de groene volgordevariant [PART-VF] gebruikelijk is in spontanere contexten zonder veel redactionele controle. In de synchrone literatuur rond de rode en groene volgorde is de stilistische variatie in verband gebracht met onder meer een tendens tot exogenisme of de productiedruk in de communicatieve context. In dit hoofdstuk zal ik proberen om de historische wortels van die stilistische variatie bloot te leggen.

De argumentatie in dit hoofdstuk is veeleer gebaseerd op gegevens uit de literatuur en dan op eigen data. Het corpus is immers niet voor alle tijdsdoorsneden systematisch gediversifieerd volgens tekstgenre, zoals in hoofdstuk vier verantwoord werd. Daarnaast moet de discussie in dit hoofdstuk ook noodgedwongen beperkt blijven tot de sociale dynamiek rond de vorming van de schriftelijke taal vanaf de middeleeuwen tot vandaag, aangezien we geen toegang hebben tot de gesproken taal en de sociale netwerken uit de periodes voor onze moderne tijd. Toch wil ik de socio-linguïstische dimensie van de volgordeverandering niet onbelicht laten, gezien het belang dat eraan gehecht wordt bij de theorievorming rond taalverandering. Zo

hebben Weinreich e.a. (1968: 188) in hun pionierswerk rond taalverandering al de interactie van linguïstische en sociale factoren bij taalverandering benadrukt:

Linguistic and social factors are closely interrelated in the development of language change. Explanations which are confined to one or the other aspect, no matter how well constructed, will fail to account for the rich body of regularities that can be observed in empirical studies of language behaviour.

Ik zal in wat volgt om te beginnen ingaan op de stilistische variatie bij de selectie van de groene volgorde [V-VF] in de dertiende en veertiende eeuw (§9.2). Vervolgens komt de introductie van de rode volgorde [VF-V] vanaf de vijftiende eeuw in de bronnen aan bod (§9.3). Ik rond dit laatste hoofdstuk traditiegetrouw af met een conclusie.

9.2 Selectie van de groene volgorde [V-VF]

Om te beginnen zal ik voor de selectie van de groene volgorde [V-VF] in de ambtelijke teksten nagaan of we te maken hebben met een top-down of een bottom-up taalverandering. Daarvoor zal ik in paragraaf 9.2.1 de werkwoordsvolgorde uit de ambtelijke documenten vergelijken met resultaten op basis van minder formele tekstgenres uit de literatuur. Daarna zal ik in de volgende paragrafen (§9.2.2-4) de bevindingen van die vergelijking proberen te verklaren.

9.2.1 Stilistische volgordevariatie in middeleeuwse bronnen

Om een zicht te krijgen op de timing van de selectie van de groene volgorde [V-VF] in ambtelijke teksten zal ik de gegevens uit deze studie vergelijken met data uit de literatuur. In hoofdstuk vijf (§5.2) is al een beknopt overzicht gegeven van de volgorderesultaten uit de literatuur. In wat volgt zal ik in het bijzonder ingaan op het onderzoek van Burridge (1993) aangezien daar minder formele tekstgenres onderzocht zijn als kruidenboeken, geneeskundige handboeken en recepten (de zogenaamde ‘artesteksten’). De resultaten van De Meersman (1990) en Coussé (2003) zijn minder geschikt voor vergelijking met ambtelijke teksten gezien de heterogenere stilistische samenstelling van beide onderzochte corpora (ambtelijke teksten, artesteksten, kronieken en literair proza).

In het algemeen bleken onze onderzochte ambtelijke teksten tegen het einde van de veertiende eeuw een haast absolute voorkeur voor de groene volgorde [V-VF] te vertonen (vgl. hoofdstuk 5.3). De resultaten van Burridge (1993) geven aan dat de groene volgorde [V-VF] in de artesteksten nooit zo dominant wordt – de rode volgorde [VF-V] blijft in alle onderzochte teksten mogelijk – en dat de tendens naar een voorkeur voor de groene volgorde [V-VF] later blijkt te vallen. Met name in clusters met een voltooid deelwoord blijkt de voorkeur voor de groene volgorde [V-VF] pas in de vijftiende en zestiende eeuw. Toch blijft voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de resultaten van Burridge (1993) gezien het gebrek aan bronnen in bijvoorbeeld de periode 1350-1449. In elk geval hebben ook De Meersman (1990) en Burridge (1993) er ook op gewezen dat de groene volgorde [V-VF] frequenter voorkomt in ambtelijke teksten dan in minder formele tekstgenres.

De tentatieve vergelijking van de volgordevariatie in verschillende middeleeuwse tekstgenres kan verder aangevuld worden met resultaten voor het Middel- en Vroegnieuwhoogduits.⁷⁰ In

⁷⁰ De periodisering van het Middelhoogduits en het Vroegnieuwhoogduits wijkt af van het Nederlands. De grens tussen beide periodes wordt in de Duitse historische taalkunde gelegd omstreeks 1350 (Ebert 1978) terwijl de Middelnederlandse periode doorloopt tot ongeveer 1550 (Van den Toorn e.a. 1997).

de Duitse historische taalkunde bestaat er immers een lange traditie van volgordeonderzoek in de werkwoordclusters in de bijzin met heel wat aandacht voor stilistische variatie. Zo heeft Hammarström (1923) de werkwoordsvolgorde vergeleken in oorkonden van de veertiende tot en met de zestiende eeuw uit de kanselarijen van de keizer, de lokale graven of hertogen, de clerus en de steden met de werkwoordsvolgorde in enkele zestiende-eeuwse volksboeken zoals *Till Eulenspiegel*. Daaruit blijkt dat de keizerlijke kanselarij al vanaf de eerste bronnen een uitgesproken voorkeur heeft voor de groene volgorde [V-VF]. Tegen het einde van de veertiende eeuw is de rode volgorde [VF-V] zelfs helemaal verdwenen, zoals ook het geval is in onze Middelnederlandse oorkonden. In de meer lokale oorkonden uit Hammarströms studie blijft de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] mogelijk tot aan het begin van de zestiende eeuw wanneer de groene volgorde [V-VF] als enige variant overblijft. In volksboeken ten slotte blijft de rode volgorde [VF-V] tot diep in de zestiende eeuw voorkomen, zoals ook in de artesteksten van Burridge (1993). Ebert (1981) stelt eenzelfde ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde vast in middeleeuwse teksten uit de stad Nürnberg. In de stedelijke oorkonden van Nürnberg komt de groene volgorde [V-VF] vrijwel alleen voor vanaf het begin van de veertiende eeuw. In de persoonlijke en zakelijke brieven van de Nürnbergse burgers daarentegen blijft de rode volgorde [VF-V] gebruikelijk tot in de zestiende eeuw. Bies (1996) ten slotte vindt eenzelfde verschil in werkwoordsvolgorde tussen oorkonden, brieven en literaire taal.

Op basis van de eigen vergelijking van werkwoordsvolgorde in oorkonden en artesteksten in het Middelnederlands en de vergelijking uit de Duitse literatuur van de werkwoordsvolgorde in oorkonden, brieven en literair proza in het Middel- en Vroegnieuwhoogduits, kunnen we besluiten dat ambtelijke teksten voorlopen op andere tekstgenres in de selectie van de groene volgorde [V-VF]. De selectie van de groene volgorde [V-VF] is met andere woorden een *top-down* innovatie.

De vroege selectie van de groene volgorde [V-VF] in ambtelijke teksten is in de literatuur in verband gebracht met de invloed van het Latijn op ambtelijke teksten, de verschriftelijking van de volkstaal en de invloed van ambtelijke teksten als norm voor de schrijftaal. Ik zal in wat volgt ingaan op die verklaringen aangezien ze de rol van ambtelijke documenten in de verspreiding van de groene volgorde [V-VF] belichten.

9.2.2 Invloed van Latijnse modellen

Om te beginnen is de voorliefde van ambtelijke teksten voor de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] in verband gebracht met de invloed van het Latijn. Hammarström (1923) argumenteert dat ambtelijke teksten meer dan andere tekstgenres in de middeleeuwen onder de invloed van het Latijn staan. Hij wijst er bijvoorbeeld op dat Latijnse oorkonden model gestaan hebben voor de ambtelijke teksten in de volkstaal en dat heel wat vaste formules teruggaan op een Latijns sjabloon. Ook op het vlak van de werkwoordsvolgorde zou het Latijnse voorbeeld gevolgd zijn in Middelhoogduitse ambtelijke teksten. Hammarström (1923) argumenteert dat het vervoegde werkwoord in het Latijn doorgaans op het einde van de bijzin wordt geplaatst. Onder invloed van de Latijnse woordvolgorde zou de groene volgorde [V-VF] gepromoot zijn in de ambtelijke teksten ten koste van de alternatieve rode volgorde [VF-V] die oorspronkelijk ook in Oudhoogduits voorkwam. Die voorkeur voor de groene volgorde [V-VF] in ambtelijke teksten is vervolgens ook naar andere tekstgenres verspreid. Het scenario van Hammarström vindt bijval in de Duitse syntaxis van Behaghel (1932: §1497). Mauer (1926) gaat dieper in op de Latijnse sjablonen die de werkwoordsvolgorde in het Hoogduits beïnvloed kunnen hebben. Hij veronderstelt dat de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] teruggaat op Latijnse formules als *quod dictum est* ('wat gezegd is') waar het vervoegde werkwoord achterop staat.

Ook voor de Nederlandse werkwoordsvolgorde kan de hypothese van Latijnse invloed van tel zijn. Zo wijst De Vooys (1970: 50) erop dat bij de studie van Middelnederlandse oorkonden rekening gehouden moet worden met de invloed van Latijnse modellen. Burridge (1993: 130-131) gaat in navolging van Mauer (1926) in op de mogelijke invloed van het sjabloon *quod dictum est* bij de selectie van de groene volgorde [V-VF]. Ze merkt op dat vaste uitdrukkingen als *also voorscreven is*, *die voerseit is*, *die te voren gheseyt is* en *als ic voren gheseit hebbe* altijd in de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] voorkomen in artesteksten. Ook in het corpus ambtelijke teksten komt die formule erg vaak voor: zo bevatten 327 van de 1481 (22%) van de *zijn*-clusters uit het ambtelijke corpus een voltooide vorm van de werkwoorden *zeggen* (195), *schrijven* (74), *noemen* (51) en *spreken* (7) waarvan het merendeel gecombineerd is met een bijwoord als *te voren* of het prefix *voor* (vgl. §6.4.3). Voor elke tijdsdoorsnede blijkt het aandeel groene volgorde [PART-VF] in de werkwoordclusters met *zeggen* etc. hoger dan in de andere tweeledige clusters met *zijn*. Toch is het niet zo dat werkwoordclusters met *zeggen* etc. vanaf de eerste ambtelijke teksten uitsluitend in de groene volgorde [PART-VF] voorkomen zoals gesuggereerd is in de Duitse literatuur. In de dertiende en veertiende eeuw zijn in totaal veertien voorbeelden gevonden van clusters met *zeggen* etc. in de rode volgorde [VF-PART], waaronder:

- (1) also hier *es gescreuen* (Gent 1255)
- (2) die te voren *sijn gheseit* (Brugge 1266)
- (3) dat te voren *es ghenoment* (Brugge 1266)
- (4) alsoe alst *es voerscreuen* (Dordrecht 1291)

Het is pas vanaf de vijftiende eeuw dat de groene volgorde [PART-VF] in clusters met *zeggen* etc. absoluut wordt. Ook werkwoordclusters met *zeggen* etc. blijken dus niet af te wijken van de algemene volgordeontwikkeling in *zijn*-clusters en bij uitbreiding alle onderzochte clusters waar de rode volgorde [VF-PART] in de loop van de dertiende en veertiende eeuw verdwijnt ten koste van de groene volgorde [PART-VF]. Hoewel de clusters met *zeggen* etc. voorlopen op de algemene tendens, kunnen we niet stellen dat de introductie noch de selectie van de groene volgorde [PART-VF] in *zijn*-clusters terug te voeren is naar de vertaling van de Latijnse formule *quod dictum est*.

Ook in andere stereotiepe formules in oorkonden is geobserveerd dat de werkwoordsvolgorde in de eerste bronnen niet gefixeerd is en dat pas later één van de beide varianten geselecteerd wordt. Zo beschrijven Marynissen (1999) en Boonen (2005) hoe de formule ‘allen dengenen die dese letteren sien selen’ in het protocol van dertiende-eeuwse oorkonden volgordevariatie vertoont, overeenkomstig met de andere *zullen*-clusters in ons corpus. Naar het einde van de dertiende eeuw treedt er echter toenemende uniformisering van de formule op, zowel in de woordkeuze als in de werkwoordsvolgorde.

De bespreking van de werkwoordsvolgorde in beide formules geeft aan dat Latijnse modellen niet zo woordelijk vertaald werden in de volkstaal zoals gesuggereerd is in de Duitse literatuur.⁷¹ Boonen (2005) geeft een prima overzicht van de manier waarop Utrechtse scribenten uit de dertiende en de veertiende eeuw met het voorbeeld van de Latijnse formules omgingen in volkstalige oorkonden. Doorgaans blijken de Latijnse modellen vrij trouw gevolgd te worden wanneer een woordelijke vertaling in het Nederlands mogelijk is (bv. *anno domini* wordt *int jaer ons heren*). We zien de grootste afwijkingen optreden bij Latijnse formuleringen met grammaticale structuren die in het Middelnederlands niet (meer) voorkomen. Zo wordt het participium futurum in Latijnse formules als ‘universis presentia

⁷¹ Vgl. ook voor het Hoogduits o.a. Schulze (1975) en Prell & Andersen (2004).

visuris vel audituris’ omschreven door een betrekkelijke bijzin met het hulpwerkwoord *zullen* voor de toekomstige tijd zoals ‘aan allen dengenen die dese letteren zullen zien ende horen’. Ten slotte signaleert Boonen (2005) het belang van Franse modellen voor Middelnederlandse oorkonden, zoals in formules als ‘doen verstaen’ die aan het Franse ‘faire à savoir’ schatplichtig zijn.

Naast de directe invloed van Latijnse sjablonen op Middelnederlandse oorkonden, kunnen we ons ook vragen stellen bij de precieze rol die het Latijn speelde in de ontwikkeling van een schrijftraditie in de volkstaal. Hammarström (1923) suggereert dat de verschriftelijking van het Hoogduits diepgaand beïnvloed is door het voorbeeld en het prestige van het Latijn. Het staat natuurlijk vast dat vóór het ontstaan van een schriftelijke traditie in de volkstaal, het Latijn het uitgelezen medium voor schriftelijke communicatie was. In de Lage Landen zien we echter vanaf het einde van de twaalfde eeuw naast het Latijn het gebruik van het Oud-Frans als oorkondetaal opduiken, nog vóór de komst van oorkonden in het Middelnederlands (Van Hoecke 1999, Croenen 1999, 2003, Peersman 2006). De oudste oorspronkelijke ambtelijke tekst in het Middelnederlands is de schepenbrief van Boechoute uit het graafschap Vlaanderen die pas dateert uit het jaar 1249. Na Vlaanderen zien we in de tweede helft van de dertiende eeuw ook het ontstaan van een schrijftraditie in het Middelnederlands in Holland en Zeeland (Burgers 1995). Croenen (1999, 2003) toont aan dat Middelnederlandse oorkonden in het hertogdom Brabant pas een heel stuk later opkomen.⁷² In de Lage Landen moeten we dus naast het Latijn ook rekening houden met de invloed van het Frans op het geschreven Middelnederlands.⁷³ Daarnaast blijkt ook dat de Middelnederlandse oorkondetaal zich vrij los ontwikkelt van de Latijnse traditie. Dat heeft te maken met het feit dat de verschriftelijking van het Middelnederlands samenvalt met de algemene verschriftelijking van de middeleeuwse maatschappij (Burgers 1995, 1999, De Hemptine 1999, Croenen 1999, 2003). In die periode stijgt de totale oorkondeproductie, de activiteiten van bestaande kanselarijen van de geestelijkheid en de adel worden in toenemende mate geprofessionaliseerd en nieuwe schrijfcentra ontwikkelen zich in steden en landelijke centra. Het zijn die nieuwe kanselarijen die erg snel van het Latijn naar het Middelnederlands overstappen of zelfs van meet af aan in de volkstaal beginnen te schrijven. Croenen (1999) brengt die tendens in verband met het gebrek aan traditie van de schrijfactiviteit in het Latijn en de geringe afstand tussen de rechtshandeling van de lokale schepenbanken en de schriftelijke neerslag ervan.

Samenvattend is de invloed van Latijnse formules op Middelnederlandse oorkonden minder omvattend dan bijvoorbeeld Mauer (1926) heeft gesuggereerd. Hoewel de Latijnse formules zeker model gestaan hebben voor de meeste vaste formules in Middelnederlandse oorkonden, bestaat er bij de vorming van die formules heel wat initiële variatie die pas later afneemt onder invloed van een groeiende normering van de geschreven volkstaal. Prell & Andersen

⁷² In het Nederlandse taalgebied zien we in het westen eerst de opkomst van het Nederlands in ambtelijke teksten terwijl in het oosten eerst literaire werken in de volkstaal worden neergepend (Goossens 1982).

⁷³ Of we het hoge aandeel rode volgorde [VF-V] in Vlaamse oorkonden in de dertiende en veertiende eeuw kunnen verklaren door de invloed van Franse modellen op de oorkonden, blijft echter even discutabel als het aannemen van Latijnse invloed bij een hoog aandeel groene volgorde [V-VF] zoals in Hoogduitse teksten. Nog meer dan voor het Latijn is onzeker wat het mogelijke volgordemodel was van het Oudfranse Picardische dialect (allicht in toenemende mate een vaste VO-syntaxis met bijhorende rode volgorde [VF-V]) en ook hier rijst het probleem van de relatief vrije verhouding van de Middelnederlandse formules tegenover hun Picardische voorgangers. Bovendien zouden we in Brabant nog een grotere invloed van de Franse sjablonen verwachten gezien de latere verschriftelijking van het Middelnederlands.

(2004) zien de invloed van Latijnse modellen hoogstens als een soort ‘katalysator’ voor de selectie van endogene vormvarianten bij de toenemende uniformisering van de schrijftaal.⁷⁴

9.2.3 Verschriftelijking van het Middelnederlands

In vorige paragraaf is verwezen naar de uniformisering van formules in Middelnederlandse oorkonden in de loop van de dertiende en veertiende eeuw. Die tendens blijkt evenwel niet beperkt te zijn tot formules alleen maar is ook geobserveerd op het vlak van de spelling (De Vries e.a. 1993, Van den Toorn e.a. 1997: 177-178). Zo is in hoofdstuk acht al gewezen op de convergentie van de spelling in Brabantse teksten naar de spellingsconventies uit Vlaanderen (Van Loey 1937). Die uniformisering is typisch voor de beginnende verschriftelijking van een taal (Milroy & Milroy 1999). Na een periode van experimenteren ontwikkelen zich snel enkele schrijfconventies die de oorspronkelijke vormvariatie reduceren. Het spreekt voor zich dat dergelijke opschoonoperaties zich in de eerste plaats richten op typische kenmerken van de geschreven taal zoals spelling en formulering. In het Nederlandse taalgebied hebben de vroege conventies uit Vlaamse schrijfcentra de grootste navolging gekend in de dertiende en veertiende eeuw zoals Van Loey (1937) heeft aangetoond voor spelling en Marynissen (1999) voor het ontstaan van vaste formules. Daarnaast zien we dat lokale uitspraak-eigenaardigheden uit Vroegmiddelnederlandse teksten geweerd worden om een groter lezerspubliek buiten de eigen dialectkring te kunnen bereiken (Janssens & Marynissen 2005). Op die manier ontstaat in de geschreven taal een soort van SUPRA-REGIONAAL TAALGEBRUIK dat lokale verschillen overstijgt.

Hoewel de impact van de verschriftelijking van het Nederlands op de eerste plaats een impact lijkt te hebben op het vlak van de spelling, de vaste formules en het vermijden van uitspraakvariatie, is ook invloed op de werkwoordsvolgorde niet uit te sluiten. In de voorbije hoofdstukken is getoond dat in de dertiende en veertiende eeuw een selectie plaatsvond van de groene volgorde [V-VF] in alle onderzochte clustertypes en alle regio's. Die selectie is in verband gebracht met de transmissie van parallelle taalinterne taalveranderingen maar de reductie van de volgordevariatie kan natuurlijk ook versterkt zijn door de uniformisering van de geschreven taal. Om te beginnen konden schrijvers streven naar het gebruik van een vaste volgordevariant zoals het geval was in de formules en ook nog te observeren valt bij moderne schrijvers van het Nederlands (vgl. het stilistische persistentie-effect in De Sutter 2005: 286). Daarnaast kan de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] ingegeven zijn door het vermijden van eigen dialectkenmerken of het navolgen van de volgorde in prestigieuze schrijfcentra (vgl. exogenisme in Sassen 1963).

9.2.4 Oorkonden als normatief genre

In wat voorafging is voornamelijk gefocust op de selectie van de groene volgorde [V-VF] in ambtelijke teksten. We kunnen ons echter ook de vraag stellen welke rol de ambtelijke teksten gespeeld hebben bij de selectie van de groene volgorde [V-VF] in andere tekstgenres. Uit de informele vergelijking van ambtelijke teksten met artesteksten bleek immers dat de ambtelijke teksten voor leken te lopen in selectie van de groene volgorde [V-VF]. We spreken dan ook van een *top-down* taalverandering.

Hammarström (1923: 6-8) veronderstelt dat de groene volgorde [V-VF] in de kanselarijteksten, en in het bijzonder in de keizerlijke oorkonden, als voorbeeld gediend hebben voor andere

⁷⁴ Voor de middeleeuwen kan men trouwens met moeite van het ‘Latijn’ spreken. Van Uytenfanghe (1999: 33) wijst erop dat het niveau schommelde van klassiek Latijn tot potjeslatijn.

bronnen. Hij onderbouwt zijn hypothese door te wijzen op de grammatica's van zestiende-eeuwse taalgeleerden die het taalgebruik van de keizerlijke kanselarij expliciet als voorbeeld noemen voor 'rechte teutsche sprach'. Ook Ebert (1981: 326) suggereert dat het hoge aandeel groene volgorde [V-VF] in de ambtelijke teksten uit Nürnberg bijgedragen heeft tot de onderdrukking van de rode volgorde [VF-V] in het taalgebruik van individuen. In een latere socio-linguïstische studie heeft Ebert (1998) de verspreiding van de groene volgorde [V-VF] in Nürnberg uitgediept met de analyse van oorkonden, drukwerken, educatieve werken en brieven van mannen, vrouwen en jongeren uit de zestiende eeuw. Hieruit blijkt dat de groene volgorde [V-VF] het minst gebruikt wordt in de persoonlijke brieven van jongeren en vrouwen. Het aandeel groene volgorde [V-VF] in de brieven van jonge mannen neemt toe als ze de school verlaten. Ebert (1998) neemt aan dat het toenemend gebruik van de groene volgorde in het taalgebruik van mannen te verklaren is door hun veelvuldig contact met prestigieuze teksten die een hoog aandeel groene werkwoordsvolgorde [V-VF] vertonen zoals oorkonden en drukwerken, eerst op school en later in hun professionele carrière als koopman of stadsraadslid. Bies (1996) ten slotte noemt de selectie van de groene volgorde [V-VF] in het Hoogduits een *language change from above* met kanselarijteksten als het normatief tekstgenre.

Dergelijk scenario van een *top-down* innovatie is ook voor het Middelnederlands denkbaar, met dat belangrijk verschil dat in Middelnederlandse oorkonden vanaf de vijftiende eeuw de rode volgorde [VF-V] opnieuw in de bronnen verschijnt, terwijl in Hoogduitse teksten de tendens naar meer groene volgorde [V-VF] in die periode net uitgroeit tot een absolute norm in alle tekstgenres. In tegenstelling tot het Duits is de *top-down* verandering in het Nederlands dus niet volledig doorgezet. Mogelijk heeft dat te maken met een verschil in afstand tussen de schrijftaal en spreektaal in het Nederlandse en Duitse taalgebied. Sinds het begin van de zeventiende eeuw functioneert het Hoogduits in het hele Duitse taalgebied als schrijftaal, ook in het noorden waar Nederduitse dialecten worden gesproken (Stöwer 2002). Bovendien heeft de Hoogduitse schrijftaalnorm ook de link verloren met de werkwoordsvolgorde in moderne Hoogduitse dialecten waar nog/opnieuw de rode volgorde [VF-V] mogelijk is (Lötscher 1978, Dubenion-Smith 2008). Tegenwoordig valt zelfs een tendens waar te nemen waar de regionale spreektaal zich lijkt te conformeren naar de 'groene' Hoogduitse schrijfnorm (cf. *Atlas zur deutschen Alltagssprache*⁷⁵). De *top-down* verandering die in de middeleeuwen is ingezet, lijkt met andere woorden dus pas de laatste jaren volledig te zijn doorgezet in het Duits.

9.3 Introductie van de rode volgorde [VF-V]

Na de dominantie van de groene volgorde [V-VF] in de ambtelijke teksten zagen we in hoofdstuk vijf vanaf het begin van de vijftiende eeuw een herintroductie van de rode volgorde [VF-V] in de teksten uit Brabant. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw zien we ook in ambtelijke teksten uit de andere regio's naast de groene volgorde [V-VF] een toenemend gebruik van de rode volgorde [VF-V]. De uniforme volgorde in tweeledige werkwoordclusters wordt dus opgegeven voor nieuwe volgordevariatie in de ambtelijke teksten.

De hernieuwde volgordevariatie in de ambtelijke teksten is verwonderlijk in het licht van de STANDAARDISERING van het Nederlands vanaf de zestiende eeuw (Van den Branden 1956, Peeters 1990, Van der Wal 1995, Van der Sijs 2004). De eerste aanzetten tot uniformisering van de schrijftaal in de middeleeuwen worden immers vanaf dat moment versterkt en leiden

⁷⁵ <http://www.philhist.uni-augsburg.de/lehrstuehle/germanistik/sprachwissenschaft/ada/>

tot de ontwikkeling van een geschreven standaardtaal in de zeventiende eeuw. Op vormelijk vlak wordt standaardisatie gekenmerkt door SELECTIE en CODIFICATIE, wat een reductie aan variatie inhoudt (Haugen 1966). In wat volgt zal ik verder ingaan op het standaardisatieproces van het Nederlands en de hernieuwde volgordevariatie in werkwoordclusters.

De standaardisering van het Nederlands moeten we begrijpen tegen de culturele achtergrond van de renaissance, de reformatie en het opkomend nationaal bewustzijn in de zestiende eeuw in de Lage Landen. Voor de verspreiding van die vernieuwende maatschappelijke ideeën is de moedertaal immers een stuk toegankelijker voor het ruime publiek dan het traditionele Latijn. Dergelijke positieve taalattitude tegenover de volkstaal maakt een FUNCTIE-UITBREIDING van het Nederlands naar nieuwe tekstgenres mogelijk, zoals ook in hoofdstuk vier ter sprake is gekomen. We zien dat het Nederlands ook gebruikt wordt in prestigieuze literaire genres als tragedies, treurgedichten, politieke en religieuze traktaten die voorheen in het Latijn geschreven waren. In tegenstelling tot het Latijn verkeert de volkstaal volgens de humanisten in een staat van verwaarlozing: er gelden geen strikte grammaticale regels en de taal bevat te veel leenwoorden. In de loop van de zestiende en de zeventiende eeuw verschijnen als een reactie hierop de eerste Nederlandse woordenboeken en grammatica's waarin spelling en grammatica geregeld en zo GECODIFICEERD wordt. Hierbij spelen drukkers een pioniersrol aangezien een uniforme schrijftaal een grotere afzetmarkt voor hun drukwerken in het hele taalgebied garandeert. Bij de codificatie wordt op heel wat vlakken van de schrijftaal mogelijke variatie weggezuiverd. Een bekend voorbeeld van de SELECTIE tussen varianten in de schrijftaal is de selectie van het diminutiefsuffix *-je* en vormvarianten in plaats van het alternatieve *-ke* (Van der Sijs 2004: 458-463, Goss & Howell 2006). Hierbij is het niet toevallig dat de vormvariant *-je* een endogene variant is uit de Hollandse koiné die de meeste ingrediënten van de moderne standaardtaal heeft geleverd.

In het licht van de beschreven codificatie en toenemende vormreductie in de schrijftaal is het vreemd dat er (a) volgordevariatie in werkwoordclusters is geïntroduceerd in de vijftiende en zestiende eeuw en (b) dat die volgordevariatie later ook nooit weggezuiverd is. Van der Sijs (2004: 534) geeft aan dat werkwoordsvolgorde geen issue is geweest in taalkundige dan wel normatieve werken tot in de twintigste eeuw. Het eerste oordeel over de volgordevariatie in werkwoordclusters zou volgens Van der Horst (2000) afkomstig zijn uit het boekje *Is dat goed Nederlandsch?* van Charivarius (1940) die zich ten gunste van de rode volgorde [VF-PART] uitspreekt. De afwezigheid van het thema werkwoordsvolgorde in de vroegere normatieve werken kan allicht in verband gebracht worden met het prestige van het Latijn voor de opbouw van de Nederlandse grammatica. Sinds de zestiende eeuw hebben ettelijke taalkundigen gepoogd om de morfologische rijkdom van het Latijn in het Nederlands te (her)introduceren. Zo is voor het Nederlands het bestaan van vier tot zes naamvallen verdedigd in overeenstemming met het Latijn ondanks de verregaande deflexie van de taal sinds de middeleeuwen (Van der Sijs 2004: 441-445). Op het vlak van de woordvolgorde daarentegen is het Nederlands complexer dan het Latijn dat in principe een vrije woordvolgorde kent. Het fenomeen van volgordevariatie mag dan wel bijzonder zijn in het licht van de relatief vaste woordvolgorde in het Nederlands, in vergelijking met de vrije woordvolgorde in het Latijn is het veeleer de norm dan de afwijking.

9.4 Selectie van de rode volgorde [VF-V]

In wat volgt zal ik nagaan in welke mate de selectie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] vanaf de vijftiende eeuw een taalverandering is die ondersteund is door de norm (*top-down*) dan wel een innovatie is die eerst in meer informele tekstgenres ontstaan is en pas later in de formele tekstgenres doordringt (*bottom-up*).

In hoofdstuk drie is gesignaleerd dat de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] in het moderne Nederlands een stilistisch gemarkeerde variant is die typisch gebruikt wordt in formele genres zoals krantenartikels, juridische teksten en vakteksten. Bovendien lijkt de rode volgorde [VF-PART] in de laatste halve eeuw ook aan een opmars bezig in dergelijke formele tekstgenres.

Zo heeft De Schutter (1964) de werkwoordsvolgorde geïnventariseerd van een tiental romans uit de jaren vijftig. Hierbij telde hij 43% rode volgorde [VF-PART] op 2284 clusters met een voltooid deelwoord tegenover 88% rode volgorde [VF-INF] op 1412 clusters met een infinitief. In recentere studies van de werkwoordsvolgorde in meer formele genres is een parallel verschil in frequentie tussen clusters met een voltooid deelwoord en een infinitief opgetekend, alleen ligt het aandeel rode volgorde [VF-V] in alle clusters beduidend hoger. De Sutter (2005) telt in een hedendaags krantencorpus maar liefst 70% rode volgorde [VF-PART] op 2390 clusters met een voltooid deelwoord. Ook Arfs (2007a) treft 72% rode volgorde [VF-PART] aan in 3642 clusters met een voltooid deelwoord in een corpus met erg formele teksten zoals krantenartikels, juridische teksten en vakteksten. Voor clusters met een infinitief rapporteert Taeldeman (2005) dan weer een haast complete dominantie van de rode volgorde [VF-INF] (98 tot 100%) in hedendaags formeel taalgebruik uit de verschillende media (tv-journaalteksten, radionieuwsteksten en tijdschriftartikels). De tendens naar meer rode volgorde [VF-V] blijkt niet enkel uit de vergelijking van verschillende corpusstudies, maar wordt ook bevestigd door longitudinaal onderzoek van werkwoordsvolgorde in tv-journaals vanaf de jaren vijftig (Laurent 2003) en de vergelijking van de frequentie van de rode en groene volgorde in tijdschriftartikels uit 1975 vs. 2002 (Triest 2004).

Samenvattend lijkt er in het moderne Nederlands een opmars van de rode volgorde [VF-PART] aan de gang in voornamelijk formele genres. De Schutter (2005: 99) ziet die tendens als een *top-down* verandering waarbij de rode volgorde [VF-PART] gepromoot wordt als een ‘betere’ of meer prestigieuze variant:

In dit artikel ga ik er, net als in de vorige van mijn hand, van uit dat een eventuele verandering in voorkeur voor een van de alternanten het gevolg is van een extern ingrijpen in het keuzeproces: doordat vooral door de media de volgorde aux-*vd* als “beter” wordt aangeprezen, krijgt het alternatief daar, maar door navolging ook in ander taalgebruik, minder kansen dan vroeger.

Het is de vraag of die tendens beperkt is tot de laatste halve eeuw of dat de rode volgorde [VF-V] al sinds de introductie een prestigieuze variant is die *top-down* verspreid wordt in het Nederlands. In hoofdstuk acht is alvast een mogelijk scenario geschetst hoe de rode volgorde [VF-PART] tijdens het koinéïzatieproces in de zeventiende-eeuwse Hollandse steden van een regionale volgordevariant uit Brabant tot een stilistisch gemarkeerde variant kon evolueren in de standaardtaal.

Om een antwoord te zoeken op de vraag of selectie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] vanaf de vijftiende eeuw een taalverandering is die ondersteund wordt door de norm, zal ik de overlappende volgorderesultaten voor het ambtelijke en het narratieve corpus uit hoofdstuk vijf met elkaar vergelijken voor de periode van 1575 tot 1800. Ik ga er hierbij van uit dat de

ambtelijke teksten een formeler genre zijn dan de narratieve teksten en dat ze vroeger het gebruik van de rode volgorde [VF-V] zullen tonen bij een *top-down* verandering. Om de regionale herkomst van de verschillende teksttypen stabiel te houden, zal ik enkel ambtelijke teksten uit Holland in beschouwing nemen. In het corpus met narratieve teksten zijn alle auteurs immers geboren en getogen Hollanders (zie hoofdstuk vier).

In de Hollandse teksten uit het ambtelijke corpus wordt de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] aan het begin van de zestiende eeuw geïntroduceerd. Tegen het laatste kwart van de zestiende eeuw, het moment vanaf wanneer we ook beschikken over de narratieve teksten, vertonen al 32% (20/62) van de werkwoordclusters uit de ambtelijke teksten de rode volgorde [VF-V]. In de eerste narratieve teksten uit dezelfde periode bedraagt het aandeel rode volgorde [VF-V] een vergelijkbare 35 procent (52/149). De volgordedistributie in beide corpora wijkt voor de periode 1575-1599 niet significant van elkaar af ($\chi^2 = 0.14$, $df = 1$, $p = 0.71$). In de latere tijdsdoorsneden zien we de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] in frequentie toenemen in de Hollandse ambtelijke teksten. In de narratieve teksten daarentegen blijft de distributie van de rode en de groene volgorde opvallend stabiel tot het einde van de achttiende eeuw.

De uiteenlopende voorkeur voor de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] weerspiegelt allicht de socio-linguïstische verspreiding van de innovatie. Het lijkt erop dat de rode volgorde [VF-V] al van haar introductie af een prestigieuze variant is die – net zoals vandaag – voorbehouden lijkt voor formele tekstgenres zoals ambtelijke teksten en slechts stap voor stap in minder formele narratieve teksten overgenomen wordt.

In hoofdstuk vijf zijn ook grote individuele verschillen gesignaleerd in de voorkeur voor de rode volgorde [VF-V] in de narratieve teksten. Terwijl de meeste auteurs een uitgesproken voorkeur voor de groene volgorde [V-VF] vertonen (bv. Jacobsz 84%, Hooft 85%, Orlers 78% groene volgorde [V-VF]), wisselen andere auteurs in hun teksten dan weer frequent de groene met de rode werkwoordsvolgorde af (bv. Coornhert 64%, De Groot 45% rode volgorde [VF-V]). De schrijvers onderscheiden zich met andere woorden door de mate waarin ze de rode volgorde in hun teksten toelaten. Het zou interessant zijn om uit te zoeken of de voorkeur voor de rode volgorde [VF-V] van een auteur samenhangt met zijn socio-linguïstische profiel. Helaas is het corpus narratieve teksten niet voldoende socio-linguïstisch gediversifieerd om op die vraag te kunnen ingaan. De meeste auteurs in het corpus zijn immers mannen van middelbare leeftijd met een hogere sociale status. Bovendien zijn er per auteur ook te weinig data voorhanden om zinvolle uitspraken te doen over hun individuele volgordevoorkeuren.

Toch kan de individuele voorkeur voor de rode volgorde [VF-V] wel gedemonstreerd worden aan de hand van de casestudies van Sassen (1963) en Verbeeck (1971) die in het oeuvre van respectievelijk de negentiende-eeuwse auteurs Potgieter en Conscience een toename van het gebruik van de rode volgorde [VF-V] gesignaleerd hebben.

Zo rapporteert Sassen (1963: 14) dat het aandeel rode volgorde [VF-V] in clusters met een voltooid deelwoord in het proza van Potgieter in de loop van dertig jaar toeneemt van ongeveer dertig procent tot 96%, met een duidelijke wending omstreeks 1840. Sassen schrijft die overgang van groene naar rode volgorde toe aan een verandering in Potgieters schrijfstijl zoals die in de literaire kritiek is onderscheiden. In zijn vroege werken blijkt Potgieters in een stijl te schrijven die nauw aansluit bij het ‘natuurlijke spreken’ terwijl hij op latere leeftijd steeds meer aandacht gaat besteden aan vormcultuur. De overgang van zijn zogenaamde jeugdstijl naar zijn volwassen stijl blijkt samen te vallen met de overgang van de groene naar rode volgorde, zo omstreeks 1840. Sassen (1963: 14) besluit dan ook met: “in het natuurlijk

spreekt overweegt de groene volgorde, toenemende vormcultuur correleert met een toenemend percentage rood.”

Verbeeck (1971) observeert een gelijkaardige tendens in het werk van Hendrik Conscience. Terwijl in een vroeg werk als *In 't Wonderjaer* (1837) de rode volgorde [VF-V] erg zeldzaam is, stijgt dit aandeel in *De Boerenkrijg* (1853) tot een evenwichtige verhouding met de groene volgorde [V-VF]. In het late werk *De schat van Felix Roobeek* (1878) is de rode volgorde [VF-V] zelfs bijna de enig mogelijke volgordevariant geworden. Daarnaast citeert Verbeeck ook voorbeelden uit herdrukken van vroege werken waarbij Conscience de oorspronkelijke groene volgorde door de rode tegenhanger heeft vervangen.

De studie van de werkwoordsvolgorde in het oeuvre van twee auteurs lijkt aan te tonen dat de auteurs, naarmate ze een gevestigd schrijver worden, meer en meer de rode volgorde [VF-V] beginnen te gebruiken. Die tendens kan om te beginnen natuurlijk te maken hebben met de stijgende voorkeur voor de rode volgorde [VF-V] die in negentiende-eeuwse narratieve teksten geobserveerd is in Holland. Het feit echter dat het gebruik van de rode volgorde [VF-V] pas toeneemt in latere werken en dat het verhoogde gebruik ervan een bewuste keuze lijkt van de auteur, wijst er sterk op dat de rode volgorde [VF-V] een volgordevariant is die tot een hoger register hoort, zoals dat vandaag ook nog het geval is. De verspreiding van de rode volgorde [VF-V] is in dat opzicht een *top-down* verandering waarbij sprekers om sociale redenen, als bijvoorbeeld prestige, varianten in hun volwassen taalgebruik gaan incorporeren. Dat houdt evenwel niet per se in dat de rode werkwoordsvolgorde [VF-V] een exogene volgordevariant is, zoals Sassen (1963) suggereert. In het geval van Potgieter kan het latere gebruik van de rode volgorde [VF-V] inderdaad gezien worden als een exogene reflex tegen de groene volgorde [V-VF] uit zijn geboortestad Zwolle. Voor Conscience moet de rode volgorde [VF-V] dan weer een endogene variant zijn geweest die hij kende uit het Antwerpse dialect van de negentiende eeuw (Van den Berg 1949, Coussé & De Vogelaer 2006).

9.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht of de volgordevariantie in het corpus ambtelijke teksten gezien moet worden als een instantie van een *top-down* dan wel een *bottom-up* taalverandering. Om te beginnen bleek de selectie van de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] in ambtelijke teksten uit de dertiende en veertiende eeuw voor te lopen in de tendens naar meer groene volgorde [V-VF] in vergelijking met bestaande data uit de secundaire literatuur. Dat timingsverschil tussen verschillende tekstgenres wijst op een *top-down* verspreiding van de groene volgorde [V-VF]. De vroege selectie van de groene werkwoordsvolgorde [V-VF] in de ambtelijke teksten is in voornamelijk de Duitse literatuur in verband gebracht met de invloed van het Latijn op ambtelijke teksten, de verschriftelijking van de volkstaal en de invloed van ambtelijke teksten als norm voor de schrijftaal. Na kritische evaluatie bleken die hypothesen ook van toepassing op de Middel nederlandse ambtelijke documenten, hoewel toch ook de nodige nuanceringen op zijn plaats waren. De selectie van de rode volgorde [VF-V] dan weer leek ook gepaard te gaan met een stilistische differentiatie. In hoofdstuk acht is getoond hoe de oorsprong van de standaardtaal in de Hollandse koiné uit de zestiende en zeventiende eeuw verantwoordelijk gehouden kan worden voor het formele karakter van de rode volgorde [VF-V]. In dit hoofdstuk is verder getoond hoe de rode volgorde [VF-V] vanaf de zeventiende eeuw als formele variant het eerst in ambtelijke teksten aan een opmars begint en hoe negentiende-eeuwse schrijvers de rode volgorde [VF-V] als prestigieuze variant in hun taalgebruik integreren.

Hoofdstuk 10

Conclusie

10.1 Inleiding

Het uitgangspunt van deze studie is de volgordevariatie in tweeledige werkwoordclusters met een voltooid deelwoord in de moderne Nederlandse bijzin. In de neerlandistische literatuur is beschreven hoe er een principiële keuzevrijheid bestaat tussen de ‘groene volgorde’ voltooid deelwoord – persoonsvorm [PART-VF] en de ‘rode volgorde’ persoonsvorm – voltooid deelwoord [VF-PART] in de bijzin.

In deze studie stond de vraag centraal of de volgordevariatie in tweeledige werkwoordclusters met een voltooid deelwoord in de Nederlandse bijzin een momentopname is in een proces van taalverandering waarbij de rode dan wel de groene werkwoordsvolgorde in concurrentie staat met de alternatieve volgordevariant.

Om die vraag te beantwoorden werd in deze studie een uitvoerig corpusonderzoek gevoerd naar de werkwoordsvolgorde in teksten vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw om zo de ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde vanaf de vroegste bronnen in het Middelnederlands tot het hedendaagse Nederlands ononderbroken te kunnen traceren. Met teksten uit liefst acht opeenvolgende eeuwen onderscheidt deze studie zich van vergelijkbare diachrone studies die zich tot nog toe beperkt hebben tot de studie van het Middelnederlands alleen en/of het vroege Nieuwnederlands van de zeventiende eeuw (o.a. De Meersman 1990, Burridge 1993). Zowel de werkwoordsvolgorde in clusters met *hebben*, *zijn* of *worden* + voltooid deelwoord is geïnventariseerd als de volgorde in clusters met *zullen* + infinitief in de bijzin. In totaal werden 6008 tweeledige werkwoordclusters betrokken in de studie.

Aan het einde van deze studie is het mogelijk om de historische wortels van de hedendaagse volgordevariatie bloot te leggen en een plausibel scenario van taalverandering te schetsen dat tot de synchrone volgordevariatie zou kunnen leiden. In wat volgt zal ik voor de verschillende fases in de ontwikkeling van de werkwoordsvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands de belangrijkste bevindingen van deze studie op een rijtje zetten.

10.2 Scenario van veranderende werkwoordsvolgorde

10.2.1 Oorspronkelijke volgordevariant

In de vroegste bronnen van deze studie uit de tweede helft van de dertiende eeuw blijkt de rode volgorde [VF-PART] naast de groene volgorde [PART-VF] voor te komen. Op basis van de onderzochte documenten valt dus niet uit te maken of één van beide volgordevarianten ouder of oorspronkelijker is dan de andere in het Nederlands. Vergelijking met nog oudere teksten in het Oudnederlands, het Oudengels en het Oudhoogduits uit de vakliteratuur toont echter dezelfde volgordevariatie tussen de rode en de groene werkwoordsvolgorde. Op basis van die gegevens moeten we dan ook besluiten dat de rode en de groene werkwoordsvolgorde in het corpus oorspronkelijke volgordevarianten zijn van het Nederlands.

10.2.2 Selectie van de groene volgorde [PART-VF]

In de onderzochte teksten uit de dertiende en de veertiende eeuw blijkt de groene volgorde [PART-VF] gradueel in frequentie toe te nemen ten koste van de rode volgorde [VF-PART]. Tegen de vijftiende eeuw blijft in het corpus nog slechts een beperkt residu van clusters met de rode volgorde [VF-PART] over en is de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] geselecteerd als dé dominante volgordevariant. Die diachrone tendens kan worden geïnterpreteerd als een taalveranderingsproces waarbij een oud – en allicht ook een oorspronkelijk – variatiepatroon in de taal genivelleerd wordt ten voordele van één enkele variant.

De diachrone tendens kan in verband gebracht worden met de semantische ontwikkeling van clusters met een voltooid deelwoord en met de positie van focusgeschikte constituenten in de bijzin in de loop van de dertiende en de veertiende eeuw. Werkwoordclusters met de rode volgorde [VF-PART] komen typisch voor in bijzinnen waar het direct object in de focuspositie achter de werkwoordcluster staat. Ter illustratie worden hier enkele zinnen uit het corpus gegeven:

- (1) dat die van sente ians huus in ghent **hebben ghegheven** i cort ghemet lants in zaemslacht ter iden in dockinpolre an de suut side den groude pit Den ghasthuse van ghent iaer lix omme xi sol herflic (Gent 1280)
- (2) dat wij **hebben ghesien** eens hedels mans lettren heren florens sgrauen van holland beseghelt met sinen seghele ongheblameers ende wel sprekende in desen woerden (Dordrecht 1294)

De correlatie van de rode volgorde [VF-PART] en extrapositie kan verklaard worden door het streven naar adjacentie van het participium met het direct object. In de vroegste bronnen van het corpus blijken immers de werkwoordclusters met een voltooid deelwoord minder dan vandaag als een perfectieve of passieve constructie te functioneren. De werkwoordclusters uit zinnen (1) en (2) zijn in oorsprong object-resultatieve constructies waarbij het resultaat van de werking, die in het participium genoemd is, op het direct object inwerkt. Bij een resultatieve interpretatie van zinnen (1) en (2) is er een nauwe semantische band tussen het participium en het direct object die iconisch door hun adjacentie wordt weerspiegeld.

In de loop van de middeleeuwen groeit evenwel het aantal contextuele indicaties in het corpus dat clusters met een voltooid deelwoord steeds frequenter geïnterpreteerd worden als moderne perfectieve en passieve constructies. De werkwoordclusters ontwikkelen met andere woorden naast hun oorspronkelijke resultatieve interpretatie ook een saillante werkingsinterpretatie. In de clusters met een perfectieve of een passieve interpretatie ligt de nadruk niet langer op het resultaat in het heden van de werking in het verleden maar op de werking zelf in het verleden. Die tendens zorgt ervoor dat de nauwe semantische band tussen het participium en het direct object op de achtergrond komt, waardoor ook de adjacentie van het participium en het direct object niet langer gemotiveerd wordt.

In de teksten uit de veertiende eeuw kan inderdaad geobserveerd worden dat het participium steeds minder in de buurt van het achtergeplaatste object wordt geplaatst. De focusneutrale groene volgorde [PART-VF] wordt nu in steeds meer contexten gebruikt waar eerst de rode volgorde [VF-PART] sterk stond. Tegen het einde van de veertiende eeuw is het gebruik van de groene volgorde [PART-VF] veralgemeend in alle syntactische contexten.

Bovenstaande verklaring voor de selectie van de groene volgorde [PART-VF] kan ook zinvol in verband gebracht worden met de volgordeverschillen die in de dertiende en de veertiende eeuw tussen de verschillende clustertypes met een participium bestaan. In het corpus blijken

meer bepaald clusters met *hebben* en een participium een grotere voorkeur voor de rode volgorde [VF-PART] te hebben dan clusters met *zijn* en een participium in de dertiende en veertiende eeuw. In wat voorafging is geargumenteed dat de rode volgorde [VF-PART] correleert met de extrapositie van focusgeschikte constituenten en in het bijzonder van het direct object. Nu blijken enkel de clusters met *hebben* en een participium voor te komen met een direct object. Clusters met *zijn* en een participium daarentegen zijn louter met een subject gecombineerd dat als het topic van de zin zelden in focus geplaatst wordt. In de *zijn*-clusters ontbreekt dan ook de motivatie om het participium naar achteren te verplaatsen, zodat we er al vanaf de vroegste bronnen meer groene volgorde [PART-VF] hebben dan in *hebben*-clusters.

Daarnaast kan het hogere aandeel groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord ook in verband gebracht worden met de volgorde van constructies met *zijn* en een copulatief gezegde of een plaatscomplement waar het vervoegde werkwoord *zijn* al vroeg achtergeplaatst is. Uit de volgende corpuszinnen blijkt de parallelle volgorde in de werkwoordclusters met *zijn* en een voltooid deelwoord (zinnen 3 tot 5) en de constructies met een copulatief gezegde (zinnen 6 tot 8):

- (3) die nv niewelinghe **gheleghet es** bi der port ter Dubbelen ward (Dordrecht 1281)
- (4) dair dese scepen brief duer **ghesteken is** (Leiden 1356)
- (5) dair aen hem **bedeelt was** by doode sijns vaders voirsz (Dordrecht 1462)
- (6) dat wij sculdich **sijn** voer die ghemeene stede Ghysebrechte verwijfghoeden sone Tien pont
brabandere (Dordrechte 1287)
- (7) die meestriggen ende die meesters **sin** (Gent 1271)
- (8) soe dat mede tegen die kueren ende statuten van der stede **is** (Leiden 1484)

Die overeenkomstige woordvolgorde kan in verband gebracht worden met de oorspronkelijke resultatieve interpretatie van de clusters met *zijn* en participium die semantisch dicht aansluit bij de toestandsinterpretatie van copulatieve constructies.

De verklaring voor de selectie van de groene volgorde [PART-VF] kan daarenboven ook met de geografische verspreiding van de werkwoordsvolgorde in de dertiende en de veertiende eeuw in verband gebracht worden. In clusters met *zijn* en een participium blijkt de selectie van de groene volgorde [PART-VF] niet af te wijken naargelang van de regionale herkomst van de teksten. In clusters met *hebben* en een participium blijkt er wel een timingsverschil te zijn in de onderzochte teksten uit Vlaanderen, Brabant en Holland. In de Hollandse teksten is de selectie van de groene volgorde [PART-VF] vroeger afgerond dan in de Brabantse en vooral in de Vlaamse teksten. Dat geografische verschil kan toegeschreven worden aan een verschillende timing in de semantische ontwikkeling van de clusters met een participium in de onderzochte dialectstreken. Als we voor Holland aannemen dat de werkingsinterpretatie er het eerst tot ontwikkeling is gekomen, dan verdwijnt daar ook het eerst de motivatie om het voltooid deelwoord in de buurt van het direct object in extrapositie te plaatsen. Op die manier vindt de werkwoordsvolgorde in de *hebben*-clusters er snel aansluiting met de groene volgorde [PART-VF] in *zijn*-clusters waar de plaatsing van het voltooid deelwoord weinig beïnvloed wordt door adjacentie met focuselementen. Als in Vlaanderen de werkingsinterpretatie langer op zich laat wachten, dan blijft ook de semantisch sterke band tussen het participium en het direct object langer intact, zodat de motivatie om de rode volgorde [VF-PART] toe te passen ook langer blijft bestaan. Naast die taalinterne motivatie voor de geografische verschillen in de teksten uit de dertiende en de veertiende eeuw mag ook de mogelijkheid niet uitgesloten worden dat de naburige regio's elkaars werkwoordsvolgorde tot op zeker hoogte beïnvloed hebben.

Ten slotte kan de diachrone tendens waarbij de oorspronkelijke variatie tussen de rode en de groene volgorde opgeheven of genivelleerd wordt ten voordele van de groene volgorde [PART-VF] ook aan taalexterne factoren toegeschreven worden. De vroegste teksten in het corpus zijn ambtelijke teksten zoals oorkonden of statuten die meer dan andere tekstgenres gevoelig zijn voor normering en uniformisering. Voor de dertiende en de veertiende eeuw is in de literatuur beschreven hoe oorkonden een groeiende uniformiteit in spelling en ook in woordkeuze gaan vertonen met de stijgende productie van oorkonden in de volkstaal. Het is mogelijk dat ook de plaatsingsvrijheid van werkwoorden in de bijzin onder invloed van die uniformisering in de oorkonden opgeheven is ten voordele van één volgordevariant. Allicht heeft die tendens tot uniformisering de taalinterne motivatie om de rode volgorde [VF-PART] steeds minder te gaan gebruiken alleen maar versterkt.

10.2.3 Dominantie groene volgorde [PART-VF]

In de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw is de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] dé dominante volgorde in het corpus historische teksten. De groene volgorde [PART-VF] is dan ook een neutrale volgordevariant die niet correleert met enige contextueel kenmerk of met een of ander betekenisverschil.

10.2.4 Introductie van de rode volgorde [VF-PART]

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw wordt de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] weer geïntroduceerd in de onderzochte teksten. Op die manier maakt de gefixeerde groene volgorde [PART-VF] uit de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw plaats voor een hernieuwde volgordevariatie waarbij de groene volgorde [PART-VF] concurrentie krijgt van de opkomende rode werkwoordsvolgorde [VF-PART]. De rode volgordevariant [VF-PART] neemt in de loop van de volgende eeuwen verder gradueel in frequentie toe ten koste van de groene volgordevariant [PART-VF]. Tegen het einde van de twintigste eeuw overtreft de rode volgorde [VF-PART] ruimschoots de groene volgordevariant [PART-VF] in frequentie in de onderzochte romans uit het corpus. De moderne volgordevariatie tussen de groene en rode volgorde kan op basis van de beschikbare corpusgegevens dus als de synchrone reflex gezien worden van een taalverandering waarbij de rode volgorde [VF-PART] in concurrentie is getreden met de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF].

De introductie van de rode volgorde [VF-PART] in de bronnen kan in verband gebracht worden met opnieuw de semantische ontwikkeling van de werkwoordclusters met een participium en de plaatsing van focusgeschikte constituenten in de bijzin in de loop van de middeleeuwen. In het onderzochte corpus verdwijnt in de loop van de vijftiende eeuw de mogelijkheid om de nominale medespelers in extrapositie te plaatsten. Op die manier wordt de focuspositie achter de werkwoordcluster beperkt tot voornamelijk veeleer complexe elementen zoals bijzinnen of voorzetselconstituenten precies zoals in het moderne Nederlands. Die ontwikkeling heeft tot gevolg dat nominale constituenten in de bijzin niet meer benadrukt kunnen worden als zinsfocus via extrapositie. Ik veronderstel dat de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] daarop de focusgemarkeerde rol van extrapositie heeft overgenomen om de focusstatus van nominale constituenten binnen de tang te blijven benadrukken. Die hypothese wordt aannemelijker als we teruggrijpen naar enkele ontwikkelingen uit de vorige paragraaf.

In wat voorafging is getoond hoe de rode volgorde [VF-PART] in de dertiende en de veertiende eeuw correleert met de extrapositie van focusgeschikte constituenten. Ik neem hier aan dat het frequente gebruik van de rode volgorde [VF-PART] in dergelijke focuscontexten geleid heeft tot het routiniseren van een secundaire betekenis van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART]

als focusgemarkeerde volgorde. In de historische taalkunde staat dergelijk proces waarbij de prototypische gebruikscontext van een constructie deel gaat uitmaken van de betekenis van die constructie bekend als een pragmatische implicatuur (Traugott 1982, Traugott & König 1991). Daarnaast is in wat voorafging getoond hoe in de loop van de veertiende eeuw de motivatie om het voltooid deelwoord in de buurt van het direct object te plaatsen verdwijnt met de ontwikkeling van een saillante werkingsinterpretatie. Die tendens kan ervoor gezorgd hebben dat de geconventionaliseerde betekenis van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde volgorde na verloop van tijd zelfs de dominante betekenis van de rode volgorde [VF-PART] is geworden.

Als nu in de loop van de vijftiende eeuw de mogelijkheid om nominale constituenten in focus te plaatsen achter de werkwoordcluster verdwijnt, dan kan de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde volgorde ingezet worden om toch de focusstatus van de nominale constituent binnen de tang te blijven benadrukken. Op die manier wordt de rode volgorde [VF-PART] op basis van haar secundaire betekenis ingezet in contexten waar de rode volgorde [VF-PART] in oorsprong niet voorkwam. Het hernieuwde gebruik van de rode volgorde [VF-PART] op basis van de secundaire betekenis wordt in de literatuur regrammaticalisatie (Greenberg 1991) of exaptatie (Lass 1997) genoemd. Het proces komt voor bij constructies waarvan de oorspronkelijke gebruiksmotivatie in de loop der tijd weggevallen is en die nog als een residu in de taal overblijven. De in onbruik geraakte constructies worden op die manier als het ware ‘gerecycleerd’ in de taal en beginnen aan een tweede nieuw leven.

Die verklaring kan zinvol in verband gebracht worden met de regionale variatie bij de selectie van de rode volgorde [VF-PART] in het corpus. In de onderzochte teksten uit Brabant blijkt de rode volgorde [VF-PART] na een relatief korte periode met een dominante groene volgorde [PART-VF] al vanaf het begin van de vijftiende eeuw opnieuw te worden geïntroduceerd. In teksten uit Holland en uit Vlaanderen blijft de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] veel langer de dominante volgorde en wordt de rode volgordevariant [VF-PART] pas vanaf het einde van de zestiende eeuw geïntroduceerd. Die verschillende regionale timing van de introductie van de rode volgorde [VF-PART] kan erop wijzen dat de exaptatie van de rode volgorde [VF-PART] het eerst in Brabant is voltrokken en dat het hernieuwde gebruik dan later via diffusie naar de dialectstreken Vlaanderen en Holland is verspreid.

Het diffusiescenario maakt om te beginnen aannemelijk waarom de rode volgorde [VF-PART] in teksten uit Holland en uit Vlaanderen zo laat na het frequente gebruik van de rode volgorde [VF-PART] (eind 14de eeuw) en het verdwijnen van de extrapositie van nominale constituenten (vanaf 15de eeuw) weer in de teksten opduikt. Het is moeilijk om hier nog de werking van exaptatie aan te nemen, zoals in Brabant. Als we aannemen dat de rode volgorde [VF-PART] in beide regio's via taalcontact overgenomen is, dan hoeven we echter het proces van exaptatie niet aan te nemen om er de introductie van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] te verklaren.

Daarnaast kan diffusie ook inzichtelijk maken waarom de rode volgorde [VF-PART] in het Standaardnederlands een stilistisch gemarkeerde volgordevariant is die typisch gebruikt wordt in formele tekstgenres als journalistieke of wetenschappelijke teksten. Het is bekend dat het Standaardnederlands zijn wortels heeft in de Hollandse volkstaal uit de late zestiende en de zeventiende eeuw. In de Hollandse steden heeft zich in die periode een omgangstaal gevormd waarbij het lokale dialect vermengd werd met invloeden van de vele immigranten uit het zuiden en het oosten van het taalgebied. Op het vlak van de werkwoordsvolgorde kan de confrontatie van een dominante groene volgorde [PART-VF] in de Hollandse volkstaal met de

innovatieve rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] van de Brabantse immigranten leiden tot de introductie van de rode volgorde [VF-PART] in Holland aan het einde van de zestiende eeuw. Na verloop van tijd wordt het aantal regionale varianten in dergelijke contactsituaties typisch gereduceerd, zodat een stabiele koiné ontstaat. We zien echter in de Hollandse teksten van de zeventiende eeuw geen volledige selectie van de rode dan wel de groene volgorde. Hoewel de rode volgorde [VF-PART] in alle clustertypes in frequentie toeneemt blijft de groene volgorde [PART-VF] nog steeds mogelijk. Regionale varianten kunnen bij de vorming van een koiné echter ook geïntegreerd worden in de taal als sociaal gemarkeerde of stilistische varianten. Die reallocatie kan ook plaatsgevonden hebben bij de rode en groene volgorde waar regionale volgordevarianten geherinterpreteerd zijn als stilistische varianten.

10.3 Implicaties voor de synchrone volgordevariatie

Uit wat voorafging blijkt dat de hedendaagse volgordevariatie in de clusters met een voltooid deelwoord gezien kan worden als een momentopname in een taalverandering waarbij de rode volgorde [VF-PART] sinds de tweede helft van de zestiende eeuw in concurrentie is getreden met de groene volgorde [PART-VF]. Ik zal in wat volgt de implicaties van die analyse voor het moderne Nederlands kort op een rijtje zetten.

10.3.1 Groene volgorde [PART-VF] als de basisvolgorde

In deze studie is getoond dat de groene volgorde [PART-VF] in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw dé dominante volgorde is geweest in het onderzochte corpus. Gezien de afwezigheid van volgordevariatie moet de groene volgorde [PART-VF] een volstrekt NEUTRALE volgordevariant geweest zijn die niet kon correleren met de of andere contextuele variabele of met enig betekenisverschil. Ik veronderstel dat met de introductie van de rode volgorde [VF-PART] in de tweede helft van de zestiende eeuw de groene volgorde [PART-VF] de neutrale volgordevariant is gebleven in het Nederlands.

Die diachrone analyse kan verklaren waarom de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] in de neerlandistische literatuur zo frequent geanalyseerd is als een soort basisvolgorde. Zo noemt Sassen (1963) de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF] een ‘endogene’ volgordevariant waarvan taalgebruikers zich willen distantiëren in verzorgd taalgebruik. Van der Horst (1993) vindt de groene volgorde [PART-VF] dan weer een ‘neutrale’ volgordevariant die de precieze semantische interpretatie van de werkwoordclusters met een participium in het midden laat. De Sutter e.a. (2005) en De Sutter (2005) zien de groene volgorde [PART-VF] dan weer als een ‘basisvolgorde’ waarop sprekers terugvallen in communicatieomstandigheden met een hoge productiedruk zoals in gesproken dialogen. De Sutter (2007) ten slotte verwijst naar de groene volgorde [PART-VF] als een ‘basisvolgorde’ die sprekers kiezen als de mentale verwerking van de zin erg zwaar is.

10.3.2 Rode volgorde [VF-PART] als een focusgemarkeerde variant

De introductie van de rode volgorde [VF-PART] in de tweede helft van de zestiende eeuw werd in deze studie gepresenteerd als een antwoord op het verdwijnen van nominale argumenten in extrapositie. Om toch de focusstatus van de nominale constituent binnen de tang te blijven benadrukken, wordt de rode volgorde [VF-PART] op basis van een secundaire interpretatie als focusgemarkeerde volgorde ingezet. Het hernieuwde gebruik van de rode volgorde [VF-PART] op basis van de secundaire betekenis is regrammaticalisatie of exaptatie genoemd.

Die analyse spoort met de hypothesen uit de literatuur rond de rode en groene volgorde in het moderne Nederlands die een correlatie tussen de plaatsing van focusgeschikte constituenten in de bijzin en de werkwoordsvolgorde zien (o.a. De Schutter 1996, De Sutter 2005). Bovendien kan de analyse ook een nieuwe alternatieve verklaring bieden voor de bestaande correlatie. In het moderne Nederlands lijkt er geen semantische of pragmatische motivatie te bestaan voor het feit dat de plaatsing van een focusgeschikt element vóór de werkwoordcluster gepaard gaat met de rode volgorde [VF-PART] en dat de plaatsing van een focuselement achter de clusters gepaard gaat met de groene werkwoordsvolgorde [PART-VF]. De diachrone analyse laat zien dat de functie van de rode volgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde variant ontstaan is als het streven naar adjacentie met het focusgeschikte object in extrapositie. Dat gebruik van de rode volgorde [VF-PART] is later via een pragmatische implicatuur deel gaan uitmaken van de betekenis van de volgorde. In de loop der tijd is echter de motivatie om het voltooid deelwoord in de buurt van het object te plaatsen verdwenen met de ontwikkeling van een werkingsinterpretatie. Op die manier blijft enkel de geconventionaliseerde betekenis van de rode werkwoordsvolgorde [VF-PART] als focusgemarkeerde volgorde over. Als vervolgens de rode volgorde [VF-PART] op basis van die geconventionaliseerde functie ingezet wordt om de focusstatus van de nominale constituent binnen de tang te gaan benadrukken dan is er geen sprake meer van een synchroon gemotiveerde woordvolgorde maar hebben we te maken met een geconventionaliseerd gebruik dat op basis van regrammaticalisatie een nieuw leven in de taal begonnen is.

Daarnaast kan de analyse ook in verband gebracht worden met de hypothese uit de literatuur dat de rode volgorde [VF-PART] gepaard gaat met een ‘dynamische’ interpretatie waarbij de nadruk ligt op de werking van de handeling die in het voltooid deelwoord wordt genoemd (Pardoen 1991, Van der Horst 1993, Duinhoven 1998). Ik wil argumenteren dat de aanwezigheid van een indefiniet direct object vóór een werkwoordcluster met *hebben* en een voltooid deelwoord niet enkel aanleiding geeft tot het gebruik van de focusgemarkeerde rode volgorde [VF-PART] maar dat het indefiniete object ook correleert met een lagere teliciteit van de zin. In het werk van Hopper & Thompson (1980), dat in deze studie een centrale rol speelt, is geargumenteed dat een handeling minder volledig uitwerkt op het direct object van de zin als dat object naar een onbepaalde referent verwijst. Op die manier bereikt de handeling niet het inherente eindpunt en heeft de zin een lage teliciteit. Dergelijke contextuele criteria, die naar de teliciteit van de zin verwijzen, zijn in deze studie gebruikt om te bepalen of werkwoordclusters een saillante werkingsinterpretatie hebben. Hierbij is geargumenteed dat een lage teliciteit in de zin samen gaat met een saillante werkingsinterpretatie van de cluster. Zinnen met een indefiniet direct object vóór de werkwoordcluster en bijgevolg ook met de rode volgorde [VF-PART] hebben zo dus ook een ‘dynamische’ werkingsinterpretatie. De werkingsinterpretatie is echter niet beperkt tot werkwoordclusters met de rode volgorde [VF-PART]. Zo wijst de aanwezigheid van een direct object in de vorm van een bijzin ook op een saillante werkingsinterpretatie. In dergelijk zinnen wordt echter typisch de groene volgorde [PART-VF] gebruikt aangezien dergelijk objecten als complexe constituenten steeds in extrapositie staan.

Bibliografie

Primaire teksten

Corpus ambtelijke teksten (1250-1800)

Digitale teksten

Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Ambtelijke bescheiden. Verzameld door Maurits Gysseling. Gedigitaliseerd door het Instituut voor het Nederlandse Lexicologie als het VMNW-corpus. Versie najaar 2004.

Corpus Veertiende-eeuwse Middelnederlandse Oorkonden. Verzameld en gedigitaliseerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam door o.a. Piet van Reenen en Maaïke Mulder. Versie najaar 2004.

Gescande teksten [Alfabetisch gerangschikt volgens samensteller]

Bezemer, W. (1892) *Oude rechtsbronnen der stad Breda*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Breen, J.C. (1902) *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

De Cuyper, A. (1969) *Coutumes de la ville de Bruxelles*. Bruxelles: Gobbaerts.

De Limburg-Stirum, T. (1882) *Coutumes de la ville d'Audenarde. Première partie*. Bruxelles: Gobbaerts.

De Limburg-Stirum, T. (1886) *Coutumes de la ville d'Audenarde. Deuxième partie*. Bruxelles: Gobbaerts.

De Limburg-Stirum, T. (1905) *Coutume de la ville et de la chatellenie de Courtrai*. Bruxelles: Goemaere.

De Longé, G. (1870) *Coutumes de la ville d'Anvers. Première partie*. Bruxelles: Gobbaerts.

De Longé, G. (1871) *Coutumes de la ville d'Anvers. Dièxième partie*. Bruxelles: Gobbaerts.

Dillen, J.G. (1933) *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam. Deel II. (1611-1632)*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Dillen, J.G. (1974) *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam. Deel III (1633-1672)*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Du Bois, A. & L. De Hondt (1887) *Coutume de la ville de Gand*. Bruxelles: Gobbaerts.

Fruin, J.A. (1882) *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuidholland*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Gheldolf, A. (1868) *Coutume de la ville de Gand*. Bruxelles: Gobbaerts.

Gilliodts-Van Severen, L. (1874) *Coutume de la ville de Bruges*. Bruxelles: Gobbaerts.

Gilliodts-Van Severen, L. (1911) *Coutume de la salle et chatellenie d'Ypres*. Bruxelles: Goemaere.

Huizinga, J. (1911) *Rechtsbronnen der stad Haarlem*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Posthumus, N.W. (1910) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Eerste deel. (1333-1480)*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Posthumus, N.W. (1911) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*.

- Tweede deel. (1481-1573).* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Posthumus, N.W. (1912) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Derde deel. (1574-1610).* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Posthumus, N.W. (1914) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Vierde deel. (1611-1650).* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Posthumus, N.W. (1918) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Vijfde deel. (1651-1702).* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Posthumus, N.W. (1922) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Zesde deel. (1703-1795).* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Prims, F. (1933) *Antwerpsche teksten uit de jaren 1292-1312 en de eerste Brabantsche teksten in onze taal.* Gent: Vanderpoorten.
- Rollin Couquerque, L.M. & A. Meerkamp van Embden (1917) *Rechtsbronnen der stad Gouda.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Vangassen, H. (1964) *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters.* Brussel: Belgisch Universitair Centrum voor Neerlandistiek.

Corpus narratieve teksten (1575-2000)

[Chronologisch gerangschikt per auteur.]

Digitale teksten van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren⁷⁶

- Jacobsz., Wouter (1572) *Dagboek Broeder Wouter Jacobsz.*
- Coornhert, Dirk Volkertsz. (1585) *Zedenkunst dat is wellevenskunste.*
- Van Hout, Jan (1596) *Loterijspel.* (voorwoord, korte inhoud)
- De Groot, Hugo (1613) *Der heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt godtsdiensticheyt.*
- Orlers, Jan Jansz. (1614) *Beschrijvinge der stad Leyden.*
- Bredero, Gerbrand Adriaensz. (1617) *Den Spaanschen Brabander.* (opdracht, voorwoord, korte inhoud)
- Van Hogendorp, Gijsbrecht (1617) *Truer-spel van de moordt, begaen aen Wilhelm by der gratie Gods, prince van Oraengien.* (opdracht)
- Bredero, Gerbrand Adriaensz. (1619) *De klucht van den molenaar.* (voorwoord van de drukker)
- Bredero, Gerbrand Adriaensz. (1622) *Groot lied-boeck.* (voorwoord)
- Bredero, Gerbrand Adriaensz. (1622) *Groot lied-boeck.* (voorwoord van de drukker)
- Van der Venne, Adriaen (1622) *Tafereel van sinne-mal.* (voorwoord)
- Hooft, Pieter Cornelisz. (1642) *Nederlandsche Historien. Het Leids beleg en ontzet, 1574.*
- Coster, Samuel (1648) *De ses eerste vertoningen op de eeuwige vrede.* (korte inhoud)
- Six, Jan (1648) *Medea.* (voorwoord, korte inhoud)

⁷⁶ <http://www.dbnl.org>

Huygens, Constantijn (1653) *Trijntje Cornelis*. (voorwoord)

Vos, Jan (1667) *Medea*. (voorwoord)

Huygens, Constantijn (1667) *Zee-straet*.

Meyer, Lodewijk (1668) *Verloofde koninksbruidt*. (voorwoord)

Brandt, Geeraardt (1682) *Het leven van Joost van den Vondel*.

Heinsius, Nicolaas (1695) *Den vermakelyken avanturier*.

Rotgans, Lukas (1698) *Wilhelm de Derde*. (voorwoord)

Van Hoogstraten, David (1700) *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. (voorwoord)

Sewel, Willem (1708) *Nederduytsche spraakkonst*. (voorwoord)

Van Hoogstraten, David (1710) *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. (voorwoord)

Sewel, Willem (1712) *Nederduytsche spraakkonst*. (voorwoord)

Langendijk, Pieter (1714) *Het wederzyds huwelyksbedrog*. (voorwoord)

Alewijn, Abraham (1715) *Beslikte Swaantje en drooge Fobert*. (opdracht)

Alewyn, Abraham (1720) *De Puiterveense helleveeg*. (opdracht)

Bidloo, Lambert (1720) *Panpoëticon Batavum*. (voorwoord)

Van Hoogstraten, David (1723) *Lyst der gebruikelijke zelfstandige naemwoorden*. (voorwoord)

Ten Kate, Lambert (1723) *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. (voorwoord)

Hoogvliet, Arnold (1728) *Abraham, de aartsvader*. (voorwoord)

Poot, Hubert K. (1728) *Gedichten*. (opdracht, voorwoord)

Huydecooper, Balthazar (1730) *Proeve van taal- en dichtkunde*. (voorwoord)

Kersteman, Franciscus L. (1756) *Zeldzaame levens-gevallen van J.C. Wyerman*.

Van Winter, Nicolaas S. (1769) *De jaargetyden*. (voorwoord)

Van Alphen, Daniel (1772) *Levenbericht van Jan Wagenaar*.

Emmery, Willem (1782) *Onderwijs voor kinderen*. (voorwoord, nawoord)

Corver, Marten (1786) *Tooneel-aantekeningen*. (opdracht)

Kinker, Johannes (1788) *De post van den Helicon*.

Paape, Gerrit (1789) *Het land der willekeurigen*.

Fokke, Arend Simonsz. (1792) *De moderne Helicon*.

Van Woensel, Pieter (1795) *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Anatoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89, 1792-95*.

Bilderdijk, Willem (1807) *De ziekte der geleerden*. (nawoord)

Klijn, Hendrik (1814) *Jan Frederik Helmers, in eene redevoering uitgesproken*.

Da Costa, Isaäc (1823) *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. (voorwoord)

Loosjes, Adriaan (1823) *Het leven van Mauritz Lijnslager*.

Loosjes, Vincent (1824) *Het eeuwfeest van de boekdrukkunst*.

Drost, Aarnout (1832) *Hemingard van de Eikenterpen*.

Geel, Jacob (1835) *Gesprek op den Drachenfels*.

Bosboom-Toussaint, Anna L.G. (1840) *Het huis Lauernesse*.

Kneppelhout, Johannes (1841) *Studenten-Typen*.

Van Koetsveld, Cornelis E. (1843) *Schetsen uit de pastorie te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar*.

Multatuli (1860) *Max Havelaar*.

Wolbers, J. (1861) *Geschiedenis van Suriname*.

De Génestet, Petrus A. (1861) *Over kinderroëzy*.

Van Schaick, Cornelis (1866) *De Manja. Familie-tafereel uit het Surinaamsche volksleven*.

Beets, Nicolaas (1867) *Over kinderboeken. Gesprek met Crito*.

Emants, Marcellus (1879) *Een drietal novellen*.

Busken Huet, Coenraad (1879) *Het land van Rubens*.

Vosmaer, Carel (1880) *Amazone*.

Van Eeden, Frederik (1885) *De kleine Johannes*.

Netscher, Frans (1886) *Studie's naar het naakt model*.

Couperus, Louis (1901) *De boeken der kleine zielen*.

Van Booven, Henri (1904) *Tropenwee*.

Heijermans, Herman (1908) *Een wereldstad. Berlijnsche impressies en schetsen*.

Van der Leeuw, Aart (1908) *Sint-Veit*.

Van Looy, Jacobus (1917) *Jaapje*.

Roland Holst, Adriaan (1935) *Nederland. Oorlogstuig*.

Timmerman, Aegidius W. (1938) *Tim's herinneringen*.

Terborgh, F.C. (1940) *De condottiere*.

Roland Holst, Adriaan (1949) *Borrelpraat*.

Wolkers, Jan (1963) *Wespen*.

Vinkenoog, Simon (1965) *Liefde. Zeventig dagen op ooghoogte*.

Presser, Jacob (1965) *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*.

Morrien, Adriaan (1968) *Cryptogram*.

Arends, Jan (1974) *Ik had een strohoed en een wandelstok*.

Hermans, Willem Frederik (1976) *De raadselachtige Multatuli*.

Biesheuvel, Jacob M.A. (1983) *Reis door mijn kamer*.

Digitale teksten van Ceneton⁷⁷

De Bont, Reinier (1645) *Belegering ende het ontset der stadt Leyden*. (opdracht)

Van den Bos, Lambrecht (1661) *Wegh-wyser door Italien*.

Gescande teksten

Van het Reve, Gerard (1949) *De avonden*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Mulisch, Harry (1975) *Twee vrouwen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Brakman, Willem (1983) *Een wak in het kroos*. Amsterdam: Querido.

Nooteboom, Cees (1991) *Het volgende verhaal*. Amsterdam: De arbeiderspers.

⁷⁷ <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton>

Bibliografie

- Abraham, W. & W. Scherpenisse (1983) Zur Brauchbarkeit von Wortstellungstypologien mit Universalanspruch. In: *Sprachwissenschaft* 8, 291-355.
- Ackerman, F. & A.E. Goldberg (1996) Constraints on adjectival past participles. In: A.E. Goldberg (red.), *Conceptual structure, discourse, and language*. Stanford: CSLI, 17-30.
- Andersen, H. (1988) Center and periphery: adoption, diffusion, and spread. In: J. Fisiak (red.), *Historical dialectology. Regional and social*. Berlin: Mouton de Gruyter, 39-83.
- ANS (1997) = Haeseryn, W. e.a. (1997) *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Nijhoff.
- Arfs, M. (2003) Rood eller groen? Om den interna ordföljden hos verbkomplex i bisatser i modern nederländska. In: *Langue.doc*, 1-17.
- Arfs, M. (2007a) *Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een voltooid deelwoord en een hulpwerkwoord in bijzinnen in het hedendaags Nederlands*. Proefschrift Göteborgs Universitet. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Arfs, M. (2007b) Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in Nederlandse bijzinnen. In: J. Fenoulhet e.a. (reds.), *Neerlandistiek in contrast*. Gent: IVN, 223-245.
- Arnold, J.E. e.a. (2000) Heaviness vs. newness: the effects of structural complexity and discourse status on constituent ordering. In: *Language* 76, 28-55.
- Baart, J. (1987) Focus en accent in het Nederlands. In: *GLOT* 10, 293-311.
- Barbiers, S. e.a. (te versch.) *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Volume 2*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bartsch, R. & T. Vennemann (1973) *Semantic structures: a study in the relation between semantics and syntax*. Frankfurt: Athenäum.
- Bean, M.C. (1976) *A study of the development of word order patterns in Old English in relation to theories of word order change*. Ongepubliceerd proefschrift University of California. Los Angeles.
- Behaghel, O. (1909) Beziehungen zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern. In: *Indogermanische Forschungen* 25, 110-142.
- Behaghel, O. (1930) Zur Wortstellung des Deutschen. In: *Language* 6, 29-33.
- Behaghel, O. (1932) *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. Band IV. Wortstellung. Periodenbau*. Heidelberg: Winter.
- Berteloot, A. (2004) Nogmaals de prefixloze voltooiden deelwoorden in het Middelnederlands. In: J. De Caluwe e.a. (reds.), *Schatbewaarder van de taal*. Gent: Academia Press, 67-77.
- Bever, T.G. (1970) The cognitive basis for linguistic structures. In: J.R. Hayes (red.), *Cognition and the development of language*. New York: Wiley, 279-362.
- Bies, A.E. (1996) *Syntax and discourse factors in Early New High German: evidence for*

- verb-final word order*. Ongepubliceerde masterthesis University of Pennsylvania. Philadelphia.
- Birner, B. & G. Ward (1998) *Information status and noncanonical word order in English*. Amsterdam: Benjamins.
- Blom, C. (2002) Word order in Middle Dutch. The interpretation of different types of data. In: H. Broekhuis & P. Fikkert (reds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, 13-24.
- Blom, C. (2005) *Complex predicates in Dutch: synchrony and diachrony*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Utrecht: LOT.
- Booij, G. (2002) Constructional idioms, morphology, and the Dutch lexicon. In: *Journal of Germanic Linguistics* 17, 301-327.
- Boonen, U. (2005) De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen. In: *Neerlandistiek.nl* 5.6, 1-55.
- Boonen, U. (te versch.) *Urkundenformeln in mittelniederländischen Privaturkunden des 13. und 14. Jahrhunderts: Herkunft, Normierung, Sprachgebrauch*. Ongepubliceerd proefschrift Universität zu Köln. Köln.
- Bossuyt, A. (1977) Woordvolgorde in het Middelnederlands: thema's, staarten en samengestelde zinnen. In: S. De Vriendt & S. Peeters (reds.), *Linguistics in Belgium*. Brussel: Didier, 20-32.
- Bossuyt, A. (1980) Woordvolgorde in het Middelnederlands: een functionele aanpak. In: S. Daalder & M. Gerritsen (reds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, 93-101.
- Bouma, G. & G. Van Noord (1998) Word order constraints on verb clusters in German and Dutch. In: A. Kathol & T. Nakazawa (reds.), *Complex predicates in Nonderivational Syntax*. San Diego: Academic Press, 43-72.
- Braecke, C. (1990) 'Uit de tang' of $\pm$ prominent? In: *Taal en Tongval* themanummer 3 "Dialectsyntax", 125-134.
- Brinton, L. (1996) *Pragmatic markers in English: grammaticalization and discourse functions*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Burgers, J. (1995) Over de lokalisering van Middelnederlandse ambtelijke bescheiden. In: *Taal en Tongval* themanummer 8 "Historische dialectologie", 139-164.
- Burgers, J. (1999) Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren. In: R. Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Zuid-Nederlandse Maatschappij, 81-99.
- Burridge, K. (1993) *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam: Benjamins.
- Bybee, J. (1985) *Morphology: a study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: Benjamins.
- Bybee, J. (2001) Main clauses are innovative, subordinate clauses are conservative. In: J. Bybee & M. Noonan (reds.), *Complex sentences in grammar*. Amsterdam: Benjamins, 1-15.
- Bybee, J. (2006) From usage to grammar: the mind's response to repetition. In: *Language* 82,

- Bybee, J. & P. Hopper (reds.) (2001) *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam: Benjamins.
- Bybee, J., R. Perkins & W. Pagliuca (1994) *The evolution of grammar. Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bybee, J. & J. Scheibman (1999) The effect of usage on degrees of constituency: the reduction of *don't* in English. In: *Linguistics* 37, 575-596.
- Bybee, J. & S. Thompson (1997) Three frequency effects in syntax. In: *Berkeley Linguistic Society* 23, 65-85.
- Campbell, L. (2001) What's wrong with grammaticalization? In: *Language Sciences* 23, 113-161.
- Carey, K. (1994) The grammaticalization of the perfect in Old English. In: W. Pagliuca (red.), *Perspectives on grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 103-117.
- Carey, K. (1995) Subjectification and the development of the English perfect. In: D. Stein & S. Wright (reds.), *Subjectivity and subjectivisation*. Cambridge: Cambridge University Press, 83-102.
- Carey, K. (1996) From resultativity to current relevance: evidence from the history of English and modern Castilian Spanish. In: A.E. Goldberg (red.), *Conceptual structure, discourse, and language*. Stanford: CSLI, 31-48.
- Charivarius (1940) *Is dat goed Nederlandsch?* Antwerpen: Het Kompas.
- Chomsky, N. (1981) *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, N. (1995) *The minimalist program*. Cambridge: MIT Press.
- Claudi, U. (1994) Word order change as category change. The Mande case. In: W. Pagliuca (red.), *Perspectives on grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 191-231.
- Colleman, T. (2006) De Nederlandse datiefalternantie: een constructioneel en corpusgebaseerd onderzoek. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Gent. Gent.
- Comrie, B. (1976) *Aspect. An introduction to the study of verbal aspects and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cornelis, L. (1997) *Passive and perspective*. Amsterdam: Rodopi.
- Cornelis, L. & A. Verhagen (1995) Does Dutch really have a passive? In: M. den Dikken & K. Hengeveld (reds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, 49-60.
- Coussé, E. (2003) Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. In: *Taal en Tongval* 55, 138-156.
- Coussé, E. (2006) De historische wortels van volgordevariatie in het *hebben*-perfectum. In: *Taal en Tongval* 58, 250-277.
- Coussé, E. (2007a) Boekbespreking van Gert De Sutter "Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen". In: *Nederlandse Taalkunde* 12, 87-91.
- Coussé, E. (2007b) Digitale bronnen voor taalhistorisch onderzoek van het Nederlands. In: *Nederlandse Taalkunde* 12: 275-279.

- Coussé, E. & G. De Vogelaer (2006) De Antwerpse connectie. De rol van het Antwerps in de verspreiding van Noord-Nederlands in Vlaanderen. In: J. De Caluwe & M. Devos (reds.), *Structuren in talige variatie in Vlaanderen*. Gent: Academia Press, 79-90.
- Cristofaro, S. (2003) *Subordination*. Oxford: Oxford University Press.
- Croenen, G. (1999) Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden. In: *Taal en Tongval* themanummer 12 "De verschriftelijking van het Nederlands", 9-34.
- Croenen, G. (2003) Latin and the vernaculars in the charters of the Low Countries: The case of Brabant. In: M. Goyens e.a. (reds.), *The dawn of the written vernacular in Western Europe*. Leuven: Leuven University Press, 107-125.
- Croft, W. (2000) *Explaining language change. An evolutionary approach*. Harlow: Longman.
- Croft, W. & D.A. Cruse (2004) *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Ö. (1981) On the definition of the telic-atelic (bounded-nonbounded) distinction. In: *Syntax and Semantics* 14, 79-90.
- Dal, I. (1952) *Kurze deutsche Syntax*. Tübingen: Niemeyer.
- De Belder, M. (2005) *Het voltooid deelwoord in het Oudnederlands*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven. Leuven.
- De Cubber, W. (1986) "wat den dag te voren is voorgevallen te Lokeren". Bijdrage tot de studie van de dubbele werkwoordgroep. In: M. Devos & J. Taeldeman (reds.), *Vruchten van z'n akker*. Gent: Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialectologie, 63-78.
- De Hemptinne, T. (1999) De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw. In: R. Beyers (red.), *Van vadertaal naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Zuid-Nederlandse Maatschappij, 7-22.
- De Hoop, H. & P. Smabers (1987) Rood of groen. Een normenonderzoek naar enkele stijlverschillen tussen gesproken en geschreven taal. In: *De Nieuwe Taalgids* 80, 287-302.
- De Meersman, A. (1980) Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Taal en Letterkunde*, 94-128.
- De Meersman, A. (1983) *De structuur van de bijzin in de Grote Enquete (1389): woordvolgorde en andere syntactische verschijnselen in 14de-eeuws Brabants*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Gent. Gent.
- De Meersman, A. (1988) In en uit de tang in de veertiende eeuw: de plaats van het direct object in de bijzin. In: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 95-123.
- De Meersman, A. (1990) Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets. In: *Taal en Tongval*, 152-185.
- De Meulemeester, J. (2002) *Morfo-syntactische noord/zuid-verschillen in het Nederlands van TV-programma's*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent.
- De Rooij, J. (1986) Waarom het naamwoordelijk gezegde groen blijft. In: *Onze Taal* 55, 142-

- De Schutter, G. (1964) De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands. In: *Studia Germanica Gandensia* 6, 45-84.
- De Schutter, G. (1976) De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel tot beregeling. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Taal en Letterkunde*, 165-282.
- De Schutter, G. (1985) Pragmatic and syntactic aspects of word order in Dutch. In: A.M. Bolkestein e.a. (reds.), *Syntax and pragmatics in Functional Grammar*. Dordrecht: Foris, 137-154.
- De Schutter, G. (1988) In en uit de tang in de Middelnederlandse bijzin. In: *Leuvense Bijdragen* 77, 385-401.
- De Schutter, G. (1995) Extrapositie in het Middelnederlands. Proza- en rijmteksten als informatiebron voor syntactisch onderzoek. In: *Taal en Tongval* 47, 195-204.
- De Schutter, G. (1996) De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 207-220.
- De Schutter, G. (2000) Systeem en ontlending in taal: nog eens het IPP-effect. In: *Taal en Tongval* 52, 208-228.
- De Schutter, G. (2003) De zinsbouw in het vroege Middelnederlands. Een case study. In: *Taal en Tongval* 55, 41-67.
- De Schutter, G. (2005) De tweeledige werkwoordelijke eindgroep: object van taalzorg? In: P. Hilligsmann e.a. (reds.), *Woord voor woord, Zin voor zin*. Gent: KANTL, 97-108.
- De Sutter, G. (2005) *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen*. Ongepubliceerd proefschrift Katholieke Universiteit Leuven. Leuven.
- De Sutter, G. (2007) Naar een corpusgebaseerde, cognitief-functionele verklaring van de woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen. In: *Nederlandse Taalkunde* 12, 302-330.
- De Sutter, G., D. Speelman & D. Geeraerts (2005) Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen. In: *Nederlandse Taalkunde* 10, 97-128.
- De Sutter, G., D. Speelman & D. Geeraerts (2007) Luisteren schrijvers naar hun innerlijke stem? De invloed van ritmische factoren op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen. In: *Neerlandistiek.nl* 7, 1-24.
- De Sutter, G. e.a. (2003) Woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen. Naar een statistische evaluatie van zes factoren. In: T. Koole e.a. (reds.), *Artikelen van de vierde sociolinguistische conferentie*. Delft: Eburon, 111-121.
- De Vogelaer, G. e.a. (2004) De indeling van de Nederlandse dialecten: een syntactisch perspectief. In: J. De Caluwe e.a. (reds.), *Schatbewaarder van de taal*. Gent: Academia Press, 357-374.
- De Vooy, C. (1970) *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- De Vries, J., R. Willemyns & P. Burger (1993) *Het verhaal van een taal*. Amsterdam: Prometheus.

- Den Besten, H. & J. Edmonson (1983) The verbal complex in Continental West Germanic. In: W. Abraham (red.) *On the formal syntax of the Westgermania*. Amsterdam: Benjamins, 155-216.
- Den Besten, H. & H. Broekhuis (1989) Woordvolgorde in de werkwoordelijke eindreeks. In: *Glott* 12, 79-137.
- Delorge, M. (te versch.) De constructionele ontwikkeling van Nederlandse receptieve werkwoorden: een diachrone corpusstudie. In: *Handelingen van de Zuid-Nederlandse Maatschappij*.
- Denison, D. (1993) *English historical syntax: verbal constructions*. London: Longman.
- Denison, D. (2003) Log(istic) and simplistic S-curves. In: R. Hickey (red.), *Motives for language change*. Cambridge: Cambridge University Press, 54-70.
- Detges, U. (2006) Aspect and pragmatics. The *passé composé* in Old French and the Old Spanish *perfecto compuesto*. In: K. Eksell & T. Vinther (reds.), *Change in verbal systems: issues on explanation*. Frankfurt: Lang, 47-72.
- Dezső, L. (1982) *Studies in syntactic typology and contrastive grammar*. Den Haag: Mouton.
- Diels, P. (1906) *Die Stellung des Verbums in der älteren althochdeutschen Prosa*. Berlin: Mayer & Müller.
- Dik, S. (1978) *Functional grammar*. Amsterdam: North-Holland.
- Dik, S. (1980) *Studies in functional grammar*. London: Academic Press.
- Dowty, D. (1979) *Word meaning and Montague grammar: the semantics of verbs and times in generative semantics and in Montague's PTQ*. Dordrecht: Reidel.
- Dryer, M. (1980) The positional tendencies of sentential noun phrases in universal grammar. In: *Canadian Journal of Linguistics* 25, 123-195.
- Dryer, M. (1992) The Greenbergian word order correlations. In: *Language* 68, 81-138.
- Dryer, M. (2005a) Relationship between the order of object and verb and the order of adposition and noun phrase. In: M. Haspelmath e.a. (reds.), *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press, 386-389.
- Dryer, M. (2005b) Relationship between the order of object and verb and the order of relative clause and noun. In: M. Haspelmath e.a. (reds.), *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press, 390-393.
- Dryer, M. (2005c) Relationship between the order of object and verb and the order of adjective and noun. In: M. Haspelmath e.a. (reds.), *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press, 394-397.
- Dryer, M. (2005d) Order of subject, object and verb. In: M. Haspelmath e.a. (reds.), *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press, 330-333.
- Dryer, M. (2007) Word order. In: T. Shopen (red.), *Language typology and syntactic description. Clause structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 61-131.
- Dubenion-Smith, S. (2008) *Verbal complex phenomena in the West Central German dialects*. Ongepubliceerd proefschrift University of Wisconsin-Madison. Madison.
- Duinhoven, A.M. (1985) De deelwoorden vroeger en nu. In: *Voortgang* 6, 97-138.
- Duinhoven, A.M. (1988) Taalverandering door herinterpretatie. Diachroon onderzoek naar vorm en betekenis der voltooiden tijden. In: A.J. van Leuvensteijn (red.),

- Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands.* Amsterdam: VU Uitgevers, 7-33.
- Duinhoven, A.M. (1989) Het voorzetselvoorwerp. Een zinspatroon in wording. In: *De Nieuwe Taalgids* 82, 40-55.
- Duinhoven, A.M. (1997) *Middelnederlandse syntaxis. Synchroon en diachroon. Deel 2. De werkwoordgroep.* Groningen: Nijhoff.
- Duinhoven, A.M. (1998) Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 96-119.
- Duinhoven, A.M. (2001) *Analyse en synthese in het Nederlands.* Assen: Van Gorcum.
- Ebert, R.P. (1978) *Historische Syntax des Deutschen.* Stuttgart: Metzler.
- Ebert, R.P. (1981) Social and stylistic variation in the order of auxiliary and nonfinite verbs in dependent clauses in Early New High German. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 103, 204-237.
- Ebert, R.P. (1998) *Verbstellungswandel bei Jugendlichen, Frauen und Männern im 16. Jahrhundert.* Tübingen: Niemeyer.
- Ebert, R.P. (1999) *Historische Syntax des Deutschen II 1300-1750.* Berlin: Weidler.
- Evers, A. (1975) *The transformational cycle in Dutch and German.* Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.
- Evers, A. (2003) Verb clusters and cluster creepers. In: P. Seuren & G. Kempen (reds.), *Verb constructions in German and Dutch.* Amsterdam: Benjamins, 43-89.
- Fassbender, H. (1908) *Stellung des Verbums in den Predigten des Bruder Berthold van Regensburg.* Georgi. Bonn.
- Firbas, J. (1992) *Functional sentence perspective in written and spoken communication.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Fischer, O. (2004a) What counts as evidence in historical linguistics? In: *Studies in Language* 28, 710-740.
- Fischer, O. (2004b) Author's response. In: *Studies in Language* 28, 745-747.
- Fischer, O. (2007) *Morphosyntactic change. Functional and formal perspectives.* Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, O. e.a. (2000) *The Syntax of Early English.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Frazier, L. & J.D. Fodor (1978) The sausage machine: a new two-stage parsing model. In: *Cognition* 6, 291-325.
- Geeraerts, D., S. Grondelaers & D. Speelman (1999) *Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat. Een onderzoek naar kleding- en voetbaltermen.* Amsterdam: KNAW.
- Gerritsen, M. (1978) De opkomst van SOV patronen in het Nederlands in verband met woordvolgordeveranderingen in de Germaanse talen. In: J. Kooij (red.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands.* Leiden: Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, 3-39.
- Gerritsen, M. (1980) An analysis of the rise of SOV patterns in Dutch. In: E.C. Traugott (red.), *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics.* Amsterdam: Benjamins, 123-136.

- Gerritsen, M. (1984) Divergent word order development in Germanic languages: A description and a tentative explanation. In: J. Fisiak (red.), *Historical syntax*. Berlin: Mouton, 107-135.
- Gerritsen, M. (1991) *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis*. Amsterdam: KNAW.
- Gibson, E. (1998) Linguistic complexity: locality of syntactic dependencies. In: *Cognition* 68, 1-76.
- Givón, T. (1979) *On understanding grammar*. New York: Academic Press.
- Givón, T. (1983) *Topic continuity in discourse. A quantitative cross-language study*. Amsterdam: Benjamins.
- Givón, T. (1985) Iconicity, isomorphism and non-arbitrary coding in syntax. In: J. Haiman (red.), *Iconicity in syntax*. Amsterdam: Benjamins, 187-219.
- Givón, T. (1988) The pragmatics of word-order: predictability, importance and attention. In: M. Hammond e.a. (reds.), *Studies in syntactic typology*. Amsterdam: Benjamins, 243-284.
- Givón, T. (1991) Isomorphism in the grammatical code: cognitive and biological considerations. In: *Studies in Language* 15, 85-114.
- Givón, T. (2001) *Syntax*. Amsterdam: Benjamins.
- Goldberg, A.E. (1995) *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldberg, A.E. (2006) *Constructions at work. The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press .
- Goldberg, A.E. & F. Ackerman (2001) Syntax and semantics. In: *Language* 77, 798-814.
- Goossens, J. (1982) Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 98, 241-272.
- Gordon, P., R. Hendrick & M. Johnson (2001) Memory interference during language processing. In: *Journal of Experimental Psychology* 27, 1411-1423.
- Goss, E. (2002) *Negotiated language change in the Early Modern Holland: immigration and linguistic variation in The Hague (1600-1670)*. Ongepubliceerd proefschrift University of Wisconsin-Madison. Madison.
- Goss, E. & R. Howell (2006) Social and structural factors in the development of Dutch urban dialects in the Early Modern Period. In: T.D. Cravens (red.), *Variation and reconstruction*. Amsterdam: Benjamins, 59-83.
- Greenberg, J. (1963) Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: J. Greenberg (red.), *Universals of language*. Cambridge: MIT Press, 73-113.
- Greenberg, J. (1991) The last stages of grammatical elements: contractive and expansive desemanticization. In: E.C. Traugott & B. Heine (reds.), *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 301-314.
- Grice, P. (1975) Logic and conversation. In: D. Davidson & G. Harman (reds.), *The logic of grammar*. Encino: Dickenson, 64-75.
- Grønvik, O. (1986) *Über den Ursprung und die Entwicklung der aktiven Perfekt und Plusquamperfekt Konstruktionen des Hochdeutschen und ihre Eigenart innerhalb des*

- germanischen Sprachraumes*. Oslo: Solum.
- Haeseryn, W. (1990) *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen. Nijmegen.
- Haeseryn, W. (1998) Achteropplaatsing van elementen in de zin. In: H. Brems e.a. (reds.), *Nederlands 200 jaar later*. Münster: Nodus, 303-326.
- Haiman, J. (1983) Iconic and economic motivation. In: *Language* 56, 781-819.
- Haiman, J. (1985) *Iconicity in syntax*. Amsterdam: Benjamins.
- Haiman, J. (1994) Ritualization and the development of language. In: W. Pagliuca (red.), *Perspectives on grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 3-28.
- Halliday, M.A.K. (1967) *Intonation and grammar in British English*. Den Haag: Mouton.
- Hammarström, E. (1923) *Zur Stellung des verbums in der deutschen sprache*. Lund: Hakan Ohlsson.
- Harlig, J. & K. Bardovi-Harlig (1988) Accentuation typology, word order, and theme-rheme structure. In: M. Hammond e.a. (reds.), *Studies in syntactic typology*. Amsterdam: Benjamins, 125-146.
- Harris, A. (2003) Cross-linguistic perspectives on syntactic change. In: B. Joseph & R. Janda (reds.), *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 529-551.
- Harris, A. & L. Campbell (1995) *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harris, D.P. (1964) The development of word-order patterns in twelfth-century English. In: A.H. Marckwardt (red.), *Studies in language and linguistics in honor of Charles C. Fries*. Ann Arbor: The English Language Institute, University of Michigan, 187-198.
- Harris, M. (1982) The 'past simple' and the 'present perfect' in Romance. In: N. Vincent & M. Harris (reds.), *Studies in the Romance verb*. London: Croom Helm, 42-70.
- Harris, M. (1984) On the strengths and weaknesses of a typological approach to historical syntax. In: J. Fisiak (red.), *Historical syntax*. Berlin: Mouton, 183-197.
- Haspelmath, M. (1998) Does grammaticalization need reanalysis? In: *Studies in Language* 22, 315-351.
- Haspelmath, M. (1998) How young is Standard Average European? In: *Language Sciences* 20, 271-287.
- Haspelmath, M. (1999) Optimality and diachronic adaptation. In: *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 18, 180-205.
- Haspelmath, M. (2001) The European linguistic area: Standard Average European. In: M. Haspelmath e.a. (reds.), *Language typology and language universals*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1492-1510.
- Haspelmath, M. e.a. (2005) *The word atlas of syntactic structures*. Oxford: Oxford University Press.
- Haugen, E. (1966) Dialect, language, nation. In: *American Anthropologist* 68, 922-935.
- Hawkins, J.A. (1979) Implicational universals as predictors of word order change. In: *Language* 55, 618-648.

- Hawkins, J.A. (1983) *Word order universals*. New York: Academic Press.
- Hawkins, J.A. (1984) Modifier-head or function-argument relations in phrase structure? The evidence of some word order universals. In: *Lingua* 63, 107-138.
- Hawkins, J.A. (1990) A parsing theory of word order universals. In: *Linguistic Inquiry* 21, 223-261.
- Hawkins, J.A. (1994) *A performance theory of order and constituency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawkins, J.A. (2001) Why are categories adjacent? In: *Journal of Linguistics* 37, 1-34.
- Hawkins, J.A. (2003) Efficiency and complexity in grammars: three general principles. In: J. Moore & M. Polinsky (reds.), *The nature of explanation in linguistic theory*. Stanford: CSLI, 121-152.
- Hawkins, J.A. (2004) *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford: Oxford University Press.
- Heeroma, K. (1939a) Hauptbewegungen im niederländischen Sprachraum. In: *Zeitschrift für Mundartforschung* 15, 65-89.
- Heeroma, K. (1939b) Opmerkingen over de methode der expansiologie. In: *De Nieuwe Taalgids* 33, 60-79.
- Heine, B. (1993) *Auxiliaries. Cognitive forces and grammaticalization*. New York: Oxford University Press.
- Heine, B. (1997) *Possession. Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. & U. Claudi (2001) On split word order: explaining syntactic variation. In: *General Linguistics* 38, 41-74.
- Heine, B. & T. Kuteva (2006) *The changing languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Hendriks, J.B. (1998) *Immigration and linguistic change. A socio-cultural linguistic study of the effect of German and Southern Dutch immigration on the development of the Northern Dutch vernacular in the 16th/17th-century Holland*. Ongepubliceerd proefschrift University of Wisconsin-Madison. Madison.
- Hendriks, J.B. & R. Howell (1996) Rewriting the history of Dutch: Methodological notes on the use of social history to explain linguistic change. In: W. Shetter (red.), *Publication of the American Association for Netherlandic Studies*. Lanham: University Press of America, 25-38.
- Hendriks, J.B. & R. Howell (2000) On the use and abuse of social history in the history of the Dutch language. In: T.F. Shannon & J. P. Snapper (reds.), *The Dutch language and the millenium*. Lanham: University Press of America, 253-277.
- Hooper, J.B. & S. Thompson (1973) On the applicability of root transformations. In: *Linguistic Inquiry* 4, 465-497.
- Hopper, P. (1975) *The syntax of the simple sentence in Proto-Germanic*. Den Haag: Mouton de Gruyter.
- Hopper, P. (1987) Emergent grammar. In: *Berkeley Linguistic Society* 13, 139-157.
- Hopper, P. (1991) On some principles of grammaticalization. In: E.C. Traugott & B. Heine

- (reds.), *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 17-35.
- Hopper, P. & S. Thompson (1980) Transitivity in grammar and discourse. In: *Language* 56, 251-299.
- Hopper, P. & S. Thompson (1984) The discourse basis for lexical categories in universal grammar. In: *Language* 60, 703-752.
- Hopper, P. & E.C. Traugott (2003) *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howell, R. (2006) Immigration and koineization: the formation of Early Modern Dutch urban vernaculars. In: *Transactions of the Philological Society* 104, 207-227.
- Jackendoff, R. (1977) *X-bar syntax: a study of phrase structure*. Cambridge: MIT Press.
- Jansen, F. (1978) Hoe krijgt een spreker zijn woorden op een rijtje? Taalgebruikersaspecten van de "PP over V" konstruktie. In: J.G. Kooij (red.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*. Leiden: Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, 70-104.
- Jansen, F. (1990) Tangconstructies en geen reacties daarop. In: *Taal en Tongval* themanummer 3 "Dialectsyntaxis", 135-151.
- Jansen, F. (2003) Sentence processing theories and the position of complex constituents in Dutch texts. In: L. Cornips & P. Fikkert (reds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, 83-92.
- Janssens, G. & A. Marynissen (2005) *Het Nederlands vroeger en nu*. Leuven: Acco.
- Kaan, E. & N. Vasić (2004) Cross-serial dependencies in Dutch: testing the influence of NP type on processing load. In: *Memory and Cognition* 32, 175-184.
- Kaisse, E. (1985) *Connected speech: the interaction of syntax and phonology*. Orlando: Academic Press.
- Kaplan, R. & A. Zaenen (2003) West-Germanic verb clusters in LFG. In: P. Seuren & G. Kempen (reds.), *Verb constructions in German and Dutch*. Amsterdam: Benjamins, 127-150.
- Kayne, R. (1994) *The antisymmetry of syntax*. Cambridge: MIT Press.
- Kemmer, S. & M. Barlow (2000) Introduction: a usage-based conception of language. In: M. Barlow & S. Kemmer (reds.), *A usage-based conception of language*. Stanford: CSLI, vii-xxviii.
- Kempen, G. & K. Harbusch (2003) Dutch and German verb constructions in Performance Grammar. In: P. Seuren & G. Kempen (reds.), *Verb constructions in German and Dutch*. Amsterdam: Benjamins, 185-221.
- Kern, J.H. (1912) *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*. Amsterdam: Müller.
- Kerstens, J. (1980) Structure and structure assignment: Dutch as a VSO language. In: S. Daalder & M. Gerritsen (reds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, 103-113.
- Kerswill, P. (2002) Koineization and accommodation. In: J.K. Chambers e.a. (reds.), *The handbook of language variation and change*. Oxford: Blackwell, 669-702.
- Kimball, J. (1973) Seven principles of surface structure parsing in natural language. In: *Cognition* 2, 15-47.

- Kirby, S. (1999) *Function, selection, and innateness: the emergence of language universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Kloeke, G. (1927) *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten: proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*.
- Kohonen, V. (1978) *On the development of English word order in religious prose around 1000 and 1200 A.D. A quantitative study of word order in context*. Abo: Abo Akademi Foundation.
- Kooij, J.G. (1973) *Is Nederlands a SOV taal?* Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij.
- Koopman, W. (1992) The distribution of verb forms in Old English subordinate clauses. In: M. Rissanen (red.) *History of Englishes: new methods and interpretations*. Berlin: Mouton de Gruyter, 319-235.
- Koster, J. (1975) Dutch as an SOV language. In: *Linguistic Analysis* 2, 111-136.
- Kroch, A. (1989) Reflexes of grammar in patterns of language change. In: *Language Variation and Change* 1, 199-244.
- Labov, W. (1971) Methodology. In: W. Dingwall (red.), *A survey of linguistic science*. College Park: University of Maryland, 412-497.
- Labov, W. (1994) *Principles of linguistic change. Internal factors*. Oxford: Blackwell.
- Labov, W. (2001) *Principles of linguistic change. External factors*. Oxford: Blackwell.
- Labov, W. (2007) Transmission and diffusion. In: *Language*, 344-387.
- Lakoff, R. (1972) Another look at drift. In: R. Stockwell & R. Macaulay (reds.), *Linguistic change and generative grammar*. Bloomington: Indiana University Press, 172-198.
- Lambrecht, K. (1994) *Information structure and sentence form. Topic, focus and the mental representations of discourse referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langacker, R. (1977) Syntactic reanalysis. In: C.N. Li (red.), *Mechanisms of syntactic change*. Austin: University of Texas Press, 57-139.
- Langacker, R. (1978) The form and meaning of the English auxiliary. In: *Language* 54, 853-882.
- Langacker, R. (1982) Space grammar, analysability, and the English passive. In: *Language* 58, 22-80.
- Langacker, R. (1987) *Foundations of cognitive grammar*. Stanford: CSLI.
- Langacker, R. (1991) *Concept, image, and symbol: the cognitive basis of grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, R. (1999) *Grammar and conceptualization*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, R. & P. Munro (1975) Passives and their meaning. In: *Language* 51, 789-830.
- LaPolla, R. (2002) Problems of methodology and explanation in word order universals research. In: P. Wuyun (red.), *Languages and cultures of the East*. Shanghai: Dongfan, 204-237.
- Lass, R. (1997) *Historical linguistics and language change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Laurent, S. (2003) *De taal van het journaal in noord en zuid: een vergelijkende morfo-syntactische analyse*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent.
- Lehmann, C. (1985) Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change. In: *Lingua e Stile* 3, 303-318.
- Lehmann, W. (1973) A structural principle of language and its implications. In: *Language* 49, 47-66.
- Lehmann, W. (1978a) Towards an understanding of the profound unity underlying languages. In: W. Lehmann (red.), *Syntactic typology*. Austin: University of Texas Press, 393-432.
- Lehmann, W. (1978b) The great underlying ground-plan. In: W. Lehmann (red.), *Syntactic typology*. Austin: University of Texas Press, 3-56.
- Levin, B. & M. Rappaport (1986) The formation of adjectival passives. In: *Linguistic Inquiry* 17, 623-661.
- Li, C.N. & S. Thompson (1974) An explanation of word order change SVO > SOV. In: *Foundations of Language* 12, 201-214.
- Lightfoot, D. (2004) Abstraction and performance. Commentary on Fischer. In: *Studies in Language* 28, 741-744.
- Lockwood, W.B. (1968) *Historical German Syntax*. Oxford: Clarendon Press.
- Lötscher, A. (1978) Zur Verbstellung im Zürichdeutschen und in anderen Varianten des Deutschen. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 45, 1-29.
- Mallinson, G. & B. Blake (1981) *Language Typology. Cross-linguistic studies in syntax*. Amsterdam: North-Holland.
- Marynissen, A. (1999) "... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lezen ..." Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de Middelnederlandse bijzin. In: *Taal en Tongval* themanummer 12 "De verschriftelijking van het Nederlands", 136-158.
- Mauer, F. (1926) *Untersuchungen über die deutsche Verbstellung in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Heidelberg: Winter.
- McDaniels, T. (2003) What's wrong with reanalysis? In: *Toronto Working Papers in Linguistics* 21, 81-88.
- Meeussen, A.E. & V.F. Vanacker (1951) De dubbele werkwoordgroep. In: *De Nieuwe Taalgids* 44, 36-50.
- Michels, L.C. (1959) Op de grens van copula en hulpwerkwoorden. In: *Taal en Tongval* 11, 206-212.
- Milroy, J. (1992) *Linguistic variation and change*. Oxford: Blackwell.
- Milroy, J. (2006) Language change and the speaker. On the discourse of historical linguistics. In: T. Cravens (red.), *Variation and reconstruction*. Amsterdam: Benjamins, 145-163.
- Milroy, J. & L. Milroy (1999) *Authority in language. Investigating Standard English*. London: Routledge.
- Mitchell, B. (1985) *Old English syntax*. Oxford: Oxford University Press.
- Mithun, M. (1991) The role of motivation in the emergence of grammatical categories: the

- grammaticalization of subjects. In: E.C. Traugott & B. Heine (reds.), *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 159-184.
- Mithun, M. (1992) Is basic word order universal? In: D. Payne (red.), *Pragmatics of word order flexibility*. Amsterdam: Benjamins, 15-59.
- MNW = Verwijs, E. & J. Verdam (1882-1952) *Middelnederlansch woordenboek*. Den Haag: Nijhoff.
- Moravcsik, E. (1978) Language contact. In: J. Greenberg (red.), *Universals of human language*. Stanford: Stanford University Press, 93-122.
- Myhill, J. (1988) Categoriality and clustering. In: *Studies in Language* 12, 261-297.
- Nedjalkov, V.P. & S. Jaxontov (1988) The typology of resultative constructions. In: V.P. Nedjalkov (red.), *Typology of resultative constructions*. Amsterdam: Benjamins, 3-62.
- Newmeyer, F. (2003a) Grammar is grammar and usage is usage. In: *Language* 79, 682-707.
- Newmeyer, F. (2003b) Formal and functional motivation for language change. In: R. Hickey (red.), *Motives for language change*. Cambridge: Cambridge University Press, 18-36.
- Noël, D. (2007) Diachronic construction grammar and grammaticalization theory. In: *Functions of Language* 14, 177-202.
- Oubouzar, E. (1974) Über die Ausbildung der zusammengesetzten Verbformen im deutschen Verbsystem. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle)* 95, 5-96.
- Overdiep, G.S. (1937) *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*. Zwolle: Willink.
- Pardoen, J. (1991) De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde. In: *Forum der Letteren* 32, 1-20.
- Pardoen, J. (1993) The word order of final elements in Dutch: free variation or meaningful organisation? In: R. Kirsner (red.), *The Low Countries and beyond*. Lanham: University Press of America, 71-83.
- Pardoen, J. (1998) *Interpratiestructuur: een onderzoek naar de relatie tussen woordvolgorde en zinsbetekenis in het Nederlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU.
- Pauwels, A. (1953) *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin. Deel I - Tekst. Deel II - Kaarten*. Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven. Leuven: Symons.
- Peersman, C. (2006) Du latin aux langues vernaculaires. Les traces explicites des langues parlées dans les chartres latines. In: *Studies van de BKL* 1, 1-13.
- Peeters, L. (1990) *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvatting en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Pijnenburg, W.J.J. (1982) De mnl. ghe-loze participia. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 98, 104-116.
- Pijnenburg, W. & T. Schoonheim (1998) De geschiedenis van een project. In: T. Schoonheim & Wortel. Th. (reds.), *Een samenleving verwoord. Het Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Den Haag: Sdu, 9-27.
- Pinkster, H. (1987) The strategy of chronology of the development of future and perfect tense

- auxiliaries in Latin. In: M. Harris & P. Ramat (reds.), *Historical development of auxiliaries*. Berlin: Mouton de Gruyter, 193-223.
- Pintzuk, S. (1991) *Phrase structures in competition: variation and change in Old English word order*. Ongepubliceerd proefschrift University of Pennsylvania. Pennsylvania.
- Postma, G. (1999) De negatieve polariteit van het syntactische GHE-partikel in het Middelnederlands. In: *Nederlandse Taalkunde* 4, 310-329.
- Prell, H.-P. & I.K. Andersen (2004) Der lateinische Einfluss auf die Syntax der mittelhochdeutschen Bibelsprache. In: R. Steinar Nybøle e.a. (reds.), *Papir vnde black - bläk och papper*. Frankfurt: Lang, 165-180.
- Quak, A. & J.M. Van der Horst (2002) *Inleiding Oudnederlands*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Rijkhoff, J. (1986) Word order universals revisited. The principle of head proximity. In: A. Bossuyt (red.), *Functional explanations in linguistics*. Université de Bruxelles: Brussel, 95-125.
- Sapir, E. (1921) *Language: an introduction to the study of speech*. New York: Harcourt Brace.
- Sassen, A. (1963) Endogeen en exogeen taalgebruik. In: *De Nieuwe Taalgids* 56, 10-21.
- Schmidt, J. (1872) *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Böhlau.
- Schönfeld, M. (1954) *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands: klankleer, vormleer en woordvorming*. Verzorgd door A. van Loey. Zutphen: Thieme.
- Schrodt, R. (2004) *Althochdeutsche Grammatik II*. Tübingen: Niemeyer.
- Schulze, U. (1975) *Lateinisch-deutsche Parallelurkunden des 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Syntax der mittelhochdeutschen Urkundensprache*. München: Fink.
- Seuren, P. (2003) Verb clusters and branching directionality in German and Dutch. In: P. Seuren & G. Kempen (reds.), *Verb constructions in German and Dutch*. Amsterdam: Benjamins, 247-296.
- Shannon, T.F. (1993) Focus and the extraposition of noun phrase complement clauses in Dutch. In: F. Drijkoningen & K. Hengeveld (reds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, 117-128.
- Shannon, T.F. (1995) Extraposition of NP complements in Dutch and German: an empirical comparison. In: T. Shannon & J. Snapper (reds.), *The Berkeley conference on Dutch linguistics 1993*. Lanham: University Press of America, 87-116.
- Shattuck-Hufnagel, S., M. Ostendorf & K. Ross (1994) Stress shift and early pitch accent placement in lexical items in American English. In: *Journal of Phonetics* 22, 357-388.
- Siegel, J. (1985) Koines and koineization. In: *Language in Society* 14, 357-378.
- Siewierska, A. (1988) *Word order rules*. London: Croom Helm.
- Silverstein, M. (1976) Hierarchy of features of ergativity. In: R. Dixon (red.), *Grammatical categories in Australian languages*. Canberra: AIAS, 112-171.
- Smith, C.A. (1893) The order of words in Anglo-Saxon prose. In: *Publications of the Modern Language Association of America* 8, 210-244.
- Smith, J.R. (1971) *Word order in the older Germanic dialects*. Ongepubliceerd proefschrift

University of Illinois. Urbana.

- Smith, N.V. (1981) Consistency, markedness and language change: on the notion "consistent language". In: *Journal of Linguistics* 17, 39-54.
- Song, J.J. (2001) *Linguistic typology. Morphology and syntax*. London: Longman.
- Stöwer, U. (2002) *Zur Lemgoer Stadtsprache des 16. Jahrhunderts am Beispiel des Stadtschreibers Heinrich Wippermann: ein Beitrag zur Erforschung des niederdeutsch-hochdeutschen Sprachwechsels im Weserraum*. Hamburg: Kovács.
- Stroobants, K. (1997) Noord/Zuid-verschillen in de taal van de reclame. In: *Taal en Tongval* 49, 140-151.
- Stroop, J. (1970) Systeem in gesproken werkwoordgroepen. In: *Taal en Tongval* 22, 128-147.
- Sturm, A. (1990) Een syntactische verklaring voor de rode en groene volgorde. In: *De Nieuwe Taalgids* 83, 385-404.
- Swerts, M. (1998) Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode werkwoordsvolgorde in het Nederlands. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 299-308.
- Swerts, M. & R. Collier (2000) Preferentieoordelen van luisteraars voor uitingen met groene of rode werkwoordsvolgorde. In: S. Gillis e.a. (reds.), *Met taal om de tuin geleid*. Antwerpen: Reprografie UIA, 311-316.
- Swerts, M. & C. van Wijk (2005) Prosodic, lexico-syntactic and regional influences on word order in Dutch verbal endgroups. In: *Journal of Phonetics* 33, 243-262.
- Taeldeman, J. (2005) Variatie (o.a. NOORD vs. ZUID) in vijf grammaticale variabelen. In: P. Hillgsmann e.a. (reds.), *Woord voor woord, Zin voor zin*. Gent: KANTL, 357-374.
- 't Hart, J., R. Collier & A. Cohen (1990) *A perceptual study of intonation. An experimental-phonetic approach to speech melody*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomason, S.G. (2001) *Language contact. An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, S.G. (2003) Contact as a source of language change. In: B. Joseph & R. Janda (reds.), *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 687-712.
- Thomason, S.G. & T. Kaufman (1988) *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Timberlake, A. (1975) Hierarchies in the genitive of negation. In: *The Slavic and East European Journal* 19, 123-138.
- Timberlake, A. (1977) Reanalysis and actualization in syntactic change. In: C.N. Li (red.), *Mechanisms of syntactic change*. Austin: University of Texas Press, 141-177.
- Tomlin, R.S. (1986) *Basic word order. Functional principles*. London: Croom Helm.
- Traugott, E.C. (1982) From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: W.P. Lehmann & Y. Malkiel (reds.), *Perspectives on historical linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 245-271.
- Traugott, E.C. & E. König (1991) The semantic-pragmatics of grammaticalization revisited. In: E.C. Traugott & B. Heine (reds.), *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 189-218.
- Triest, L. (2004) *Tijdschriftentaal in noord en zuid: een vergelijkende morfosyntactische analyse van Knack en Elsevier*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit

- Gent. Gent.
- Trudgill, P. (1974) *The social differentiation of English in Norwich*. London: Cambridge University Press.
- Trudgill, P. (1983) *On dialect*. Oxford: Blackwell.
- Trudgill, P. (1986) *Dialects in contact*. Oxford: Blackwell.
- Van Bree, C. (1981) *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het Nederlandse taalgebied: een taalgeografisch onderzoek*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden. Leiden: Intercontinental Graphics.
- Van de Velde, F. (2007) *De syntactische bouw van de Nederlandse nominale constituent. Een diachroon onderzoek*. Ongepubliceerd proefschrift Katholieke Universiteit Leuven. Leuven.
- Van den Berg, B. (1949) De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin. In: *Taal en Tongval* 1, 155-165.
- Van den Branden, L. (1956) *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent: KANTL.
- Van den Toorn, M.C. e.a. (1997) *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Horst, J.M. (1981) Onderschikking en de plaats van de persoonsvorm in het Middelnederlands. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97, 161-184.
- Van der Horst, J.M. (1993) Rode en groene volgorde en analytische taalkunde. In: *Voortgang* 14, 187-197.
- Van der Horst, J.M. (1995) *Analytische taalkunde*. Groningen: Nijhoff.
- Van der Horst, J.M. (1997) Over en naar aanleiding van Zuid-Nederlandse doorbrekingen. In: A. van Santen & M. van der Wal (reds.), *Taal in tijd en ruimte*. Leiden: SNL, 299-307.
- Van der Horst, J.M. (1998) Over de geschiedenis van de Nederlandse hulpwerkwoorden. In: W.G. Klooster e.a. (reds.), *Eerste Amsterdams colloquium Nederlandse taalkunde*. Amsterdam: Nederlandse Taalkunde UvA, 101-119.
- Van der Horst, J.M. (2000) Rood licht voor groen. In: *Nederlands van Nu* 48, 92-94.
- Van der Horst, J.M. (2003) De plaats van de persoonsvorm in de 'Wachtendonckse psalmen'. In: W. Pijnenburg e.a. (reds.), *Quod vulgo dicitur*. Amsterdam: Rodopi, 269-280.
- Van der Horst, J.M. (2008) *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Van der Horst, J.M. & F.J. Marschall (1989) *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Van der Horst, J.M. & K. Van der Horst (1999) *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: Sdu.
- Van der Lubbe, H. (1958) *Woordvolgorde in het Nederlands*. Assen: Van Gorcum.
- Van der Sijs, N. (2004) *Taal als mensenwerk, de geschiedenis van het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu.
- Van der Wal, M. (1986) *Passiefproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands zijn / werden + participium praeteriti en de pendanten in het gotisch, engels en het Duits*.

Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden. Leiden.

- Van der Wal, M. (1992) *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Het Spectrum.
- Van der Wal, M. (1995) *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu.
- Van Haeringen, C.B. (1949) "Tangconstructies" en reacties daarop. In: *De Nieuwe Taalgids* 40, 1-7.
- Van Hoecke, W. (1999) De opkomst van het Frans in de oorkonden vanaf het einde van de twaalfde eeuw. In: R. Beyens (red.), *Van vadertaal naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Zuid-Nederlandse Maatschappij, 55-79.
- Van Keymeulen, J. (2003) Geographical differentiation in the Dutch language area during the Middle Ages. In: M. Goyens e.a. (reds.), *The dawn of the written vernacular in Western Europe*. Leuven: Leuven University Press, 391-404.
- Van Leuvensteijn, J.A. (1992) Nederlands tussen SVO en SOV, een diachrone schets. In: H. Bennis & J. de Vries (reds.), *De binnenbouw van het Nederlands*. Dordrecht: ICG, 127-225.
- Van Loey, A. (1937) *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw. Fonologie*. Tongeren.
- Van Loon, J. (2002) Op zoek naar de ideale tekst. In: E. Vanhoutte (red.), *Talig erfgoed. De zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw*. Gent: KANTL, 73-90.
- Van Reenen, P. & M. Mulder (1993) Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op de computer. In: *Lexikos* 3, 259-281.
- Van Uytenfanghe, M. (1999) De "vadertaal" Latijn in de dertiende eeuw. In: R. Beyens (red.), *Van vadertaal naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Zuid-Nederlandse Maatschappij, 23-53.
- Vanacker, V.F. (1958) De plaatsing van enkele hulpwerkwoorden in de Aalsterse bijzin (1457-1700). In: W. Pée e.a. (reds.) *Album Edgard Blancquaert*. Tongeren: Michiels, 249-252.
- Vanacker, V.F. (1963) *Syntaxis van gesproken taal te Aalst en in het land van Aalst in de XVde, de XVIde en de XVIIde eeuw*. Proefschrift Rijksuniversiteit Gent. Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Vandenberghe, R. (2006) *De morfosyntaxis van de Middelnederlandse adverbiale bindwoorden in synchroon en diachroon perspectief*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Gent. Gent.
- Vandenbroucke, M. (1966) *De bijzin naar de vorm bij Carel van Mander (16e eeuw)*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent.
- Vandeweghe, W. (2000) *Grammatica van de Nederlandse zin*. Leuven: Garant.
- Vendler, Z. (1957) Verbs and times. In: *The Philosophical Review* 66, 143-160.
- Vennemann, T. (1973) *Language type and word order*. Trier: Linguistic Agency University at Trier.
- Vennemann, T. (1974) Topic, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX. In: J.M. Anderson & C. Jones (reds.), *Historical linguistics I. Syntax, morphology and internal*

- and comparative reconstruction*. Amsterdam: North-Holland, 339-376.
- Vennemann, T. (1975) An explanation of drift. In: C.N. Li (red.), *Word order and word order change*. Austin: University of Texas Press, 269-305.
- Verbeeck, K. (1971) *De dubbele werkwoordgroep in enkele romans van Hendrik Conscience*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent.
- Verhagen, A. (1986) *Linguistic theory and the function of word order in Dutch. A study on interpretative aspects of the order of adverbials and noun phrases*. Dordrecht: ICG.
- Verhagen, A. (1992a) Praxis of linguistics: passives in Dutch. In: *Cognitive Linguistics* 3, 301-342.
- Verhagen, A. (1992b) Patroonsplitsing en zinsstructuur. In: H. Bennis & J. W. de Vries (reds.), *De binnenbouw van het Nederlands*. Dordrecht: ICG, 373-382.
- Verhasselt, J. (1961) Verschillen tussen noord en zuid inzake de volgorde hulpwerkwoord - hoofdwkwoord. In: *Taal en Tongval* 13, 153-157.
- Verkuyl, H.J. (1972) *On the compositional nature of the aspects*. Dordrecht: Reidel.
- Versteeg, T.J.M. (1969) "Zijn" + voltooid deelwoord. In: *De Nieuwe Taalgids* 62, 422-424.
- Vincent, N. (1982) The development of the auxiliaries *habere* and *esse* in Romance. In: N. Vincent & M. Harris (reds.), *Studies in the Romance verb*. London: Croom Helm, 71-96.
- Vos, R. (1968) Over het werkwoordelijk en naamwoordelijk gezegde. In: *De Nieuwe Taalgids* 61, 217-231.
- Wackernagel, J. (1892) Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. In: *Indogermanische Forschungen* 1, 333-436.
- Wasow, T. (1977) Transformations and the lexicon. In: P. Culicover e.a. (reds.), *Formal syntax*. New York: Academic Press, 327-360.
- Wasow, T. (2002) *Postverbal behavior*. Stanford: CSLI.
- Weijen, A. (1958) *Nederlandse dialectkunde*. Assen: Van Gorcum.
- Weijnen, A. & A. Gordijn (1970) Het binnendringen van het voorzetsel in het indirect objekt in het Nederlands. In: *Leuvense Bijdragen* 59, 1-6.
- Weinreich, U., W. Labov & M.I. Herzog (1968) Empirical foundations for a theory of language change. In: W. Lehmann & Y. Malkiel (reds.), *Directions for historical linguistics*. Austin: University of Texas Press, 65-195.
- Winford, D. (2003) *An introduction to contact linguistics*. London: Blackwell.
- Wolfram, W. & N. Schilling-Estes (2003) Dialectology and linguistic diffusion. In: B. Joseph & R. Janda (reds.), *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 713-735.
- Zwart, J.-W. (1994) Dutch is head initial. In: *The Linguistic Review* 11, 377-406.
- Zwicky, A. (1977) *On clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.